

ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

НАУКОВИЙ ВІСНИК

ЛЬВІВСЬКОГО
ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Серія психологічна

Випуск 1

ЛЬВІВ
2011

ББК Х 9(4УК)311.163я52+
Х 9(4УК)я43

Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ.
Серія психологічна: збірник наукових праць / головний редактор М.Й. Варій. – Львів:
ЛьвДУВС, 2011. – Вип. 1. – 228 с.

Засновник – Львівський державний університет внутрішніх справ.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

М.Й. Варій, доктор психологічних наук, професор (*головний редактор*);
В.П. Москалець, доктор психологічних наук, професор (*заступник головного редактора*);
М.П. Козирєв, кандидат філософських наук, доцент (*відповідальний редактор*).

Члени редколегії:

С.І. Болтівець, доктор психологічних наук, професор; **Л.Ф. Бурлачук**, доктор психологічних наук, професор; **В.В. Рибалка**, доктор психологічних наук, професор; **А.Ф. Карась**, доктор філософських наук, професор; **М.В. Костицький**, доктор юридичних наук, професор; **С.Д. Максименко**, доктор психологічних наук, професор; **І.Ю. Скворонська**, кандидат філологічних наук, доцент; **С.С. Сливка**, доктор юридичних наук, професор; **М.П. Гетьманчук**, доктор історичних наук, професор; **І.М. Галян**, кандидат психологічних наук, доцент; **О.І. Галян**, кандидат психологічних наук, доцент; **В.В. Карпенко**, кандидат психологічних наук; **С.С. Макаренко**, кандидат психологічних наук, доцент.

Рекомендовано до друку Вченою радою Львівського державного університету внутрішніх справ (протокол № 1 від 31 серпня 2011 р.).

Постанова Президії ВАК України від 9 квітня 2008 р. № 1-05/4 з перересстрацією постановою Президії ВАК України від 14 жовтня 2009 р. № 1-05/4.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 12094-965 Р.

Адреса редакції: Україна, 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.
Тел.: 233-61-95.

У публікаціях висвітлюються результати психологічних досліджень, проведених фахівцями у теоретичних та практичних напрямках.

У статтях висловлено позицію авторів, яка не завжди поділяється редакційною колегією. Відповідальність за достовірність фактів, статистичних даних, точність викладеного матеріалу покладається на авторів та рецензентів.

При передруку матеріалів посилання на Науковий вісник обов'язкове. Рукописи не повертаються.

Розділ 1

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПСИХОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 159.9.016.1:159.964:159.92

М.Й. Варій

ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ ЧИ ПСІ-ПРОГРАМИ?

Порівнюється сутність і зміст понять «психологічний механізм» і «псі-програма», їхня відмінність і первинність, а також розкриваються основи псі-програм як психічного знаряддя здійснення операційно-функціональних перетворень у людській психіці на основі наявного в ній психічного, його психоенергії, її сприймання, обробки, перетворення і передавання.

Ключові слова: людська психіка, псі-програма, псі-код, псі-операції, психоенергія, зовнішнє психічне, внутрішнє психічне.

Постановка проблеми. Як працює людська психіка? Які знаряддя вона використовує для здійснення людиною різних функціональних операцій, наприклад, поведінки, діяльності, регулювання своїх станів, емоцій, та почуттів, захисту, впливу, пізнання, самоуправління, цілепокладання, самоутвердження, самореалізації, соціалізації, адаптації та десятки інших ситуативних і довготривалих? На ці складні питання сьогодні однозначної відповіді ще не знайдено, незважаючи на те, що вчені постійно їх шукають, напевно, із самого початку наукового етапу психології.

Для позначення того, за допомогою чого працює людська психіка, ввели поняття «психологічні механізми», яке сьогодні є

найпоширенішим. Однак трактування цього терміна у психологічній науці свідчить чи то про незавершеність досліджень, чи то про просте перенесення цього поняття із механіки, оскільки воно фактично не може пояснити надзвичайно складної операційно-функціональної діяльності людської психіки.

Найвні пояснення сутності й змісту психологічних механізмів, які ніби виконують у людській психіці функціональні операції, більшою мірою звучать не як відповіді, а як запитання: як саме вона працює, посередництвом чого виконує ті чи інші функціональні операції та ін.? А це серйозно гальмує розвиток психологічної практики. Тому з'ясування питання, яким чином працює людська психіка, за допомогою якого знаряддя вона здійснює різні псі-операції, таким знаряддям є психологічні механізми чи псі-програми, залишається важливим для психологічної теорії та практики.

Питання операційно-функціональної діяльності людської психіки порушувалися багатьма вченими. Фактично тією чи іншою мірою вони розкриті у кожній концепції чи моделі людської психіки та особистості, а також при поясненні протікання різних психічних явищ і процесів.

Стан дослідження. Аналіз досліджень із аспектів сутності, змісту та операційно-функціональних можливостей, які закладені в понятті «психологічні механізми», свідчить про те, що їх розуміють, тлумачать і пояснюють, по-перше, як засоби регуляції поведінки і діяльності (Л.М. Аболін, В.Є. Шорохова, М.І. Бобнева, В.І. Секун та ін.) [2; 12; 13]; по-друге, як психічний процес активізації та гальмування (Є.І. Бойко, В.К. Вілюнас, Є.П. Льїн та ін.) [3; 5; 9]; по-третє, як способи перетворення у психіці (Л.І. Анциферова, Я.О. Пономорьов, В.В. Гульдман та ін.) [7; 10; 11]; по-четверте, як індивідуальні типи реагування на порушення в психіці (М.С. Яницький) [14]; по-п'яте, як знаряддя, метод перетворення у психіці (С.Д. Максименко та ін.) [7].

Але власне яким чином і посередництвом чого людська психіка за допомогою психологічних механізмів здійснює

функціональні операції чи то регулювання, чи то спрямування, чи то самоуправління, чи то соціалізації, чи то адаптації, чи то реалізації установок, ідей, смислів та ін., чи то психічного захисту, чи то вибору і т. ін., на нашу думку, певної відповіді не отримано. Видається, її і не можна отримати, якщо ці психологічні механізми розглядати у площині механіки, оскільки людська психіка не працює як автомат, тобто механічно.

Виклад основних положень. Термін «психологічні механізми» (власне механізми, а не функції, операції, діяльність тощо – *зауваж. автора*) з'явився не без впливу геометро-механічної (Г. Галілей), а потім і динамічної (І. Ньютон) картини природи. Відмінність між неорганічними й органічними тілами пояснювалась згідно з критерієм належності останніх до об'єктів, що діють як прості технічні пристрої. Отож мали місце ідеї декартівського дуалізму, котрий розглядав організм як машиноподібний пристрій.

Таким чином, з одного боку – науково-технічний прогрес, пов'язаний з великими теоретичними відкриттями в науках про фізичну природу і впровадженням механічних пристроїв, а з іншого – намагання дослідників «душі» не відстати від наукового прогресу і будь-що розкрити внутрішні рушії поведінки й діяльності людини зумовили механікодетермінізм, що вплинув на народження терміна «психологічний механізм».

Проте, ми усвідомлюємо неможливість звести людину та її проблеми до механістичних модельних уявлень про діяльність людської психіки. Справді, необхідний синтез наукових знань, який повинен ґрунтуватися саме на фундаменті психічного, духовного плану організації світу як початкового й основного. Звідси саме психоенергетичні моделі психіки і психічного з їх всепов'язаністю, всепроникненням і простотою можуть лягти в основу нового наукового синтезу. Тому, на наш погляд, діяльність людської психіки найімовірніше можна пояснити через функціонування її псі-програм.

Метою нашої статті є: 1) з'ясувати, в якому співвідношенні та залежності перебувають психологічні механізми і псі-програми, їх первинність; 2) розкрити сутність основних положень псі-програм як психічного знаряддя здійснення операційно-функціональних перетворень у людській психіці на основі наявного в ній психічного, його психоенергії, її сприймання, обробки, перетворення і передавання.

Для розв'язання окреслених завдань насамперед необхідно детальніше розкрити сутність та зміст понять «психологічний механізм» і «псі-програма».

Аналізуючи стан дослідження проблеми, ми вже згрупували погляди вчених щодо тлумачення і розуміння поняття психологічного механізму. Але для здійснення сутнісного порівняння розкриємо їх глибше.

Щодо розуміння і тлумачення психологічного механізму як засобу регуляції поведінки і діяльності [2], то Л.М. Аболін вважає, що для розуміння терміна «психологічний механізм» необхідно розділити два запитання: чому і як? Якщо перше питання пов'язане передусім із проблемами детерміації психічних явищ, то друге – відображає динамічний, процесуальний бік явищ. Саме до останнього і належить поняття «психологічний механізм», характерне для багатьох вітчизняних психологів. З огляду на це, Л.М. Аболін виділяє низку функцій, які здійснюють емоції в регуляції напруженої діяльності в якості психологічних механізмів емоційної стійкості спортсменів. До них входять: механізм, що підтримує необхідний рівень активності дії; механізм, пов'язаний з освітою і реалізацією мотивації, потреби, цілі, що є спонукачами дії; механізм результату дії, що включається в його оцінку і таким чином бере участь у здійсненні зворотного зв'язку та можливої корекції програми дії; механізм, що бере участь у формуванні та реалізації поточного образу (уявлень) предметної ситуації і дії; механізм, що бере участь у підготовці (програванні) та реалізації тактико-технічних дій і рефлексії; механізм, що передбачає наслідки виконаних дій;

механізм, що оцінює свої дії з точки зору певних етичних і моральних норм; механізм, що об'єднує зовнішній і внутрішній досвід та ін. [2].

Щодо пошуку відповіді на питання про діяльність самих психологічних механізмів, то М.І. Бобнева і В.Є. Шорохова пояснюють: «Орієнтуючись на виявлення психологічних механізмів регуляції соціальної поведінки, ми прагнемо знайти відповіді на питання: як, яким чином здійснюється той або інший процес, як регулюється соціальна поведінка людини товариством і ним самим, які психологічні процеси, функції, феномени лежать в основі того або іншого соціального прояву і ставлення людини» [12, с. 9].

Однак не зрозуміло, як відображаються та здійснюються у психіці самі процеси детермінації, спонукання, корекції та ін., тобто власне процесуальний бік?

В.І. Секун, розглядаючи механізми психічної регуляції діяльності, розумів під ними комплекс засобів, за допомогою яких реалізується діяльність. «Закріплення механізмів в особистості призводить до стійкої детермінації поведінки. Включеність механізмів психічної регуляції зумовлює специфічність виконання. Для формування таких механізмів окремі одиниці психічного поля упорядковуються відповідно до цілей у напрямі їх реалізації в цілісні комплекси» [13, с. 21].

Тут виникають питання: що таке «психічне поле» (можливо це психічна енергія)? Яка сутність «одиниць психічного поля», що під ними розуміє автор? Що таке комплекси, яка їхня структура, функції тощо?

Психологічний механізм як психічний процес активізації та гальмування (захисту) [3; 5; 9] є найпоширенішим, оскільки в такому ракурсі пояснюється більшістю дослідників навіть без вживання самого поняття «психологічний механізм»; зводиться до розуміння його як психічного процесу. На думку Є.І. Бойка, термін «психологічний механізм» завжди припускає співвідношення його з тим або іншим психічним

процесом і забезпечує нерозривний зв'язок із матеріальним субстратом [3].

В.К. Вилюнас вважає, що «один і той самий феномен може бути охарактеризований і як процес, і як механізм залежно від контексту обговорення; так, наприклад, процес витіснення має, з одного боку, свій механізм, в основі якого лежить допустима взаємодія емоцій, з іншого – сам може розглядатися як механізм усунення суперечностей в мотиваційній сфері особистості» [5, с. 5]. Цієї думки фактично дотримується й Є.П. Ільїн. [9]. Тому не дивно, що дослідники часто вживають терміни: «механізм відчуття», «механізм сприймання», «механізм пам'яті», «механізм мислення», «механізм уяви», «механізм мотивації», «механізм спонукання», «механізм активізації», «механізм поведінки» та ін., розуміючи під ними сам процес протікання відповідного явища.

Розглядаючи психологічний механізм як спосіб перетворення у психіці, Я.О. Пономарьов, наприклад, трактує його як систему, котра має структурно-рівневу організацію та забезпечує функціонування в послідовному русі від одного домінуючого в той або інший момент структурного рівня до іншого. Розвиток системи відбувається за рахунок перетворення етапів її розвитку в структурні рівні її організації [10; 11]. В основі теорії лежить те, що етапи онтогенезу здатності діяти в думці перетворюються в структурні рівні організації психологічного механізму, за допомогою якого розв'язуються завдання [11]. Отже, етапи розвитку психологічного механізму перетворюються в структурні рівні його організації.

Схожою щодо сутності психологічного механізму є думка Л.І. Анциферова: «Психологічні механізми можна уявити собі як способи, що закріпилися в психологічній організації, функціональні способи її перетворення, в результаті яких з'являються різні психологічні новоутворення, підвищується або знижується рівень організованості особистісної системи, змінюється режим її функціонування. Важливо підкреслити, що психологічні ме-

ханізми виступають як способи перетворення організації особистості лише тому, що вони є механізмами реальних або уявних перетворень стосунків індивіда з суспільством, зі світом у цілому» [1, с. 14].

І тут ми не бачимо власне процесуального боку роботи психіки!

Тлумачення психологічних механізмів як індивідуальних типів реагування на порушення в психіці ґрунтується, на думку М.С. Яницького, на порушеннях збалансованості в системі «людина–середовище», що обумовлені посиленням або послабленням тих чи тих особистісних рис і поведінкових реакцій [14, с. 10]. Проте це не процесуальний бік, а радше результат.

С.Д. Максименко психологічні механізми розглядає як знаряддя, метод перетворення у психіці: «Механізм психіки – знаряддя, метод людини, завдяки якому поєднуються в цілість її органи і системи передавання і перетворення енергії та інформації в процесі її діяльності» [8, с. 18]. Тут виокремлюються такі механізми психіки: *відображення, проектування та опредметнення* [8, с. 18]. Виявляється, що «психічне відображення містить у собі систему функцій, які регулюють діяльність людини» [8, с. 18]. Крім цього, на думку автора, механізм відображення має активний, випереджальний і розвивальний характер [8, с. 18]. Механізм психічного опредметнення – це «процес перетворення та втілення людських душевних сил і здатностей із *форми живої активності в образ застиглої предметності*» [8, с. 19]; механізм проектування – це «впорядкування і гармонізування смислів відображення відповідно до мети дій або діяльності людини» [8, с. 18]. А «шлях проектування – це сукупність і послідовність розумових або психомоторних дій» [8, с. 18].

Однак і тут запитання, *що* це «знаряддя» запускає власне процесуальний бік, залишається відкритим?

На нашу думку, власне псі-програми людської психіки є знаряддям здійснення у ній операційно-функціональних перетворень як зовнішнього, так і внутрішнього психічного на основі

наявного у ній психічного, його психоенергії, її сприймання, обробки, перетворення і передавання.

Для того, щоб розкрити психологічні основи псі-програм, необхідно з'ясувати базові положення. Результати дослідження людської психіки на енергетичному рівні (викладені в нашій монографії «Енергетична концепція психіки і психічного», 2009 р.) [4], дозволяють нам сформулювати принципові положення щодо її сутності, змісту, структури й закономірностей функціонування.

Головне положення полягає в тому, що людська психіка, психічне функціонують на енергетичному рівні, тобто у вигляді псі-енергії, яка містить дві складові: **інформаційну** та **енергетичну**. *Інформаційна складова* містить відомості про явища, процеси, події, наміри, установки, смисли тощо. *Енергетична складова* відображає величину психоенергетичного потенціалу, що несе інформацію, тобто її значущість для особистості (наскільки важлива ця інформація для людини, наскільки сильно і глибоко її переживає вона, наскільки вірить в її реалізацію та ін.).

У психіці кожної людини наявне різне *психічне*, яке також має *інформаційну та енергетичну складові*. «Психічне – це те, що містить психоенергію будь-якої полярності й може взаємодіяти з людською психікою та іншим психічним» [4, с. 183]. Воно поділяється на внутрішнє і зовнішнє психічне [4, с. 185–187].

У кожній людській психіці є псі-програма декодування інформації, яка надійшла із зовні, або актуалізована із внутрішнього психічного. Ця псі-програма одночасно виконує і функцію визначення ступеня значущості тієї чи іншої інформації, закладеної в психічне, й визначає величину психоенергетичного потенціалу. Чим вищий ступінь значущості, тим більший за потужністю психоенергетичний потенціал утворюється. Психіка й психічне взаємодіють посередництвом обміну і взаємовпливу психоенергії.

Кожна психоенергія (психічне) має свій код, а інформація, яка в ній закладена, може мати різні – похідні від психічного псі-коди. Людська психіка (псі-енергія) одночасно існує в людині й поза нею, тут і там. Кожна людська психіка має свій неповторний базовий (життєвий) псі-код. Отже, будь-яке внутрішнє психічне (зі своєю псі-енергією) обов'язково має цей самий псі-код, як центральний (головний), без якого не можна активізувати внутрішнє психічне), плюс свій додатковий, що власне розкриває сутність психічного.

Центральний (головний) псі-код окремої людини позначимо K_{Ψ_1} , а псі-код якогось психічного, що знаходиться у психіці (внутрішнього психічного) – K_{Ψ_2} . Так само будь-яке зовнішнє психічне має свій псі-код (K_{Ψ_3}).

Психіка конкретної людини містить психічне минулого, теперішнього і майбутнього. При цьому психічне минулого – загальнолюдського, расового, етнічного, родового і родинного – доступне людській психіці тому, що збігаються відповідні псі-коди. Так само людина може сприйняти психоенергію із Космосу, якщо «розкодує» її.

Людська психіка охоплює несвідомий, підсвідомий, свідомий і надсвідомий рівні. Проте, цей поділ умовний, оскільки людська психіка функціонує як єдиний нерозривний комплекс, в якому різні рівні виконують свої функції, однак їхній розвиток у кожної людини може бути різним.

Псі-програми формуються на основі фіксованих установок. Фіксованими (програмними) установками для свідомого (свідомий рівень) чи підсвідомого (підсвідомий рівень) формування псі-програм є актуалізовані (активовані) бажання, образи уяви, мета, переконання, різні цілі, віра, смисли життєдіяльності, ідеї, нав'язливі думки, погляди, інтереси, стереотипи, звичаї, традиції, твердження, в які людина вірить і твердо закріпила їх у свідомості чи/і підсвідомості, тощо. Власне тоді, коли фіксовані установки стають самостійним внутрішнім психічним у людській психіці, починається формування відповідної псі-програми.

Таким чином, як специфічне психічне утворення, **псі-програма** – це внутрішнє психічне, сформоване на основі не-свідомої або свідомої фіксованої установки зі своїм псі-кодом, що активізує інше внутрішнє і/чи зовнішнє психічне, відповідно до цього коду, та спрямовує його на реалізацію закладеної в ній (фіксованій установці) інформації.

Загалом потрібно відповісти на такі питання: як формуються псі-програми в людській психіці? Як вони формуються і працюють на різних рівнях психіки? Яким чином псі-програма здійснює функціональні операції? Як руйнуються псі-програми і формуються на їх основі нові та ін.? У цій праці розкриємо найважливіші положення формування псі-програм у людській психіці.

Ідея, думка, твердження, віра, переконання та інше вільне психічне, активізувавшись у психіці, переростає у фіксовану установку. Це психічне є носієм інформації та певного психоенергетичного потенціалу. Власне воно стає початком формування псі-програми (*перша стадія*), але тоді, коли воно активізується (свідомо чи підсвідомо), тобто його психоенергетичний потенціал досягає такої величини, яка здатна впливати на інше психічне (див. блок 1 рис. 1), де I_n – початкова інформація, E_n – початкова психоенергія, P_n – початковий психоенергетичний потенціал, закладений в інформації, тобто значущість того, що хочеться (потрібно) зробити (досягнути).

Інформація, наприклад, у психічному А несе відомості про те, що треба (хочеться) зробити (досягнути). Психоенергетичний потенціал психічного А відображає ступінь значущості того, що потрібно зробити чи досягнути, тобто закладеного в інформації (блок 1).

При активізації внутрішнього психічного, тобто збільшенні психоенергетичного потенціалу психічного А (думки, віри та ін.) здійснюється його вплив на інше психічне (їх множини), яке активізується і починає взаємодіяти з ним (*друга стадія*). Психоенергетичний потенціал, тобто значущість психічно-

го А зростає. Далі психічне А здійснює пошук психічного (їх множини), яке б забезпечило реалізацію того, що закладено в його інформації (блок 2). З множини психічного, яке знаходиться у людській психіці, ніби «витягується» інформація про засоби реалізації фіксованої установки. Воно (психічне з фіксованою установкою) відбирає, структурує і спрямовує інше психічне (їх множини) на реалізацію фіксованої установки. Психоенергетичний потенціал психічного збільшується до $P_n + P_{n1}$ (блок 2). На основі цього оформляється психічне, яке несе інформацію про те, як і що потрібно робити, щоб реалізувати фіксовану установку (*третьа стадія*) з психоенергетичним потенціалом $P_n + P_{n2}$. Далі здійснюється процес операційно-функціональних перетворень у людській психіці (блок 4) (*четверта стадія*), в результаті чого отримуємо реалізацію фіксованої установки, тобто певний результат (див. рис. 1) (блок 5).

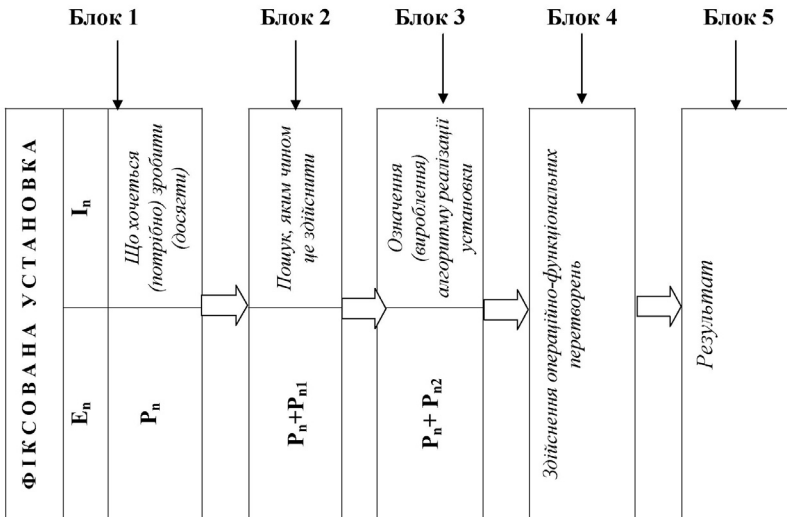

Рис. 1. Структурно-функціональна схема формування псі-програми в людській психіці

Результатом може бути вчинок, дія, поведінка, висловлювання, стан, мислення та ін. Таким чином формується будь-яка псі-програма. Проте формування псі-програм на різних рівнях психіки на кожній стадії має свої особливості, які розглянемо в наступних працях.

Із структурно-функціональної схеми формування псі-програм в людській психіці (див. рис. 1) витікає, що з **процесуальної точки зору псі-програма – це нерозривна ланка здійснення послідовно-паралельних псі-операцій** (рис. 2).

Псі-операція – це процес взаємодії різного (зовнішнього і внутрішнього чи різного внутрішнього) психічного, в результаті чого відбувається перетворення, виявлення змісту інформації та психоенергетичного потенціалу, або/і зміна змісту інформації та психоенергетичного потенціалу, тобто утворення нового психічного.

Коли псі-програма вже сформована, то вона працює таким чином. При отриманні з псі-програми декодування інформації (ППДІ) про збіг псі-коду з психічним, яке впливає в цей час на психіку, відбувається операція активізації псі-програми (псі-операція O_1), яка відповідає за реалізацію цієї фіксованої установки. Вона полягає в порівнянні псі-коду (псі-операція O_2) й підсиленні психоенергетичного потенціалу (псі-операція O_3).

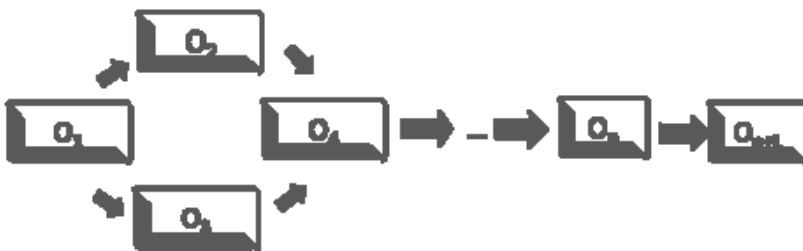

Рис. 2. Процесуальна схема роботи псі-програми

Психоенергія, яка несе цю інформацію й енергетичний потенціал, миттєво пронизує всю псі-програму, всі ланки якої також активізуються і продовжують здійснювати псі-операції відповідно до попередньо закладеної (програмною) інформації (O_4, O_n, \dots, O_{n+1} , де n – *порядковий номер операції*).

Коли псі-програма сформована, то при активізації фіксованої установки, на основі якої вона утворена, діє ніби автоматично.

Псі-програми на основі неусвідомленої установки формуються на несвідомому, підсвідомому і надсвідомому рівнях. На свідомому рівні псі-програми формуються людиною усвідомлено. У цьому випадку програмними установками служать сенс життєдіяльності, свідомі ідеї, думки, образи уяви, віра та ін.

Слід зазначити, що на несвідомому і надсвідомому рівні псі-програми формуються із самого початку функціонування людської психіки ще в пренатальний період. Підтвердженням цього є відомі дослідження С. Грофа [6].

На свідомому і підсвідомому рівнях псі-програми формуються з моменту народження дитини.

У людській психіці функціонують (чи можуть функціонувати) різні псі-програми. Можна говорити про мега псі-програму функціонування всієї людської психіки.

Мега псі-програмі підпорядковуються всі інші псі-програми. Їх можна класифікувати за такими ознаками: 1) *за рівнями психіки*: базова псі-програма несвідомого; базова псі-програма підсвідомого; базова псі-програма свідомого; базова псі-програма надсвідомого; 2) *за провідними підсистемами психіки*: базова псі-програма психічних пізнавальних процесів; базова псі-програма емоцій; базова псі-програма почуттів; базова псі-програма психічних властивостей; базова псі-програма психічних станів; базова псі-програма психічних утворень та ін.; 3) *за сенсом життєдіяльності* – це сенсові псі-програми, які формуються для реалізації конкретного сенсу, їх сотні; 4) *за ступенем складності*: прості; ускладнені;

складні; 5) за часом функціонування: короткотривалі; довготривалі; 6) за стійкістю: постійні; тимчасові; ситуативні; 7) за роллю реалізації сенсу життєдіяльності: головні; допоміжні; 8) за ступенем усвідомлення: усвідомлені; частково усвідомлені; неусвідомлені; 9) за величиною психоенергетичного потенціалу: потужні; середні; слабкі; 10) за полярністю: позитивні; нейтральні; негативні.

Висновки. Отже, виявлено, що поняття «психологічні механізми» розуміють, тлумачать і пояснюють, по-перше, як засоби регуляції поведінки і діяльності; по-друге, як психічний процес активізації та гальмування (захисту); по-третє, як способи перетворення у психіці; по-четверте, як індивідуальні типи реагування на порушення в психіці; по-п'яте, як знаряддя, метод перетворення у психіці. Проте вони не розкривають процесуального боку здійснення ними функціональних операцій.

Доведено, що в людській психіці наявні, насамперед, псі-програми, які виконують функціональні операції. Вони є первинними у відношенні до психологічних механізмів, які загалом є намаганням позначити те, що ми називаємо псі-програмами, або актами здійснення одноразових проміжних псі-операцій. Як специфічне психічне утворення, псі-програма – це внутрішнє психічне, сформоване на основі не-свідомої або свідомої фіксованої установки зі своїм псі-кодом, що активізує інше внутрішнє і/чи зовнішнє психічне, відповідно до цього коду, та спрямовує його на реалізацію закладеної в ній (фіксованій установці) інформації. Фіксованими (програмними) установками для свідомого (свідомий рівень) чи підсвідомого (підсвідомий рівень) формування псі-програм є актуалізовані бажання, образи уяви, мета, переконання, різні цілі, віра, смисли життєдіяльності, ідеї, нав'язливі думки, погляди, інтереси, стереотипи, звичаї, традиції, твердження, в які людина вірить і твердо закріпила їх у свідомості чи/ї підсвідомості, тощо. Власне в людській психі-

ці псі-програма автоматично «запускає» здійснення того, що закладено в інформації психічного, для реалізації фіксованої установки.

Подальшого дослідження потребують питання формування і функціонування псі-програм на різних рівнях людської психіки, та у ході розвитку і життєдіяльності особистості та ін.

1. Анцыферова Л.И. О динамическом подходе к психологическому изучению личности / Л.И. Анцыферова // Психологический журнал. – 1981. – № 2. – С. 14–18.

2. Аболин Л.М. Психологические механизмы эмоциональной устойчивости человека. – Казань: Издательство Казанского университета, 1987. – 261 с.

3. Бойко В.В. Методика диагностики типа эмоциональной реакции на воздействие стимулов окружающей среды / В.В. Бойко // Практическая психодиагностика (методики и тесты). – Самара, 1998. – С. 184–192.

4. Варій М.Й. Енергетична концепція психіки і психічного: монографія / М.Й. Варій. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 318 с.

5. Вилюнас В.К. Психологические механизмы мотивации человека / В.К. Вилюнас. – М.: МГУ, 1990. – 288 с.

6. Грофф С. За пределами мозга / С. Грофф. – М.: Изд-во Московского Трансперсонального Центра, 1993. – 388 с.

7. Гульдман В.В. Психологические механизмы патологии влечений / В.В. Гульдман // Мотивационная регуляция деятельности и поведения личности: тематический сб. науч. трудов / отв. ред. Л.И. Анцыферова. – М.: ИПАН СССР, 1988. – С. 110–114.

8. Загальна психологія: підруч. для студентів вищ. навч. закладів / С.Д. Максименко, В.О. Зайчук, В.В. Клименко, В.О. Солов'єнко; за заг. ред. акад. С.Д. Максименка. – К.: Форум, 2000. – 543 с.

9. Ильин Е.П. Мотивы и мотивация. – СПб.: Питер, 2000. – 512 с.

10. Пономарев Я.А. К теории психологического механизма творчества / Я.А. Пономарев // Психология творчества: общая, дифференциальная, прикладная / отв. ред. Я.А. Пономарев. – М.: Наука, 1990. – 223 с.

11. Пономарев Я.А. Психология творчества: перспективы развития / Я.А. Пономарев // Психологический журнал. – 1994. – Т. 15. – № 6. – С. 38–50.

12. Психологические механизмы регуляции социального поведения / отв. ред. М.И. Бобнева, В.Е. Шорохова. – М.: Наука, 1981. – 335 с.

13. Секун В.И. Регуляция деятельности как фактор структурной организации черт личности: дис. ... докт. психол. наук / В.И. Секун. – Минск, 1989. – 382 с.

14. Яницкий М.С. Основные психологические механизмы адаптации студентов к учебной деятельности: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук / М.С. Яницкий. – Иркутск, 1995. – 26 с.

Варий М.Й. Психологические механизмы или пси-программы?

Сравнивается сущность и содержание понятий «психологический механизм» и «пси-программа», их отличие и первичность, а также раскрываются основы пси-программ как психического орудия осуществления операционно-функциональных превращений в человеческой психике на основе имеющегося в ней психического, его психоэнергии, ее восприятие, обработки, превращения и передаваемость.

Ключевые слова: *человеческая психика, пси-программа, пси-код, пси-операции, психоэнергия, внешнее психическое, внутреннее психическое.*

Variy M.I. Psychological mechanisms or psy-programmes?

The essence and content of the notions «psychological mechanisms» and «psy-programme», their difference and the priority are compared in the article. The fundamentals of psy-programmes as a psychological instruments of operational and functional changes in the person's psychic on the basis of the psychological, his psychoenergy, its reception, development and transmission are revealed in the article.

Key words: *person's psychic, psy-programme, psy-code, psy-operations, psychoenergy, external psychological, internal psychological.*

Стаття надійшла 1 червня 2011 року

ДУХОВНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ В КОНТЕКСТІ НАЙБІЛЬШ ВАЖЛИВИХ ПСИХОЛОГІЧНИХ УМОВ ТА ЗАСОБІВ ЇЇ ФОРМУВАННЯ

Зроблено спробу проаналізувати найбільш відомі підходи до розуміння сутності проблем духовного розвитку особистості. Зважаючи на важливість різноманітних мікрорівневих та макрорівневих чинників, наголошується на рефлексивних особливостях «Я» суб'єкта, а також на активізації процесу взаємодії зі значущими дорослими, зокрема з тими, кого називають духовними наставниками. Констатовано, що суттєвий поступ у розробці цієї проблематики може бути досягнутий завдяки методологічному переосмисленню основних концептуальних побудов у сфері духовного росту особистості та чіткому опису їх змістовно-поведінкових корелятив.

Ключові слова: духовний розвиток, цінності, духовно-моральні цінності, смисл життя, особистісний і професійний розвиток.

Постановка проблеми. Донедавна традиційний психолого-педагогічний процес в умовах загальноосвітніх навчальних закладів був спрямований переважно на розвиток когнітивної сфери особистості школяра. Та з відродженням Української державності перед сучасними виховними закладами постало завдання формування високодуховної гармонійно розвиненої особистості, фундаментальні основи якої б корінилися у вікових національно-культурних цінностях. Значний імпульс в осмисленні багатьох проблем особистісного і суспільного розвитку надали кризові явища, які охопили буквально всі сторони людського життя та загострили не лише процеси міжособистісної взаємодії (до того ж не тільки на індивідуальному рівні, а й на рівні функціонування соціальних груп), – вони проникли всередину особистості, поглибили внутрішні суперечності, спричинили масове невдоволення, розчарування, фрустрації, породили конфлікти в самій особистості. Власне, на думку М.Й. Варія, нині-

шне українське суспільство перебуває у соціально-психологічному стані «соціального психозу».

Стан дослідження. Істинне, глибинне «Я» людини завжди пов'язане з духовністю, могутня, продукуюча сила якої підтримує єдність особистості, протидіє формуванню саморуйнівних тенденцій у її психіці. Духовність людини, на думку М. Бердяєва, завжди пов'язана з Богом і є здобутком внутрішньої сили, опірності, протидії владі, світу та суспільству. Людський дух завжди повинен прагнути до трансцендентності, тобто того, що перевищує людину. Лише за такої умови вона не «втрапить» саму себе, а навпаки, досягне гармонії та щастя [1, с. 165–167].

Вплив духовності на формування особистості досліджували багато філософів і психологів, у тому числі О.М. Бердяєв [1], В.Е. Франкл [13], О.В. Сухомлинська [11], Д.О. Леонтьєв [6], В.П. Зінченко і Є.Б. Моргунов [4], І.Л. Селіванова [10] та інші. Проте поза їхньою увагою залишилися питання впливу духовності на формування особистості через площину наявних реальних соціально-психологічних і психологічних умов. Адже будь-який індивідуальний чи соціальний досвід успішного розв'язання проблем духовного розвитку повинен спиратися на наявні соціально-психологічні та психологічні умови.

Тому **мета** статті полягає в аналізі підходів до розуміння сутності проблем духовного розвитку особистості в контексті психологічних умов та засобів її формування.

Виклад основних положень. Виступаючи на Загальних зборах АПН України з питань виховання духовності й моральності у дітей та молоді, О.В. Сухомлинська наголосила на тому, що ця проблема не має однозначного й остаточного вирішення і її розуміння та розв'язання залежать великою мірою від соціально-економічного, культурного стану суспільства [11].

Духовність у психології інтерпретують як домінування в системі мотивів особистості її вищих базових потреб: пізнавальної, етико-естетичної і соціальної потреби жити, діяти «для

інших». Духовність – це вершинний ціннісно-смісловий зміст людської психіки – «вершина особистості» [3, с. 166]. Вона проявляється в психічному, насамперед у вигляді смислових установок, ціннісних орієнтації і цінностей, життєвих смислів особистості. Духовність слід вважати основою її моральності. З одного боку, – це здатність будувати свою поведінку відповідно до визначених соціально прийнятих цінностей, еталонів, з іншого, – це здатність володіти особистим імунітетом щодо «низьких» масовидних тенденцій. У зв'язку з цим Віктор-Еміль Франкл зауважував: «Необхідність і свобода локалізовані не на одному рівні; свобода підноситься, вона надбудована над будь-якою необхідністю» і далі «Людина – це більше ніж психіка: людина – це дух» [13, с. 16–17].

Культурно-історичний підхід до вивчення смислової сфери особистості відводить особливу роль у процесі її формування структурам та інституціям суспільної свідомості. У такому випадку «соціальні цінності трансцендентні індивідуальній свідомості та діяльності і, безумовно, первинні стосовно індивідуально-психологічних ціннісних утворень», – стверджує Д.О. Леонтьєв [6, с. 19]. Тим самим підкреслюється, що цінність існує незалежно від конкретного суб'єкта, однак вона відкривається йому, коли він взаємодіє з опредмеченими носіями цінностей, витворами культури, іншими людьми. Таким чином, ціннісно-сміслова сфера індивіда повинна піддаватись цілеспрямованому формуванню, якщо ми хочемо забезпечити «розширене відтворення» культурної спадщини суспільства, еволюційну (безкризову) наступність суспільних ідеалів.

Зважаючи на вищесказане, смислові утворення підростаючих поколінь складають надзвичайно важливе завдання для всієї системи виховання, а тому створюють широке поле для подальших наукових пошуків. Більш того, можна з усією підставою стверджувати, що формування духовності молодих людей (особливо на ранніх етапах онтогенезу) – це ключова проблема збереження та розвитку нашої держави, нації і суспільства в ці-

лomu. В реалізації цієї благородної мети особлива роль належить сім'ї (родині), школі, церкві.

Аналізуючи сутність такого складного і багатогранного утворення як духовність, О.В. Сухомлинська наголошує на історико-культурному досвіді і, зокрема, духовних традиціях народу, які є обов'язковою складовою формування духовності. «Але не менш важливе входження дитини в сьогodнішню духовну реальність з її мінливістю, неоднозначністю, полікультурністю, сукупністю співіснуючих різних точок зору на одні й ті ж явища, тобто релятивізмом... Коли погодитися з таким розумінням духовності, то її змістове наповнення передбачає: культуру в найширшому сенсі цього слова, включаючи сюди традиційну і постмодерну, релігію і мораль, молодіжну культуру і субкультуру, право і економіку тощо. Всі ці складові мають ввійти у формування духовності в сучасному постмодерному вимірі, який фіксує ментальну специфіку сучасної епохи в цілому й вирізняється багаторівневим нелінійним розвитком, який заперечує єдину для всіх, уніфіковану і універсальну природу людського знання, культур і духовності» [11].

Погоджуючись у цілому зі сказаним, тим не менше хотілося б заперечити в контексті того, що «всі ці складові мають ввійти у формування духовності в сучасному постмодерному вимірі...». Очевидним є те, що онтогенетично первинними повинні бути закладені ті цінності, які складатимуть основу, стержень особистості. Тому процес розвитку особистості варто розпочинати (і так воно насправді відбувається в умовах більшості українських сімей і родин) з ознайомлення і засвоєння тих цінностей, які називають християнськими або ж, у дещо ширшому контексті, загальнолюдськими. Саме вони зможуть закласти систему особистісно-ціннісних координат, через змістовну основу яких в подальшому і відбуватиметься формування суб'єктних відношень до навколишнього світу і до самого себе.

У зв'язку з цим вельми доречною і логічно обґрунтованою видається нам думка А.С. Жаловаги, який у своїй статті [5] за-

уважає, що «будь-яка цінність, перш ніж стати «загальнолюдською», була «індивідуальною», виникла у певній культурі, в неї хтось вірив, за неї хтось страждав, свідчив про неї, її хтось відстоював, часом ціною життя. У цьому плані загальнолюдська цінність є «знятим» результатом живого культурного процесу» [5, с. 34]. Зважаючи на те, що процес становлення і утвердження української нації відбувався за посередництвом безпосереднього впливу християнської культури, то в ній і варто шукати наші моральні та психологічні опори й підрунтя.

Однак входження в метафізичний простір, у сферу духовного виміру з необхідністю порушує питання про його природу, про ті ідеї, образи, цінності, які опосередковуються в символах (медіаторах), що складають цю сферу, вибудовують і визначають її конструкцію та рух. Аналізуючи різноманітні види посередників (медіаторів) духовного росту людини, В. Зінченко й Є. Моргунова визнали правильними міркування Августина, який стверджував, що «справжнім медіатором є Боголюдина... Для нас вона справжня, тому що саме Боголюдина втілює й одухотворяє всі інші медіатори» [4, с. 362].

Тому будь-яка дитина, в якій сім'ї вона б не виховувалась, повинна долучатись до того типу духовності (релігійного чи світського), який культивується в родині та притаманний її батькам. Причому відмінності (якщо йтиметься про високі зразки родинної культури) стосуватимуться лише назви – загальнолюдські чи християнські, а суть залишатиметься однаковою.

Проблема, однак, полягає у тому, що далеко не завжди сім'ї, родини і батьки здатні (або ж мають достатньо часу і бажання) забезпечити оптимальні умови для такого духовного росту своїх дітей. Вже потім, після того, коли на родинному рівні вдасться закласти підвалини ціннісних орієнтирів, школа, церква, молодіжні організації зможуть вибудовувати та культивувати духовні параметри, норми і цінності розвитку дитини, які формуватимуть у неї таку світоглядну модель, яка найбільше відповідатиме її внутрішній сутності. А вже далі «...зростаюча

особистість сама, на основі вільного вибору, прислухаючись до свого внутрішнього «Я», має обрати свій власний тип духовності» [11].

І тут, на нашу думку, особливу роль має виконати постать психолога. Адже за своїми функціями психолог – це, так би мовити, «світський духівник». Саме особа психолога (коли йдеться про перебування у різних закладах, наприклад, освітніх) повинна здійснювати регулярний «моніторинг» за внутрішнім станом вихованців та колег по роботі і, за необхідності, надавати допомогу у пошуку внутрішніх особистісних ресурсів задля виходу із заплутаних лабіринтів свого «Я», переосмислення свого ставлення до предметів та явищ дійсності, які можуть нести загрозу. Зважаючи на те, що ефективне існування всієї системи освіти і виховання можливе лише при забезпеченні нормального зворотного зв'язку, то стає зрозумілим посилення ролі психолога, який повинен зробити предметом особливої уваги систему цінностей вихованців цих закладів. У результаті, надзвичайно відповідальним напрямком його роботи повинна стати не лише регулярна діагностика їх особистісних цінностей, а й цілеспрямована діяльність щодо їх формування.

Про важливість цього ціннісного пласту свідчать результати дослідження, яке проводилось І.Л. Селівановою в м. Ізмаїл Одеської області за анкетною відкритою формою, що складалася з трьох розділів, охоплюючи національні, духовні та загальнолюдські. Зокрема, було виявлено, що пріоритетними серед духовних цінностей школярів є: віра в Бога, святість материнства, дитинства, старості, пам'яті про своїх предків. Студенти надали перевагу: святості материнства, дитинства, старості, життю за законами добра і краси, віри в Бога. В обох групах досліджуваних духовно багатою людиною вважали того, хто живе в гармонії із собою і світом [10, с. 15–16].

Відомо, що В. Франкл у своєму підході до смислу життя кожної людини наголошує на його унікальності та неповторності. Відсутність смислу породжує екзистенціальний вакуум і як

наслідок – відповідний невроз. Останній загострює переживання особистісної відчуженості, нікчемності, непотрібності, які, своєю чергою, породжують почуття безнадійності та безглуздості власного існування. Здатність планувати майбутнє у такій ситуації втрачається, життєві перспективи катастрофічно звужуються. Відбувається руйнація найважливіших життєвих цінностей. Усе сприймається як непосильний тягар, якого людина намагається позбутися хоча б і ціною власного життя, шукаючи порятунку в смерті [12, с. 173].

Єдино правильний вихід із подібної кризової ситуації І.М. Бердяєв, В. Франкл [1; 15] вбачають у зверненні до духовних цінностей, які наповняють життя відчуттями опори, стійкості та спрямованості в майбутнє. Це можливо завдяки ідентифікації з ними, що забезпечить «вихід» особистості за межі свого індивідуального буття, надасть осмисленості власному існуванню. Зробити такий крок до переосмислення свого «Я» далеко не завжди під силу навіть зрілій особистості, не кажучи вже про більш ранні етапи онтогенетичного розвитку індивіда. Тому так важливо, щоб поряд із людиною, яка перебуває в стані духовної кризи (спустошення), руйнації смислових утворень, була особа справжнього духівника – світського (психолога чи психотерапевта) або ж церковного, який здатен долучитись до смислогенезу конкретного суб'єкта.

Справжні професіонали, які працюють у цій сфері, повинні докласти максимум зусиль для того, щоб підрастаюче покоління чітко усвідомлювало трансцендентність сенсу людського життя: народжуючись в особистості її сенс завжди спрямований (і це єдина можливість) на зовні: на справу, на близьких людей, суспільство, природу. Саме ця трансцендентність особистості, її спрямованість «на зовні» і становить стрижень її духовності.

Слід підкреслити, що діяльність, спрямована на формування основ духовності особистості, вимагає максимальної взаємодії психолога з іншими суб'єктами освітньо-виховного процесу (педагогами, батьками, представниками церкви). Для цього

необхідно створити таке середовище, яке б сприяло включенню вихованців у різні види діяльності, результатом якої буде творіння високих зразків їхньої особистісної культури. Адже поза культурою не може бути духовності.

Культура – це система цінностей, закріплених не лише в суспільній, а й індивідуальній свідомості: у відносинах, творах мистецтва, в способах і продуктах праці, в зразках людської діяльності та поведінки. Культурний розвиток індивіда дає можливість не лише опанувати усім тим надбанням, яке впродовж свого розвитку накопичило людство, а й дозволяє внести в світ, і зокрема у внутрішній світ особистості, смисл людського буття. Отже, діяльність будь-якого освітньо-виховного закладу чи установи, спрямована на формування і розвиток у своїх вихованців високих зразків культури, понад усе сприятиме формуванню духовності.

Головна (ідеальна) мета усіх існуючих виховних інституцій і закладів полягає у поступовому формуванні в суб'єкта внутрішньої готовності самостійно і усвідомлено планувати, коректувати і реалізовувати перспективи свого розвитку (життєвого, особистісного, професійного). По-іншому, успішним особистісний розвиток може вважатись тоді, коли суб'єкт демонструє готовність розглядати себе таким, що розвивається у певних часових, просторових та смислових межах, постійно розширюючи при цьому свої можливості та максимально реалізуючи їх. Пізнати і зрозуміти самого себе – означає навчитися самому будувати перспективи свого особистісного розвитку. В основі такої суб'єктності лежатиме рефлексія власної самозміни, – стверджує Л.Ф. Обухова [8].

Нам видається, що в основі моделі особистісного становлення в цілому (і духовного розвитку зокрема) може бути покладено схему потребово-ціннісної регуляції поведінки, яка базується на запропонованій Д.О. Леонтьєвим диференціації понять «потреба» та «особистісна цінність», які, з одного боку, практично однакові (якщо розглядати їх з позицій функціональності,

тобто за їх місцем у системі регуляції поведінки), а з іншого, відрізняються за генезою та змістом регулятивних впливів на діяльність.

Так, проведені нами дослідження серед студентів показали, що у багатьох із них надто низький рівень суб'єктності або ж низький ресурс особистісного творення власного «Я», «творчого самопроекування себе як особистості професіонала» (за А.К. Марковою) [7, с. 52]. Як правило, це на особистісному рівні тісно корелює з порівняною бідністю власного внутрішнього світу таких суб'єктів, вузькістю їх світогляду, слабким рівнем розвитку морально-вольових якостей. У таких людей, здебільшого, порушений баланс потребово-ціннісної регуляції. Він зміщений в бік домінування потреб, які виконують першочергову роль у мотивації їх поведінки. Операційно це проявляється в орієнтації, насамперед, на власні потреби і на те, що сприяє їх задоволенню як в реальній, актуальній поведінці, так і в плануванні, побудові «образу бажаного». Переважаюча орієнтація на потреби, «закритість» для суб'єкта сфери справжніх цінностей та ідеалів призводять до своєрідного «звуження перспективи», обмеження можливостей свого розвитку і проявляється у бідності світогляду, недостатній осмисленості світу та власної особистості. Несформованість системи особистісних цінностей проявляється в недиференційованому сприйнятті власної особистості, в зовнішньому локусі контролю, конформності, тенденції до некритичного прийняття заданих ззовні правил поведінки, стереотипів (еталонів), тобто у відсутності власної особистісної позиції.

Цінності, які мають основний вплив на регуляцію їх поведінки, є переважно цінностями вузьких (але значущих для цих суб'єктів) соціумів чи груп, що, здебільшого, здійснюють неадекватну трансляцію цінностей більш широких соціумів. Несформованість системи справжніх особистісних цінностей, які власне не можна наситити (задовольнити), зумовлює виникнення «пустоти», заповнення якої часто може відбуватись за рахунок за-

своєння таких видів поведінки, які виходять за межі соціально прийнятних. Операційно це проявляється в слабкому осмисленні життя, обмеженні цілей та перспектив діяльності, ситуативній зумовленості поведінки, орієнтацією найперше на теперішнє з слабкою (аморфною) представленістю образу майбутнього.

У зв'язку з цим цілком доречно представити різнобічну картину можливих наслідків, описаних Б.С. Братусем, залежно від домінуючих шляхів і способів засвоєння цінностей. Так, «розвиток «духовного виміру» особистісного «Я» стимулює процеси піднесення, возвеличення особистості, її життєвого світу. Ці процеси, на думку вченого, пов'язані з духовною, «морально-ціннісною площиною її розвитку» [2, с. 251]. Водночас процеси, які є свідченням безумовної деградації особистості, призводять до глибоких особистісних змін: «закріпленню в структурі особистості певних установок, способів сприйняття дійсності, словесних зміщень, кліше, які починають визначати все: ...аспекти поведінки, ставлення до себе і навколишнього світу». Основні характеристики особистісних порушень при деформаціях за принципом «опущення»: «установка на швидке задоволення потреб; установка на пасивні способи захисту при зустрічі з труднощами, установка на уникнення відповідальності; установка на малу опосередкованість діяльності; установка на задоволення тимчасового результату діяльності, який не зовсім адекватний потребі» [2, с. 252].

Зважаючи на те, що згідно з концепцією логотерапії «рушійною силою людської поведінки є прагнення віднайти і реалізувати смисл життя» [9, с. 379], то цілком логічним видається припущення, що для деякого цей пошук може тривати дуже довго і навіть упродовж всього життя (при цьому, для багатьох він може виявитись безрезультатним). Тому так важливо наголосити на одній з відомих тез В. Франкла, згідно з якою основною місією психотерапевта (а ми б сказали ширше – психолога) є активізація зусиль людини на пошук сенсу свого життя. Цього можна досягти включенням її в різноманітний потік навколиш-

нього життя, адже смисл не є об'єктивним. Людина не відкриває його, а знаходить у світі.

Арсенал методів такого впливу надзвичайно широкий. Зокрема, може йтися про вибудовування різноманітних програм свого життєвого шляху: особистісного розвитку, професійного становлення або кар'єрного росту, творчого самовираження, розвитку тих чи інших здібностей, досягнення гармонійного розвитку або ж духовної досконалості тощо. Творення таких проектів та реалізація намічених програм може відбуватись в процесі організації різноманітних видів інтеракцій (бесід, диспутів, тренінгів, проповідей чи богослужінь) або ж організація і участь у різних проектах (можливо, волонтерських), які покликані полегшити життя деяких категорій людей, що потребують безкорисливої допомоги, робота з тими, хто вкрай потребує соціальної психотерапії. Саме завдяки таким видам роботи активізується не лише дискурсивно-мисленнєва діяльність суб'єктів цього процесу, а й відбуваються серйозні зрушення в їх ціннісно-смісловій сфері.

Висновки. Отже, сучасний стан суспільства дає нам незаперечне право стверджувати, що кризові явища (особливо у сфері суспільних відносин) безпосередньо пов'язані (і значною мірою спричинені) низьким рівнем духовності або навіть бездуховності серед наших громадян.

Проведений нами аналіз дозволив констатувати, що духовність – це глибинна і багатогранна категорія, яка пронизує і опосередковує усі психологічні утворення особистості. Якщо розглядати її як головну морально-ціннісну особистісну характеристику, то, очевидно, вона є системоутворювальною, а, отже, від показників її сформованості залежать: усі утворення у сфері свідомості та самосвідомості індивіда, в яких відображені його найбільш морально-релевантні цінності, ставлення до навколишньої дійсності та до самого себе, що адекватно представлені (об'єктивовані) в його поведінці та вчинках.

Особливу роль в процесі духовного особистісного росту підростаючих поколінь повинні виконувати люди з найближчо-

го соціального оточення (значущі дорослі): батьки (родина), вихователі, педагоги, психологи, священнослужителі. Як їх духовні наставники вони можуть і повинні постійно впливати на них своєю особистістю, прикладом своїх вчинків, які утверджуватимуть цінності духовного розвитку та необхідність самовдосконалення людини.

Водночас, нами також констатовано існуючі методологічні проблеми, пов'язані зі змістовною наповненістю поняття духовність, що значно ускладнює пошук ефективних методів формування цієї особистісної характеристики, а отже, саме цей аспект може стати предметом подальших наукових пошуків.

1. Бердяев Н.А. Философия свободы. Смысл творчества / Н.А. Бердяев. – М.: Правда, 1989. – 607 с.

2. Братусь Б.С. Аномалии личности / Б.С. Бердяев. – М.: Мысль, 1988. – 301 с.

3. Выготский Л.С. Соб. соч.: в 6 т. / Л.С. Выготский. – М.: Педагогика, 1982. – Т. 1. – С.166.

4. Зинченко В.П. Человек развивающийся: очерки российской психологии / В.П. Зинченко, Е.Б. Моргунов. – М.: Трикола, 1994. – 362 с.

5. Жаловага А.С. Християнська мораль, віра, психологія: точки перетину / А.С. Жаловага // Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка. – 2005. – № 20. – С. 32–35.

6. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д.А. Леонтьев. – М.: Смысл, 1999. – 487 с.

7. Маркова А.К. Психология профессионализма / А.К. Маркова. – М.: Знание, 1996. – 308 с.

8. Обухова Л.Ф. Возрастная психология: учеб. пособие / Л.Ф. Обухова. – М.: Педагогическое общество России, 1999. – 442 с.

9. Психологічна енциклопедія / автор-упорядник О.М. Степанов. – К.: Академвидав, 2006. – 424 с.

10. Селіванова І.Л. Духовність очима учнівської молоді і проблеми національної самосвідомості / І.Л. Селіванова // Практична психологія та соціальна робота. – 1999. – № 6. – С. 14–16.

11. Сухомлинська О. Духовно-моральне виховання дітей та молоді в координатах педагогічної науки і практики (виступ на Загальних зборах АПН України 07.12.05) / О. Сухомлинська [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.apsu.org.ua/doc>

12. Тихонравов Ю.В. Экзистенциальная психология: учебно-справочное пособие / Ю.В. Тихонравов. – М.: Бизнес-школа, 1998. – 238 с.

13. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл; пер. с англ и общ. ред. Л.Я. Гозмана и Д.А. Леонтьева. – М.: Прогресс, 1990. – 366 с.

Белей М.Д. Духовность личности в контексте наиболее важных психологических условий и средств ее формирования

Сделана попытка проанализировать наиболее известные подходы к пониманию сущности проблем духовного развития личности. Принимая во внимание важность разнообразных микроуровневых и макроуровневых факторов, все же ударение делается на рефлексивных особенностях «Я» субъекта, а также на активизации процесса взаимодействия со значимыми взрослыми, в частности с теми, кого называют духовными наставниками. Констатировано, что существенное продвижение в разработке данной проблематики, может быть достигнуто благодаря методологическому переосмыслению основных концептуальных построений в сфере духовного роста личности и четкому описанию их содержательно поведенческого коррелята.

Ключевые слова: *духовное развитие, ценности, духовно-моральные ценности, смысл жизни, личностное и профессиональное развитие.*

Beley M.D. The spiritualism of personality under the most important psychological conditions and the ways of its formation

An attempt to analyze the widely known approaches to understanding the essence of the problems of spiritual development of personality is done in the article. The importance of various micro- and macro- factors of levels are considered here. The reflexive features of «I» as a subject, and also the activation of the process of the interaction with the adults in particular with those, who are named spiritual tutors are emphasized in the article. The substantial advancement in the development of this problem is stated. The substantial advancement can be attained due to new conceptual constructions in the field of spiritual growth of personality and clear description of the standards of behavior.

Key words: *spiritual development, values, spiritually moral values, sense of life, personality and professional development.*

Стаття надійшла 5 квітня 2011 року

ЕМОЦІЙНО-ВОЛЬОВІ ОСОБЛИВОСТІ КОНФОРМНИХ ОСІБ

Здійснюється емпіричне дослідження емоційно-вольової сфери конформних осіб. Представлено результати кореляційного, порівняльного та факторного аналізу отриманих емпіричних даних. Сформульовано методичні рекомендації щодо підтримання оптимальної вольової регуляції, емоційного комфорту та впливу на рівень конформності.

Ключові слова: *конформізм, емоційно-вольові процеси, нормативно-ціннісний ідеал, особистісно значуща цінність.*

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку українського суспільства важливою є незалежна, активна позиція особистості. Конформна особистість, яка часто схильна до пристосування, пасивного прийняття панівних думок та стандартів у поведінці, а також відсутності власної позиції, некритичному слідуванні загальним поглядам, тенденціям у діяльності людини, призводить до втрати соціального, а потім й особистісного статусу [7]. Проте сучасні дослідження вказують на те, що надмірний нонконформізм (бажання поводитись не так як усі, незалежність, несхильність до тиску групи) призводить до соціально-психологічної дезадаптації особистості в групі. Завдання полягає не лише в діагностиці, ідентифікації конформних осіб, але й у визначенні причини такої поведінки. Оскільки емоційна та вольова сфера є основою формування конформізму, то завданням психолога є визначити оптимальний рівень емоційно-вольової сфери з метою впливу на рівень конформності.

Стан дослідження. Останнім десятиріччям була здійснена низка досліджень (І.В. Лобанов, Л.С. Васильєв, Г.Е. Ібрагімов та ін.), присвячених аналізу соціального конформізму як форми суспільної позиції суб'єкта, який розглядається або у двох рівнях (індивідуальному та груповому), або 3-х рівнях функціону-

вання (індивідуальному, груповому та соціальному) (Г.Г. Силласте) [1; 2; 9]. Розвиток конформізму нерозривно пов'язаний з вивченням ціннісних орієнтацій. Їхньому аналізу присвячені праці багатьох вітчизняних учених (В.О. Василенко, В.К. Вілюнас, В.М. Козлов) [1; 3]. Вивчав конформну поведінку і запропонував модель конформних властивостей особистості А. Фурман. Конформізм як «втечу від свободи», від страху і самотності досліджували Е. Фромм, К. Хорні. Серед українських дослідників, які здійснювали критичний аналіз цієї проблеми, можна назвати насамперед П.Г. Давидова [5], В.Ф. Калошина [6] та ін.

Проте, попри доволі широкий спектр досліджень, є ще багато аспектів, які потребують подальшого вивчення. Йдеться, зокрема, про емоційно-вольову структуру конформних особистостей, а також емоційне реагування, мотиваційні тенденції, сенс життєвих орієнтацій, цінності та цілі конформних осіб.

Метою нашого дослідження є емпіричне виявлення особливостей емоційно-вольової сфери конформних осіб.

Виклад основних положень. Для дослідження емоційно-вольових особливостей особистості проводилося емпіричне дослідження, в якому взяли участь 80 студентів Львівського національного університету імені Івана Франка. Вік студентів 19–20 років, серед яких 47 осіб жіночої статі та 33 – чоловічої.

Для досягнення поставленої мети було підібрано адекватний методичний інструментарій. Дослідження здійснювалось за допомогою емпіричних методів опитування та тестування. Використано такі методики: багатофакторний особистісний опитувальник Р. Кеттелла (№ 105), (16 PF – опитувальник); «Тест смисложиттєвих орієнтацій» (СЖО) (за Д.А. Леонтьєвим); методику Ш. Шварца для вивчення цінностей особистості; «Діагностику мотиваційної структури особистості» В.Е. Мільмана; методику «Шкала диференційних емоцій» К. Ізарда [5].

Ш. Шварц розробив теорію динамічних відносин між ціннісними типами, показавши, що реалізація одних цінностей може вступати в конфлікт з іншими цінностями. Згідно з теорією

Ш. Шварца цінності особистості існують на двох рівнях: на рівні нормативних ідеалів і на рівні індивідуальних пріоритетів [6].

Перший рівень стабільніший і відображає уявлення людини про те, як потрібно діяти, визначаючи тим самим її життєві принципи поведінки.

Другий рівень, на який спрямований даний опитувальник, більш залежний від зовнішнього середовища, наприклад, від групового тиску і співвідноситься з конкретними вчинками людини.

Для статистичного опрацювання даних використано кореляційний аналіз за критерієм Спірмена, порівняльний аналіз та факторний аналіз.

При проведенні емпіричного дослідження емоційно-вольових особливостей конформних осіб були отримані такі результати. Більш конформним особам характерний низький рівень самооцінки (6.38 проти 7.63 при $p \leq 0.05$, $t = -3.29$). Особи, котрим властивий низький рівень самооцінки, мають слабку волю і володіють низьким рівнем самоконтролю, що проявляється в здатності підпорядковуватись волі інших осіб. Пасивне прийняття поглядів та думок інших, пристосування до готових стандартів поведінки, виникає через недооцінювання власних сил та невпевненість у своїх діях. Такий зв'язок може виникати через те, що люди з низькою самооцінкою більш схильні до конформності, оскільки бояться бути відторгненими чи покараними групою.

Прямий пропорційний зв'язок між конформністю та неспівістю ($r = 0.32$ при $p \leq 0.01$) відображає те, що більш конформні особи є нерішучими та боязкими, сором'язливими, невпевненими у власних силах та здібностях. Вони намагаються уникати великих товариств, залишаючись «у тіні», мають схильність проявляти емоційну стриманість, обмеженість, підвищену чутливість до небезпек.

Спостерігається прямий пропорційний зв'язок між конформністю та практичністю ($r = 0.42$ при $p \leq 0.01$). Чим вищий рівень конформності, тим вищий рівень практичності. Це свідчить про те, що особа, котра є практичною, дещо обмежена, надміру

прискіплива до дрібниць, її уява не виходить за межі буденних прагнень. Їй притаманне перебування під впливом загальноприйнятих стереотипів, норм, прийняття до уваги лише так званої об'єктивної реальності. Однак вона є добросовісна, чесна, рідко піднімається вище від власних інтересів, тривожна, але стійка. Властиве уникання усього незвичайного.

Виявлено зворотний зв'язок між конформністю та жорстокістю ($r = -0.48$ при $p \leq 0.01$). Такий зв'язок підкреслює те, що людина, яка має нижчий рівень конформності, є мужньою, самовпевненою, реалістичною в судженнях, дещо жорстока, самовпевнена. Вона схильна діяти раціонально, логічно та брати відповідальність на себе. Більш конформні особи є чутливими, часто очікують уваги від оточення, прагнуть сторонньої опіки. Їм властива надмірна обережність, метушливість, м'якосердність, співчуття, терпимість до себе та інших.

Зі зростанням конформності за Р. Кеттеллом зростає рівень досягнення як особистісно значуща цінність ($r = 0.36$ при $p \leq 0.01$). Тобто, чим більше людина схильна до конформізму, тим значущішою для неї стає цінність досягнення. Вона прагне досягнути особистого успіху відповідно до соціальних стандартів. Для здобуття успіху погоджується з думкою інших, схиляється перед авторитетами, аби тільки досягнути свого і не відрізнятись від інших осіб. Також спостерігається прямий пропорційний зв'язок між конформністю та довірливістю ($r = 0.39$ при $p \leq 0.01$). Чим вищий рівень конформності, тим вищий рівень довірливості. Це свідчить про те, що конформна особа довірлива, доброзичлива, терпляча, згідлива. Їй характерне почуття власної незначущості. Вона має високий рівень довіри, легко пристосовується й працює в колективі.

Прямий пропорційний зв'язок наявний між конформністю та залежністю від емоційної сфери ($r = 0.52$ при $p \leq 0.01$). Такий зв'язок відображає те, що зі зростанням конформності, як особистісно значущої цінності, особа стає залежною від почуттів, дає волю своїм бажанням, потрапляє під вплив випадковостей. Може виявляти безвідповідальність, безпринципність, асоціальну поведінку, неузгодженість із загальноприйнятими нормами,

оскільки конформним особам властиві негнучкість психічних процесів, бідність ідей, знижена здатність володіти собою, поверхневе уявлення про себе, не вистачає віри в себе, вони виявляють більшу пасивність, навіюваність і залежність від інших.

Під час порівняння емоційної сфери менш конформних і більш конформних осіб (за Р. Кеттелом) було виявлено, що менш конформні особи мають вищий рівень позитивних емоцій (ПЕМ: інтерес + радість + здивування), ніж більш конформні особи (25.15 проти 27.95, $t=-2.03$, $p\leq 0.01$). У більш конформних осіб виявлений вищий показник гострих негативних емоцій (НЕМ: горе + гнів + відраза + презирство) (15.10 проти 17.85, $t=-2.52$, $p\leq 0.01$) та тривожно-депресивних емоцій (ТДЕМ: страх + сором + провина) (12.93 проти 17.40, $t=-3.69$, $p\leq 0.01$), ніж у менш конформних осіб (рис. 1.1.).

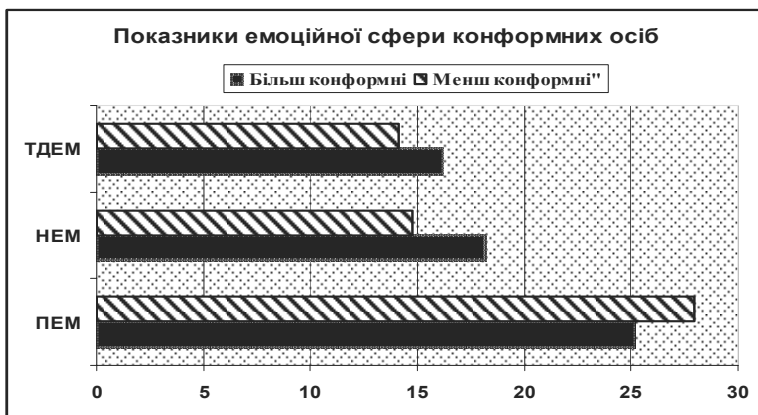

Рис. 1.1. Показники емоційної сфери менш і більш конформних осіб (при порівняльному аналізі за Q2)

Отже, пристосовницьке прийняття стандартів у поведінці, безмовне схилення перед авторитетами, яке у загальному визначається як конформізм, призводить до пригнічення настрою, переживання гніву, відрази, презирства, страху, сорому та вини.

Конформні особи залежні від інших, їм притаманні покладання провини на себе, покірність, поступливість, що і призводить до виникнення негативних емоцій.

Перейдемо до аналізу ціннісних орієнтацій конформних осіб. Показник таких цінностей як *традиції* (3.11 проти 4.36 при $p \leq 0.05$, $t = -5.6$), *доброта* (4.54 проти 5.4 при $p \leq 0.05$, $t = -5.11$), *універсалізм* (3.77 проти 4.37 при $p \leq 0.05$, $t = -3.31$) та *безпека* (3.97 проти 4.94 при $p \leq 0.05$, $t = -6.42$) за нормативно-ціннісним ідеалом є суттєво вищим у більш конформних осіб (рис. 1.2.). Такі відмінності можна пояснити тим, що дотримання традицій дозволяє конформним особам дотримуватися норм та законів, які давно існують у суспільстві. Тобто, вони не прагнуть до домінування над іншими, до отримання насолоди, хвилювання і новизни, самостійності думки і дії, а хочуть почувати безпеку і стабільність суспільства, відносин і себе. Для них властивий високий рівень пошани і відповідальності за культурні та релігійні звичаї та ідеї, а також є важливим збереження та підвищення благополуччя близьких людей та терпимість, розуміння і захист благополуччя всіх людей і природи. Відчуття безпеки конформні особи досягають унаслідок того, що відмовляються від свободи, віддаючись авторитарній владі.

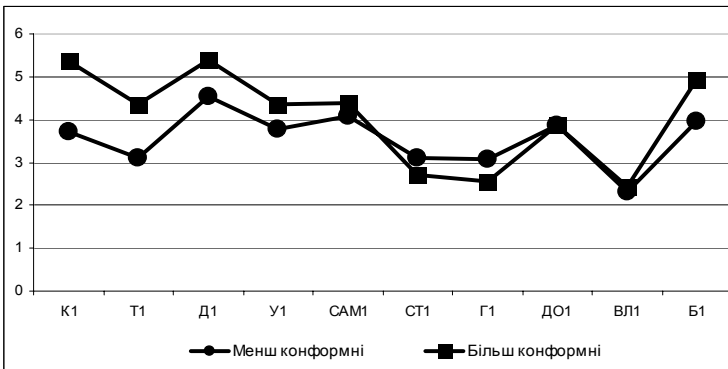

Рис. 1.2. Показники менш і більш конформних осіб за нормативно-ціннісним ідеалом (при порівняльному аналізі)

У менш конформних осіб особистісно значущими цінностями є *самостійність* (4.65 проти 4.24 при $p \leq 0.05$, $t = 2.76$), *гедонізм* (3.90 проти 2.92 при $p \leq 0.05$, $t = 3.73$), *досягнення* (3.88 проти 3.04 при $p \leq 0.05$, $t = 4.93$) та *влада* (3.29 проти 2.42 при $p \leq 0.05$, $t = 3.74$) (Рис. 1.3.). Це пов'язано з тим, що менш конформним особам властиво думати і діяти самостійно, вони більшою мірою прагнуть задовольнити свої бажання та отримати насолоду від життя, підпорядковуючи інших власній волі. Вони не визнають влади та тиску зі сторони і надають перевагу авторитарному стилю керівництва, однак змагаються за більш високий статус.

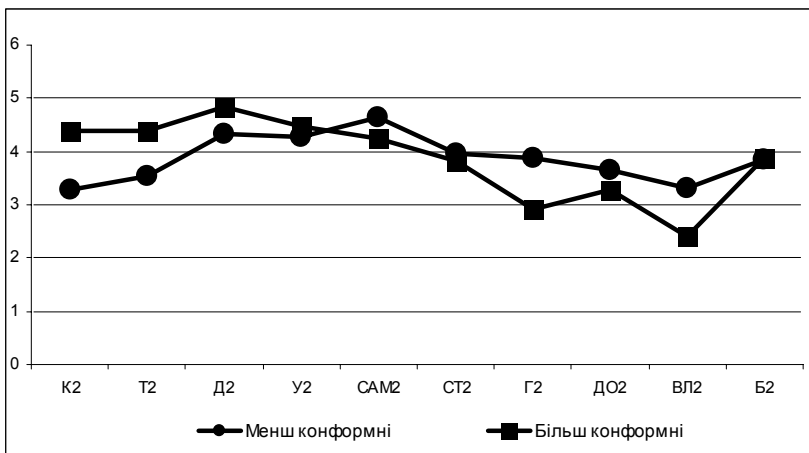

Рис. 1.3. Показники менш і більш конформних осіб за особистісно значущою цінністю (при порівняльному аналізі)

За допомогою факторного аналізу для конформних осіб було виділено шість факторів. За першим фактором – «Я – не господар життя» – наявні тісні зв'язки за такими шкалами: «Цілі в житті» (факторне навантаження – «0.80»), «Результативність життя або задоволеність самореалізацією» (факторне

навантаження – «0.72»); «Локус контролю – життя або керування життя» (факторне навантаження – «0.81») та «Часова перспектива» (факторне навантаження – «-0.77»). Показник часової перспективи знаходиться в оберненому пропорційному зв'язку щодо перелічених вище шкал ($r = -0.77$ при $p \leq 0.01$). Це свідчить про те, що чим вищою буде конформність, тим вищою буде неможливість конструктивно планувати своє майбутнє. Чим менше є конформною особа, тим більше їй характерна цілеспрямованість, наявність у житті цілей в майбутньому, які додають у життя спрямованість і тимчасову перспективу. Менш конформні особи мають вищий рівень задоволення прожитою частиною життя і переконані в тому, що людині дано контролювати своє життя, вільно ухвалювати рішення і втілювати їх у життя. Факторна вага першого фактору 8.64. Цей фактор пояснює 13,72% розподілу емпіричних даних дослідження.

За другим фактором – «*Невпевненість*» – тісні зв'язки наявні за такими шкалами: «Влада» (факторне навантаження – «0.75») та «Неміливість – сміливість» (факторне навантаження – «-0.72»). Виявлено статистично значущі зв'язки між цими шкалами та конформністю ($r = 0.75$ і $r = -0.72$ відповідно при $p \leq 0.01$). Тобто, менш конформним особам властиве високе прагнення до влади та сміливість, імпульсивність, схильність до ризику, комунікабельність, а також впевненість у власних силах та здібностях. Факторна вага другого фактору 5.95. Цей фактор пояснює 9.45% розподілу емпіричних даних дослідження.

Третій фактор – «*Соціальне схвалення*» – сформовано такими чинниками як комфорт (факторне навантаження – «0.76») та загальна активність (факторне навантаження – «0.80»). Виявлено статистично значущі зв'язки між шкалою конформності та цими шкалами ($r = 0.76$ і $r = 0.80$ відповідно при $p \leq 0.01$). Це можна пояснити тим, що конформізм робить людину залежною від інших, і для досягнення схвалення вона

швидше піклуватиметься про комфорт інших осіб, ніж про власне благополуччя, для того, щоб отримати соціальне схвалення. Це, відповідно, знижує активну діяльність, тому що конформна особа керується загальноприйнятими поглядами і є безініціативною та несамостійною. Факторна вага третього фактору 6.13. Цей фактор пояснює 9.73% розподілу емпіричних даних дослідження.

Четвертий фактор – «*Тривожність*» – сформовано такими характеристиками як негативні емоції та тривожно-депресивні емоції. Факторне навантаження негативних емоцій становить -0.82, а тривожно-депресивних -0.89. Ці шкали знаходяться в оберненому пропорційному зв'язку з конформністю ($r = 0.92$ і $r = 0.93$ відповідно при $p \leq 0.01$). Тобто, більш конформним особам властива негативна концепція власної особистості, формула внутрішнього монологу – «Я поганий», що і призводить до переживання тривожно-депресивних емоцій. Вона відчуватиме гнів, презирство, відразу, страх, сором та провину, оскільки їй властивий слабкий характер та пристосування; відсутні власні погляди та переконання. Конформна особа легко втрачає самоконтроль під тиском авторитетного керівника, що і виступає причиною високого рівня негативного ставлення суб'єкта до наявної ситуації та перебування в тривожно-депресивному стані. Відповідно, менш конформні особи мають вищий рівень задоволеності життям. Факторна вага четвертого фактору 4,65. Цей фактор пояснює 7.38% розподілу емпіричних даних дослідження.

П'ятий фактор – «*Чуйність*». Тісні зв'язки наявні за такими шкалами: «Низький інтелект – високий інтелект» (факторне навантаження – «-0.74»), «Жорстокість – чуйність» (факторне навантаження – «-0.72») та «Самостійність» (факторне навантаження – «-0.71») за нормативно-ціннісним ідеалом. Це свідчить про те, що людина з низьким інтелектом є інтелектуально незібрана, конкретна, з ригідним та емоційно дезорганізованим мисленням, має низькі розумові здібності, нездатна вирішувати абс-

трактні завдання. Внаслідок цього людина схильна до конформізму, втрачає своє «Я» залежно від того, звідки «подме вітер». Таким особам не характерна самостійність думок та дій. Вони часто очікують уваги від оточення, прагнуть сторонньої опіки, тобто конформні особи мають високий рівень чуйності. Факторна вага п'ятого фактору 7.82. Цей фактор пояснює 12,4% розподілу емпіричних даних дослідження.

Шостий фактор – *«Втеча від свободи»* – сформовано чинниками: безпека (факторне навантаження – «-0.73»); доброта (факторне навантаження – «-0.72») та конформність (факторне навантаження – «-0.72») за нормативно-ціннісним ідеалом. Виявлено обернений пропорційний зв'язок між цими шкалами та конформністю ($r = -0.73$ при $p \leq 0.01$). Це свідчить про те, що менш конформні особи менш схильні обирати перелічені вище цінності, а для більш конформних осіб, навпаки, значущою є така цінність як безпека і стабільність суспільства, відносин і себе; збереження і підвищення благополуччя близьких людей та заборона дій і спонук, які можуть нашкодити іншим і не відповідають соціальним очікуванням. Факторна вага шостого фактору 5.76. Цей фактор пояснює 9.15% розподілу емпіричних даних дослідження.

У процесі аналізу результатів за факторами виявлено, що більш конформним особам характерне уявлення про себе як про слабку особу, яка не володіє достатньою свободою вибору, щоб побудувати своє життя відповідно до своїх цілей і уявлень про його сенс. Вони мають нижчий рівень задоволення прожитою частиною життя і переконані в тому, що людина не може контролювати своє життя та вільно ухвалювати рішення. Менш конформним особам властивий високий рівень цілеспрямованості, вони сприймають процес свого життя як цікавий, емоційно насичений і наповнений сенсом.

Висновки. Результати дослідження засвідчили, що конформні особи відрізняються від неконформних характеристиками своєї емоційної сфери, а саме: проявляють більшу емоційну

стійкість, є менш експресивними, більш схильні до афективного реагування, більш фрустрованими, дратівливими, напруженими, більш схильні до максималізму, для них більш властиві тривожно-депресивні та негативні емоційні стани, вони менш задоволені перебігом та результатами власного життя. Вольові особливості конформних осіб відрізняються від вольових особливостей неконформних: вони менш здатні до самоконтролю, вільного ухвалення рішень, планування майбутнього, втілення планів у життя, більш схильні обирати життєвий комфорт та соціальну корисність, традиції та безпеку як нормативні ідеали та особистісно значущі цінності, а також менш схильні обирати загальну та творчу активність, самостійність, гедонізм, стимуляцію і владу.

Рекомендації. Отримані результати емпіричного дослідження дозволили нам сформувані такі рекомендації. Для корекції низького рівня самооцінки, збільшення віри в себе, впевненості та активності, а також подолання негативних емоцій потрібна робота з емоційно-вольовою сферою особистості, яка може охоплювати такі етапи:

- розвиток самоконтролю емоцій та поведінки (формування навичок самоорганізації та впорядкування власного життя);
- робота над подоланням психотравмуючих емоцій;
- формування навичок конструктивного спілкування;
- формування здатності до адекватного та позитивного сприйняття інших;
- розвиток самосвідомості;
- формування адекватної самооцінки та реалістичного світосприйняття.

При достатньому розвитку свідомості людина з об'єкту зовнішніх впливів перетвориться в суб'єкт керування своєю поведінкою. Підвищиться активність особистості, яка спрямована на удосконалення своїх фізичних, моральних, трудових, естетичних та інших якостей, причому відбуватиметься це не примусово, а за власним свідомим вибором.

Стаття не вичерпує всіх аспектів означеної проблеми, розвиваючи простір для подальших наукових пошуків аналізу емоційно-вольової сфери неконформних осіб та природного соціально-психологічного процесу в групі, побудованого на впливі особистісного авторитету людини на поведінку членів групи – лідерства.

1. Белавіна Т.І. Міжособистісні відносини в умовах соціальної депривації / Т.І. Белавіна // Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні / за ред. С.Д. Максименка, В.Т. Циби, Ю.Ж. Шайгородського та ін. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2003. – С. 357–369.

2. Васильев Л.С. Мы и они. Конформизм и образ другого: сборник статей на тему ксенофобии / Л.С. Васильев, А.Л. Рябинин и др. – М.: Книжный дом Университет, 2007. – 234 с.

3. Вилюнас В.К. Психология эмоциональных явлений / В.К. Вилюнас; за ред. О.В. Овчинникова. – М.: Изд. Моск. ун-та, 1976. – 143 с.

4. Ибрагимов Г.Э. Конформизм и неконформизм как социокультурные феномены: дис. ... канд. социол. наук / Г.Э. Ибрагимов. – М., 1993. – 102 с.

5. Изард К. Эмоции человека / К. Изард. – М.: Изд. Моск. ун-та, 1980. – 440 с.

6. Карандашев В.Н. Методика Шварца для изучения ценностей личности / В.Н. Карандашев. – СПб.: Речь, 2004. – 139 с.

7. Майерс Д. Социальная психология / Д. Майерс. – 7-е изд. – СПб.: Питер, 2006. – 794 с.

8. Райгородский Д.Я. Практическая психодиагностика / Д.Я. Райгородский // Методики и тесты: учеб. пособие. – Самара: БАХРАХ-М, 2002. – 672 с.

9. Силласте Г.Г. Социогендерные отношения в период социальной трансформации России / Г.Г. Силласте // Социологические исследования. – 1994. – № 3. – С. 16.

10. Селиванов В.П. Воля и ее воспитание / В.П. Селиванов. – М.: Знание, 1976. – 364 с.

11. Фромм Э. Душа человека: сборник / Э. Фромм; сост. и ред. П.С. Гуревич. – М.: Республика, 1992. – 429 с.

Борисюк О.М. Эмоционально-волевые особенности конформный лиц

Осуществляется эмпирическое исследование эмоционально-волевой сферы конформных личностей. Представлены результаты корреляционного, сравнительного и факторного анализа полученных эмпирических данных. Сформулированы методические рекомендации по оптимизации волевой регуляции, эмоционального комфорта и влияния на уровень конформности.

Ключевые слова: конформизм, эмоционально-волевые процессы, нормативно-ценностный идеал, личностно значимая ценность.

Borisjuk O.M. Emotional and volitional features of conformal persons

The article deals with empirical investigation of emotional and volitional sphere of conformal persons. The results of the correlation, comparisonable and factorial analysis of the empirical data are presented. The guidelines for optimum will regulation, emotional comfort and impact on the level of conformism are formulated.

Key word: conformism, emotionally volitional processes, normatively valued ideal, personality meaningful value.

Стаття надійшла 4 квітня 2011 року

УДК 159.9: 343.971

М.П. Козирєв

МОТИВ У ПСИХОЛОГІЧНІЙ СТРУКТУРІ ЗЛОЧИНУ

Розкриваються поняття, зміст, сутність, ознаки, стадії, функції мотиву злочину. Приділяється увага практичному значенню правильної оцінки мотиву злочину, її врахуванню в судово-слідчій практиці та в діяльності органів внутрішніх справ.

Ключові слова: мотив, класифікація мотивів, ознаки, стадії, функції мотивів.

Постановка проблеми. Злочинність – одна з найгостріших проблем суспільства. З ускладненням соціальних відносин, розвитком суспільства збільшується як загальна чисельність злочинів, змінюються і їх параметри, зокрема мотив як одна з найважливіших ланок суб'єктивного механізму злочину. При характеристиці злочинів мотив має самостійне психолого-кримінальне та кримінологічне значення. Вчинення злочину, як і будь-якого іншого вчинку, дії, що є складовими поведінки чи діяльності особи, є результатом процесу мотивації; саме в ході цього процесу виникає мотив, який безпосередньо впливає на всі структурні компоненти мотивації та перебуває у найщільнішому зв'язку з усіма ознаками суб'єктивної сторони складу злочину (виною, метою, мотивацією, емоційним станом тощо).

Стан дослідження. За оцінками багатьох учених, злочини – це складне соціально-психологічне явище, яке недостатньо вивчене. Боротьба з ними потребує глибокого знання природи мотивів як їх важливих та невід'ємних складових. Проблематика дослідження психологічних складових злочинів, зокрема мотивів, є давньою, проте наукове його усвідомлення відбулося лише в останні десятиліття і відображається як у розвитку сучасної психологічної, юридичної, соціологічної та ін. наук, так і у важливості реалізації актуальних потреб суспільства щодо збереження життя і здоров'я, честі і гідності громадян, соціального спокою та правопорядку в суспільстві.

Висвітлення проблематики злочинів і злочинності здійснено працях, присвячених її соціальній природі (Е. Дюркгейм, Р. Мертон, Дж. Смелзер, А. Кетле); культурологічній (Е. Сазерленд, Т. Селлі, Д. Міллер); фізіологічній (Ч. Ломброзо, Дж. Норріс, Р. Шелдон) та психологічній (З. Фройд, Т. Парсонс, Г. Тард).

Різні аспекти аналізу мотивів злочинів як соціально-психологічного явища знайшли своє відображення у працях, що розглядають їх як: уявлення, ідеї, почуття (О.М. Леонтьєв); прагнення, хотіння, переконання (П.А. Рудик, А.В. Петровський); настанови, помисли (В.І. Ковалев); психічні стани, процеси, властивості (Г.Г. Голубєв, К.К. Платонов). Мотив як психологічний еле-

мент злочинної діяльності аналізується: як кримінальна складова злочину (Ю.В. Александров, Ю.В. Баулін); ознака злочину (П.С. Дагель); фактор детермінації злочину (А.Ф. Зелінський). Класифікацією мотивів злочину досліджують А.В. Савченко, В.В. Лунеев, проблему мотивації злочинів розглядають О.Л. Дубовик, Ж. Нюттен, етапи мотиву злочинів – І.О. Васильєв, Е.П. Ільїн.

Водночас, дотепер питання зумовленості злочинів і злочинної діяльності таким психологічним чинникам, як мотив, є не до кінця вивченими. В теоретичному і практичному аспекті вкрай необхідно встановлення мотивів злочину в процесі розслідування, кваліфікації і призначенні покарання за їх вчинення у діяльності правоохоронних органів й суду. Тому в цій статті ми обрали мету – розширити наукове уявлення про мотив як про психологічну складову механізму злочину.

Виклад основних положень. Термін «мотив» у перекладі з латинської «*moveo*» означає «рухаю», «штовхаю». В науковій літературі поки що не вироблено загально визначених понять як мотиву людської поведінки або діяльності, так і мотиву злочину. З мотивами ототожнюються такі поняття, як «інстинкт» – у У. Мак-Дауголла [16], «потяг» – у З. Фрейда [30], «драйв» – у К. Халла [27]. Іноді зміст мотивів розкривається через їх співвідношення з певними типами реакцій поведінки: «потребою у досягненні» – у Д. Мак-Клелланда [17], «потребою у самоактуалізації» – у А. Маслоу [18]. Х. Хекхаузен, визначає мотив як «бажаний цільовий стан у рамках відношення «індивід – середовище» [28, с. 34].

Більш схожими або відмінними від цих визначень мотиву є такі: «більш чи менш адекватно усвідомлена спонука виступає як мотив» у С.Л. Рубінштейна [22, с. 542]; «предмет потреби ... ми називаємо мотивом діяльності» у О.М. Леонтьєва [14, с. 12]; «мотив – те, що спонукає людину до діяльності і надає її діяльності осмисленості» у Н.В. Гамезо, І.А. Домашенко [4, с. 84]; «мотив – це конкретизована потреба, яка виявляється в тих чи інших предметах» у Г.С. Абрамова [1, с. 92]; «мотив – це те, що належить самому суб'єктові поведінки, є його сталою особистісною властивістю, що зсередини спонукає до вчинення певних дій» у Р.С. Немова [10,

с. 392]; «мотив – це відносно сталі прояви, атрибути особи» у С.А. Занюка [7, с. 6].

М.П. Чубинський бачив у мотиві первісну ланку вольового процесу і підкреслював, що мотив є витоком злочину, конкретним фактом, що підлягає обов'язковому судовому розгляду [31, с. 109]. В разі ігнорування мотиву, на думку російського юриста І.Я. Фойницького, виникає загроза неповноти судового дослідження [29, с. 271]. М.С. Таганцев називав мотиви підставами, що спонукали особу до злочинної дії [23, с. 235]. На думку А.П. Тузова, мотивами злочинів треба вважати пов'язані з задоволенням певних потреб антисоціальним способом активні стани людської психіки, стани спонукання особи, які визначають її суспільно небезпечне діяння [25, с. 67]. К.Є. Ігошев уявляє мотив як сформоване під впливом соціального середовища і життєвого досвіду особи спонукання, що є внутрішньою безпосередньою причиною злочинної діяльності і виражає особистісне ставлення до того, на що спрямована злочинна діяльність [11, с. 66].

Д.П. Котов вважає, що мотивом злочину може бути народжене системою потреб усвідомлене та оцінене спонукання, що прийнято особою як ідеальна підстава і виправдання свого злочинного діяння [12, с. 11]. С.А. Тарарухін розглядає мотив як усвідомлене спонукання (прагнення) до здійснення конкретного цілеспрямованого вчинку (вольового акту), який становить суспільну небезпеку і передбачається кримінальним законом як злочин [24, с. 14] тощо.

З приводу наявності різноманітних визначень поняття мотиву О.М. Леонтьєв зазначав, що під цим терміном у сучасній психології розуміють зовсім різні явища – інстинктивні імпульси, біологічні потяги й апетити, а рівно переживання емоцій, інтереси, бажання, а також життєві цілі й ідеали тощо.

З огляду на аналіз цієї дефініції можна погодитися з її визначенням, яке запропонував А.Б. Савченко: «мотив злочину – це інтегральне психічне утворення, яке спонукає особу до вчинення суспільно небезпечного діяння та є його підставою» [21, с. 14].

М.Й. Варій зазначає, що за мірою усвідомлення, як суттєвою психологічною ознакою, розрізняють такі види мотивів:

– потяги – як мінімально усвідомлені мотиви, за яких мета (цілі) та її уявний образ не конкретизовані, на рівні потягу визначається тільки загальний вектор активності чи зона пошуку, типовими психологічними станами, які супроводжуються потяги, є знемога (млість), бентежність, невпевненість;

– бажання – це переважно усвідомлені мотиви, за яких окреслюються загальні контури мети як класу (сукупності) предметів, явищ, речей та їх узагальнений образ. Типовими психічними станами є: подив, радість, сумнів, розчарування;

– хотіння – в основному, усвідомлені мотиви з конкретною метою та її психічним образом. Важливою рисою хотіння є вольове забарвлення у вигляді станів цілеспрямованості, ініціативності, рішучості. Інші типові психічні стани: пристрасть, нетерпіння, уважність, бадьорість;

– переконання – повністю усвідомлені, стійкі мотиви, які мають форму узагальнених соціальних установок (атитюдів), базових цінностей, домагань (прагнення досягти цілей певного рівня складності). Переконання мають найбільший регуляторний потенціал, яскраве вольове забарвлення. Типові супроводжувальні психічні стани: оптимізм, очікування, настійливість, упертість [3, с. 610].

Крім рівня усвідомленості мотиву злочину, важливе кримінальне значення мають такі його ознаки, як стійкість та інтенсивність.

Стійкість – стабільність, незмінність мотиву як регулятора активності впродовж певного часу, стійкий мотив впливає на загальну спрямованість особистості, визначаючи її просоціальний, асоціальний, кримінальний характер.

Інтенсивність мотиву або його енергетична сила полягає в непереборності намагання до чогось, повній мобілізації емоційної, інтелектуальної, вольової сфер особистості для досягнення мети злочинного вчинку.

Таке розуміння мотиву злочину дає можливість пояснити, навіщо і з якою метою відбувається спонукання до злочину, що дозволяє найбільш точно охарактеризувати мотив кожного суспільно небезпечного діяння.

Оскільки будь-яка людська діяльність здійснюється з певним мотивом, то і в злочині, як у специфічному різновиді діяльності людини, завжди присутній мотив. Як зазначається у науковому коментарі «Кримінального кодексу України», «невмотивованих злочинів немає, як немає невмотивованої поведінки взагалі» [20, с. 53].

У психологічному регулюванні будь-якої поведінки, в тому числі – і в злочині, беруть участь не тільки усвідомлені, але й неусвідомлені (безсвідомі) компоненти. Мотиви, як підкреслює А.Г. Закалюк, хоча окремі з них часто не усвідомлюються, – невід’ємні від свідомості в цілому, тобто відображають психіку особу, її спрямованість, моральне обличчя [8, с. 34]. Неусвідомленість мотивів, на думку Ю.М. Антоняна і В.В. Гульдана, зокрема в осіб із психічними аномаліями, не звільняє їх від кримінальної відповідальності за вчинення злочинних дій, оскільки суб’єкт може і не усвідомлювати їх рушійних стимулів, але усвідомлює їх кримінально караний характер [2, с. 141].

Тому дослідження мотивів злочинів дозволяє найбільш повно: встановити причини та умови злочинності в цілому і причини та умови вчинення окремих злочинів; охарактеризувати стан якісної структури та динаміки злочинності в цілому й окремих видів злочинів; дослідити характер злочинності певних категорій злочинців (неповнолітніх, рецидивістів та ін.); визначити питому вагу і розповсюдженість окремих категорій злочинів; розкрити соціально-психологічний механізм злочинного діяння; розробити ефективні заходи щодо боротьби зі злочинністю і попередження злочинів (у тому числі – заходів виховного, культурного характеру та соціальної роботи); вивчити особу злочинця, розробити наукову типологію злочинців тощо.

Множинність мотивів злочину – це наслідок виникнення, розвитку та диференціації складових компонентів структури діяльності і поведінки взагалі та злочинної зокрема. Класифікація мотивів злочинів дає можливість конкретизації причин окремих злочинів, більш чіткого визначення суспільної небезпеки вчиненого діяння та суспільної небезпеки особи винного, призначення відповідного покарання та встановлення заходів щодо виправлення і перевиховання засуджених.

Так, І.М. Даньшин класифікує мотиви з урахуванням мети і характеру злочинних дій на: мотиви вбивства, спекуляції та інших злочинів [6, с. 70]. В.В. Трухачов виокремлює три групи мотивів злочинів: 1) мотиви, що детермінують діяння злочинця на стадії підготовки до злочину; 2) мотиви, що детермінують діяння злочинця на стадії вчинення злочину; 3) мотиви, що детермінують діяння злочинця на стадії приховування злочину тощо [26, с. 14–15]. З урахуванням первинної психологічної природи мотивів, П.С. Дагель також запропонував таку класифікацію: 1) суспільно-негативні (низькі) мотиви злочину – це ті, які завжди, в будь-якому випадку, антисоціальні, негідницькі і засуджуються всім суспільством (корисливі; хуліганські; помсти за правомірну діяльність; національної, расової, релігійної вороженечі чи розбрату; сексуальні тощо); 2) суспільно-нейтральні мотиви злочину (прагнення задовольнити природні потреби; образа у зв'язку з діями потерпілого або інших осіб; сором; захоплення якимись предметами або діяльністю, що не має низького характеру, тощо); 3) суспільно-позитивні (мотив захисту; бажання допомогти потерпілому; співчуття; бажання виконати службовий наказ чи доручення тощо) [5, с. 272].

Кримінологічні дослідження мотивів злочинів дорослих осіб вивчав В.В. Лунєєв, який виділив шість груп мотивів: 1) політичні; 2) корисливі; 3) насильницько-егоїстичні; 4) анархістсько-індивідуалістичні; 5) легковажно-безвідповідальні; 6) боязливо-малодушні [15, с. 52]. В одному з підручників із кримінології виділено чотири групи мотивів злочинів: а) суспільно-політичні; б) соціально-економічні; в) насильницько-егоїстичні; г) легковажно-безвідповідальні [13, с. 289]. А.Ф. Зелінський аналізує такі групи мотивів злочину: побутові та особисті, адаптивні та деструктивні, усвідомлені та неусвідомлені [9, с. 71–78]. В.С. Медведєв основні криміногенні мотиви об'єднує в такі групи: 1) психологічного та соціального відчуження; 2) ствердження і самоствердження; 3) емоційної розрядки і компенсації; 4) ризику і гри; 5) аморальності та збочення [19, с. 42].

Найбільш повну класифікацію мотивів злочинів, на нашу думку, наводить А.В. Савченко, який виокремлює такі групи мотивів злочинів:

– група мотивів злочинів, пов'язана з найважливішими сферами суспільства за критерієм їх змісту: 1) ідейні (пов'язані зі світоглядом особи); 2) політичні (пов'язані з позицією особи у ставленні до політики – як зовнішньої, так і внутрішньої); 3) релігійні (пов'язані з приналежністю особи до тієї чи іншої конфесії); 4) націоналістичні (пов'язані з крайньою формою у ставленні особи до інших націй і народів) тощо;

– за часом виявлення у злочинах можуть бути виділені: 1) мотиви постійного виявлення; 2) мотиви тривалого виявлення; 3) мотиви короточасного виявлення. Перші виявляються впродовж майже всього життя особи і мають своє втілення, як правило, в злочинній діяльності; інші – впродовж багатьох років, проте до чи після цього періоду виявляються інші мотиви; треті – впродовж обмеженого часового інтервалу (можуть мати місце при вчиненні особою навіть одного злочину);

– силою вияву (тобто за показником виразності непереборного бажання особи вчинити злочин) мотиви злочину бувають: 1) сильні (мають особливо впливовий характер на поведінку особи); 2) помірні (мають середню силу впливу); 3) слабкі (впливають на поведінку особи незначним чином);

– за мірою сталості (тобто за наявністю у всіх інших видах поведінки особи та збереженням у складних умовах існування) мотиви злочину є: 1) сильноусталеними; 2) середньоусталеними; 3) слабоусталеними;

– за безпосереднім виявом у злочині мотиви бувають: 1) реальні або актуальні (фактично спонукають особу до злочину); 2) потенційні (які сформувалися в особи, але не виявились при вчиненні злочину);

– за мірою їх домінування: 1) домінуючі (основні); 2) факультативні (додаткові) [21, с. 130].

Наведену і запропоновану психологічну, кримінально-правову та кримінологічно-психологічну класифікацію мотивів злочинів доцільно враховувати в теорії і практиці правоохоронної діяль-

ності, оскільки відображає широкий спектр злочинної діяльності і враховує сучасні тенденції зміни мотивів у психології злочинців.

Важливим для розуміння сутності мотиву є визначення його стадій. В.С. Медведєв виділяє такі стадії мотиву злочину:

– перша стадія: здійснюється актуалізація потреби, тобто усвідомлення необхідності у чомусь (чогось бракує, чогось хочеться) без співвідношення з можливістю задоволення потреби;

– друга стадія: визначається загальна можливість задоволення потреби, конкретизується спосіб скоєння злочину (зміст і послідовність дій, використання засобів і знарядь), визначаються найбільш сприятливі умови та час, можливі труднощі, необхідність приховування чи маскуванню злочину та алібі (переконливого свідчення непричетності до злочину);

– третя стадія: вибирається рішення на скоєння злочину та його способу (головний елемент стадії), робляться вольові зусилля, переживаються мобілізаційні емоції та почуття (впевненість, радість, смакування очікуваного результату), формується загальний психологічний стан готовності до скоєння злочину [19, с. 41–42].

Наведені стадії лише в загальних рисах відображають сам процес формування і реалізації мотиву злочину. В дійсності основні стадії мотиву можуть бути іншими, більш чи менш розгорнутими. Але завжди мотив відбуватиметься в межах взаємодії двох основних факторів: суб'єктивних (особи) та об'єктивних (навколишнього соціального середовища).

Дослідження мотиву злочину передбачає вивчення його функцій. Під функціями мотиву розуміють ті соціально значущі ролі, які вони виконують у генезисі злочинної поведінки (злочину).

На цьому ґрунті дуже важливим завданням є виділення функцій мотиву, що здатні найповніше розкрити генезис злочину.

Спонукальна функція мотиву злочину є невід'ємною його властивістю. Спочатку з'являється потреба або інший компонент, що може викликати активність організму (інтерес, потяг, настанова, прагнення тощо). Але самі собою вони не здатні ініціювати спонукування. Тільки після проходження їх крізь свідомість особи може йтися про вияв, який мобілізує та енергізує дії особи, підбу-

рює та підштовхує суб'єкта до вчинення суспільно небезпечного діяння.

Сенсоутворювальна функція мотиву полягає в тому, що вчинення суспільно небезпечного діяння має для суб'єкта особистісний сенс, який свідчить про індивідуалізоване ставлення особи до того, що відбувається довкола в процесі мотивації. Сенсоутворювальна функція розкриває соціальну позицію особи злочинця, його психічні особливості, а також дозволяє побачити, наскільки вчинений злочин вписується у межі її повсякденного життя.

Зв'язок мотиву злочину з особою, яка вчиняє цей злочин, простежується саме через нього, оскільки психологічну складову злочину неможливо розкрити без визначення сили та усталеності тих мотивів, які спонукають особу до злочину. Основне, що потрібно з'ясувати, – це місце розташування мотивів, що виявилися у злочині, у системі всіх існуючих мотивів особи. Тоді впевнено можна говорити про ступінь суспільної небезпеки як самої особи, так і вчиненого нею злочину.

Висновок. Таким чином, формування, розвиток і реалізація змісту мотиву злочину є специфічним синтезованим процесом взаємодії внутрішньо-особистісних та зовнішніх факторів. Мотив злочину є завжди негативним і руйнівним за своїм змістом явищем, оскільки реалізується забороненими законом способами, спричиняє шкоду у сфері суспільних відносин. На мотив злочину впливають деформація особи, стиль поведінки у суспільстві, що відрізняють особу злочинця від особи громадянина з правомірною поведінкою. Аналіз особливостей мотиву злочину конкретної особи впливає на обґрунтоване розв'язання завдань про встановлення ступеня суспільної небезпеки вчиненого діяння, звільнення або не звільнення від кримінальної відповідальності, ступінь індивідуалізації кримінального покарання, визначення шляхів щодо виправлення засуджених.

Перспективи дослідження ми вбачаємо в більш детальному аналізі психологічної складової злочинів і злочинної діяльності, таких як привід, стимул, мотивування, намір, мета, психологічний механізм злочину; в розкритті мотиваційної сфери злочинів в окремих видах діяльності деяких працівників ОВС; висвітленні дестру-

ктивного впливу злочинної діяльності на мотивацію та мету життєвого вибору молодого покоління.

1. Абрамова Г.С. Введение в практическую психологию / Г.С. Абрамова. – Екатеринбург: Деловая книга; М.: Академия, 1995. – 224 с.

2. Антонян Ю.М. Криминальная психология / Ю.М. Антонян, В.В. Гульдан. – М.: Наука, 1991. – 248 с.

3. Варій М.Й. Загальна психологія: підручник для студ. психол. і педагог. спеціальностей / М.Й. Варій. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 968 с.

4. Гамезо Н.В. Атлас по психологии: Информац.-метод. материалы к курсу «Общ. психология»: учеб. пособие для студентов пед. интов / Н.В. Гамезо, И.А. Домашенко. – М.: Просвещение, 1986. – 272 с.

5. Дагель П.С. Классификация мотивов преступления и ее криминологическое значение / П.С. Дагель // Некоторые вопросы социологии и права: материалы научн.-теор. конф. – Иркутск, 1967. – С. 265–271.

6. Даньшин И.Н. О значении мотива преступления при изучении и предупреждении преступления / И.Н. Даньшин // Вопросы борьбы с преступностью. – М.: Юрид. лит., 1969. – Вып. 10. – С. 65–70.

7. Занюк С. Психология мотивации / С. Занюк. – К.: Эльга–Н; Ника–Центр, 2001. – 352 с.

8. Закалюк А.Г. Прогнозирование и предупреждение индивидуального поведения / А.Г. Закалюк. – М.: Юрид. лит., 1986. – 192 с.

9. Зелинский А.Ф. Криминальная психология: научно-практическое издание / А.Ф. Зелинский. – К.: Юринком Интер, 1999. – 240 с.

10. Немов Р.С. Психология: учеб. для студ. высш. пед. учеб. заведений: в 3 кн. / Р.С. Немов. – 2-е изд. доп. – М.: Просвещение: В ЛАД ОС, 1995. – Кн. 1: Общие основы психологии. – 576 с.

11. Игошев К.Е. Типология личности преступника и мотивация преступного поведения / К.Е. Игошев. – Горький: Горьк. высш. школа МВД СССР, 1974. – 168 с.

12. Котов Д.П. Мотивы преступлений и их доказывание: вопросы теории и практики / Д.П. Котов. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1975. – 152 с.

13. Криминология / под ред. А.И. Долговой. – М.: Политиздат, 1997. – 784 с.

14. Леонтьев А.Н. Потребности, мотивы и эмоции / А.Н. Леонтьев. – М.: Политиздат, 1971. – 40 с.
15. Лунеев В.В. Преступное поведение: мотивация, прогнозирование, профилактика / В.В. Лунеев. – М.: Политиздат, 1980. – 263 с.
16. McDougall W. Outline of Psychology / W. McDougall. – N.Y., 1923. – 590 p.
17. McClelland D. C. The achievement motive. – N.Y., 1976. – 670 p.
18. Maslow A. Motivation and personality. 2 ed. / A. Maslow. – N.Y., 1970. – 410 p.
19. Медведєв В.С. Кримінальна психологія: підручник / В.С. Медведєв. – К.: Атіка, 2004. – 368 с.
20. Науковий коментар «Кримінального кодексу України» / М.Й. Коржанський. – К.: Атіка, Академія, Ельга-Н, 2001. – 656 с.
21. Савченко А.В. Мотив і мотивація злочину: монографія / А.В. Савченко. – К.: Атіка, 2002. – 127 с.
22. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – М.: Политиздат, 1946. – 704 с.
23. Таганцев Н.С. Русское уголовное право. Лекции. Часть общая: в 2 т. / Н.С. Таганцев. – М.: Наука, 1994. – Т. 1. – 380 с.
24. Тарарухин С.А. Установление мотива и квалификация преступления / С.А. Тарарухин. – К.: Вища школа, 1977. – 152 с.
25. Тузов А.П. Мотивация противоправного поведения несовершеннолетних / А.П. Тузов. – К.: Вища школа, 1982. – 182 с.
26. Трухачёв В.В. Мотивация как элемент криминалистической характеристики преступлений: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук: 12.00.09 / В.В. Трухачёв; Саратов. юрид. ин-т им. Д.И. Курского. – Саратов, 1990. – 22 с.
27. Hull C. L. A behavior system: An introduction to behavior theory concerning the individual organism. – New Haven, CT: Yale Univ. press, 1952. – 772 p.
28. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность: в 2 т. / под ред. Б.М. Величковского; пер. с нем. – М.: Педагогика, 1986. – Т. 1. – 408 с.
29. Фойницкий И.Я. Курс уголовного судопроизводства / И.Я. Фойницкий. – СПб., 1899. – Т. 2. – 437 с.
30. Фрейд З. «Я» и «Оно» / З. Фрейд // Сочинения. – М.: Пресс; ЗАО ЭКСМО Пресс; Харьков: Фомо, 1998. – С. 839–860.
31. Чубинский М.П. Мотив преступной деятельности и его значение в уголовном праве / М.П. Чубинский. – Ярославль, 1900. – 360 с.

Козырев Н.П. Мотив в психологической структуре преступления

Раскрываются понятие, содержание, сущность, признаки, стадии, функции мотива преступления. Уделяется внимание практическому значению правильной оценки мотива преступления, ее учета в судебной и следовательской практике и в деятельности органов внутренних дел.

Ключевые слова: *мотив, классификация мотивов, признаки, стадии, функции мотивов.*

Kozyrev N.P. Motif in the psychological structure of crime.

Expanded the concept, content, nature, symptoms, stages, functions motive. Attention is paid to the practical value of the correct assessment of motive, its accounting in the shipping and investigator's practice and internal affairs bodies.

Key words: *motif, motifs classification, symptoms, stages, functions of motives.*

Стаття надійшла 1 червня 2011 року

УДК 159.923.2

Н.М. Кравець

**АНАЛІЗ ОСНОВНИХ НАПРЯМІВ
ВИВЧЕННЯ ДОВІРИ ЯК СОЦІАЛЬНО-
ПСИХОЛОГІЧНОГО ФЕНОМЕНА**

Здійснено огляд основних напрямів вивчення явищ довіри та недовіри в контексті теоретичного аналізу українських і зарубіжних досліджень. Окреслюються проблемні аспекти вивчення довіри. На концептуальному рівні визначено блоки чинників довіри.

Ключові слова: *довіра, недовіра, екстерналізація, інтернаціоналізація, міжособистісна довіра, довіра до себе, довіра до суспільства.*

Постановка проблеми. *Радикальні соціальні перетворення, що відбуваються в Україні, породили соціальну нестабіль-*

ність, яка супроводжується різким руйнуванням усталених норм і стереотипів, гострою кризою системи цінностей, зумовлену суперечливістю переходу від соціоцентричної системи цінностей до персоноцентричної. Для безлічі людей це обертається втратою відчуття особистісної цілісності, ідентичності, втратою відчуття себе суб'єктом своїх дій і вчинків (Г.М. Андреева, 1997), що породжує кризу довіри, яка проявляється на всіх рівнях соціально-психологічних відносин. У таких умовах особливо важливим є пошук способів і засобів, які могли б бути корисними не тільки в процесі адаптації людей до нових умов життя, але і щодо збереження власної особистісної цілісності та автентичності. Акцентується на тому, що при всьому різноманітті феноменологічних проявів довіри, умовах її виникнення, характеристик функціонування і закономірностей існування вона проявляється у всіх сферах життєдіяльності людини, а отже, є базовою умовою взаємодії людини зі світом.

Проте, комплексних досліджень, присвячених розгляду довіри як фактора соціального статусу, практично немає, хоча окремі аспекти і соціального статусу індивіда, і довіри вивчалися в межах різних наукових дисциплін. Крім того, спостерігається мізерність досліджень, які б мали прикладну спрямованість із урахуванням особливостей певного суспільства. Так, ще не існує достатньої кількості довіри до органів влади. Крім того, сучасний стан довіри не дозволяє проводити ефективно реформи, оскільки будь-яка ідея без підтримки населення найшвидше зазнає краху. Тому існує нагальна потреба у дослідженні явища довіри.

Стан дослідження. Останніми роками феномен довіри активно вивчається у гуманітарному аспекті. Насамперед до нього звертаються, намагаючись зрозуміти фундаментальні основи соціальної взаємодії, на яких ґрунтується повсякденна діяльність індивідів. До нього звертаються також і для вирішення багатьох соціальних проблем (корупція, управління конфліктами, насильство в сім'ї), часто спираючись на аналіз меж довіри і законів їх функціонування.

Українські та зарубіжні дослідники розглядають довіру як умову існування будь-якого іншого явища: це довіра до світу (Т. Говір, Е. Еріксон та ін.), довіра до іншого (К.О. Абульханова-Славська, І.С. Кон, О.О. Кронік, К.А. Кронік, В.М. Куликов, А.В. Мудрик, Л.А. Петровська, С. Джулард, М. Дойч, К. Роджерс, Дж. Роттер, Т. Ямагіші та ін.) і довіра до себе (Д. Бразерс, А. Бандура, А. Менегеті, Ф. Перлз, Е. Шостром та ін.). Також довіру традиційно розглядають як складову інших видів відносин (Л.Я. Гозман, В.А. Лосенко, М.Ю. Кондратьєв, К.А. Хорошилова) і як самостійний вид спілкування (В.С. Сафонов). Рідше їй надається статус «самостійних» відносин, але і в цьому разі вона не наділяється власними психологічними характеристиками (В.М. Куликов, Б.Ф. Поршнев). Також довіра трактується деякими дослідниками (Д. Бразерс, Т. Говір, Б. Мьюір, Л. Райсман,) як установка або система установок (аттитюдів) щодо соціального світу і самого себе. Такий підхід є необхідним, але не достатнім, оскільки він не дозволяє охопити всі смислові відтінки цього феномена.

Таким чином, довіра не представлена як самостійний соціально-психологічний феномен у вітчизняній психології. У зарубіжній психології довіра іноді є самостійним предметом, проте найчастіше вивчають її різні процесуальні і динамічні особливості у зв'язку з іншими феноменами міжособистісної взаємодії та спілкування. А власне психологічні характеристики довіри як самостійного соціально-психологічного явища залишилися поза межами аналізу. При цьому різні аспекти, фрагменти довіри як у вітчизняній, так і в зарубіжній психології вивчалися відокремлено: довіра до іншого була включена в соціально-психологічний аналіз; довіра до себе виступала предметом психотерапевтичних та психокорекційних процедур; довіра до світу розглядалося як базова установка особистості. Причому її особливості та механізми не вивчалися. Але як цілісне, соціально-психологічне явище довіри залишається досі невивченим.

З огляду на вказане, **мета** статті полягає в аналізі основних напрямків вивчення довіри як соціально-психологічного феномена.

Виклад основних положень. Достатня увага приділяється проблемі довіри в соціологічних науках. Так, зокрема, проблематики соціального стану людей, груп чи соціальних інститутів у суспільстві (тобто їх соціального статусу) торкались у своїх роботах М. Вебер, Т.І. Заславська, Т. Парсонс, П.А. Сорокін, Дж. Хоманс та ін. Дедалі більшого значення набуває дослідження соціального капіталу як сукупності соціальних мереж, норм і довіри, що створює умови для координації і кооперації заради досягнення взаємної вигоди (Патнем, 1995 р.). Крім того, предметом соціологічних досліджень, здебільшого теоретичних, є детермінанти та етапи формування або руйнування довіри / недовіри. А. Селігмен, Т. Ямагіші, П. Штомпка, Ю.В. Веселов, Є.В. Капусткіна та ін. вказують, що зміни культури довіри в окремих суспільствах можуть відбуватися хвилеподібно.

П. Штомпка [15, с. 36] виділяє два послідовно існуючі феномени:

- «екстерналізація» довіри (об'єктом довіри стають «зовнішні» об'єкти, наприклад, імпорتنі товари, технології, спеціалісти);
- «інтернаціоналізація» (характеризує процес і позначає приписування позитивних якостей, що забезпечують високу довіру тільки «своїм» (соціально близьким) об'єктам).

Часто довіру розглядають як очікування, установку, ставлення, стан, почуття, процес соціального обміну і передачі інформації та інших значущих благ, особистісну та групову властивість тощо. Дослідники також говорять про культуру довіри. Нерідко довіра розуміється як компетенція суб'єкта. Єдності немає не тільки в науковій думці, а й у повсякденних уявленнях про довіру.

Відповідно до одного з найбільш поширених підходів, довіру тлумачать у термінах когнітивних процесів. Розуміння довіри є усвідомленням людиною своєї вразливості або ризику, що виникають у результаті невизначеності мотивів, намірів та очікуваних дій людей, від яких вона залежить (Д. Левіс і А. Вейгерта, С. Робінсон). Р. Левицькі, Д. Маккалістер і Р. Біс

відзначають, що в межах теорії соціальних виборів можна виокремити дві протилежні моделі довіри [11]. Витоки першої проявляються в соціологічній, економічній та частково політичній теоріях. Вона пояснює довіру у порівняно раціональних, розважливих термінах. У зв'язку з цим Х. Шрадер відзначає, що традиція розгляду довіри як результату раціонального вибору і розрахунку корисностей є найбільш поширеною в теорії прийняття рішень і теорії ігор [8, с. 49–61]. Інша модель більше схиляється до соціальних і психологічних основ прояву довіри в скрутних ситуаціях (М. Дойч).

У традиціях епігенетичного підходу Е. Еріксона чимало науковців розглядають довіру людини до світу як базову соціальну установку особистості. Довіра і недовіра є фундаментальними установками, які визначають подальший розвиток усіх інших видів ставлення особистості до світу, себе та інших (В.П. Зінченко, Р. Левицькі, Д. Маккалістер і Р. Біс, Т.П. Скрипкіна та ін.).

Б.Ф. Поршнев називав довіру вихідним психологічним ставленням між людьми, а І.В. Антоненко розуміє довіру як метавідносини, вказуючи, що «метавідносини формуються як узагальнення досвіду взаємодії, але з моменту, коли воно сформувалось, починає відігравати роль детермінуючого чинника поведінки, діяльності, інших відносин» [1, с. 196].

Інші науковці (Б. Барбер, Х. Гарфінкель, Н. Луманн та ін.) розуміють довіру як загальне ставлення або очікування від інших людей, суспільних систем, соціального порядку. Так, на думку Н. Луманна, довіра розглядається як механізм, що сприяє скороченню ненадійності і ризику в складному життєвому світі [12]. Також, Р. Левицькі, Д. Маккалістер і Р. Біс, Д. Руссо і С. Сіткін, Г. Хоманс, Л. Хосмер вважають, що позитивні очікування є основним елементом багатьох підходів до розуміння сутності довіри, а Л. Хосмер визначає довіру як оптимістичне очікування людини, групи або організації в ситуації спільної діяльності або обміну з метою полегшення взаємодії, що веде до взаємної вигоди.

Багато сучасних дослідників справедливо стверджують, що довіру треба розуміти як більш складне, багатовимірне психологічне явище, що включає емоційні та мотиваційні компоненти. Як наголошують Г. Файн і Л. Холфілд, когнітивні моделі довіри відображають довіру як явище, що включає аспекти «культурних значень, емоційних реакцій і соціальних відносин ... й необхідно не тільки усвідомлювати довіру, але й відчувати її» [10, с. 25]. Ця позиція, яку поділяють і соціологи (Г. Зіммель, А. Гідденс), найбільш близька до соціально-психологічного розуміння довіри як психологічного ставлення, що включає когнітивний, емоційний і мотиваційний компоненти.

У низці підходів акцентується увага на етичному аспекті довіри. У філософській традиції довіру часто розглядають як моральне поняття, що виражає таке ставлення однієї особистості до іншої, що виходить із переконаності в її добропорядності, вірності, відповідальності, чесності, правдивості (Б.О. Рутковський, Я. Янчев). У психологічних дослідженнях цей підхід поділяють Дж. Ремпел і Дж. Холмс, П. Ринг і А. Ван де Вен, Дж. Батлер та ін. Про порядність у формуванні довіри (через призму довірливих стосунків) вказували в своїх роботах Дж. Бредех і Р. Г. Еклс, П. Бром і Л. Камінгс.

Соціально-психологічне розуміння проблеми довіри розглядають у контексті різних впливів (В.М. Куліков, К.К. Платонов, І.Е. Шварц та ін.) та низки інших соціально-психологічних проблем: соціально-психологічного навіювання (В.М. Бехтерев, А.С. Новосьолова), соціально-психологічних аспектів авторитету (М. Вебер, М.М. Кейзер, О.О. Кронік, А.Л. Свенцицький), сприйняття і спілкування, міжособистісних і внутрішньогрупових відносин, у тому числі, довірчих (К.О. Абульханова-Славська, О.О. Бодальов, Б.Д. Паригін, Б.Ф. Поршнєв, Т.П. Скрипкіна, Д.М. Узнадзе, Є.А. Яблокова), міжособистісних, політичних конфліктів та соціальної напруженості в суспільстві (О.О. Бодальов, О.М. Сухов), громадської думки (В.М. Герасимов, М.К. Горшков, А.К. Улед). Як форма особистісної зале-

жності довіра розглядалась також зарубіжними дослідниками (Б. Барбер, Д. Занд, Д. Гамбетта та ін.). Так, більшість вказаних науковців аналізують довіру як схильність до навіювання і залежності від іншої людини. У процесі дослідження закономірностей соціально-психологічного навіювання було емпірично виявлено особливу форму психологічного захисту, яка протистоїть небажаним для особистості переконанням – контрсугестіям (недовірі). Було встановлено, що особистість контрсугестивна насамперед до тих навіювань, які відрізняються від її поглядів і переконань. В.М. Куліков наголошує на тому, що під час розвитку особистості відбувається диференціація контрсугестивності на два полюси: перший – стосовно того, хто впливає; другий – щодо інформації, яка міститься в повідомленні. Тобто, довіра до людини як до особистості породжує довіру до того, що вона говорить (навіть безпідставно). Таким чином, подібність або відмінність ціннісних орієнтацій – одна з умов виникнення довіри чи недовіри.

Ф. Буар розглядає довіру як чинник сприятливої репутації, ефективного іміджу. Одночасно вивчається репутація учасників взаємодії в якості однієї з умов, що сприяють виникненню довіри (Б. Лано, Є. Чанг, Т. Діллон, Р. Шо). Довіра розглядається як одна зі складових авторитету – особливого виду ціннісного ставлення (В.К. Калинич).

Аналізуючи зарубіжні дослідження, Р. Левицькі, Д. Маккалістер і Р. Біс відзначають, що вчені сприймають довіру як важливу умову здоров'я особистості (Е. Еріксон), як підставу міжособистісних відносин (Дж. Ремпель, Дж. Холмс і М. Занна), як підставу взаємодії (П. Блау) [11, с. 438–459]. Останніми роками зросла кількість робіт, що розглядають довіру як результуючий показник якості внутрішньоорганізаційних відносин (Р. Крамер, Р. Майер, Дж. Дейвіс і Ф. Шурман, С. Сіткін і Н. Ріс, Л. Хосмері ін.). Довіра підвищує такі показники конкурентоспроможності, як швидкість (С. Ейзенхард і Б. Табриза) і якість координованих дій в стратегічних ініціативах (В. Шнайдер і

Д. Боув), спрямованих, наприклад, на розробку нових продуктів, поліпшення якості споживчих сервісів, товарів і послуг.

Незважаючи на те, що є низка досліджень, присвячених співвідношенню довіри і недовіри, чинниками виникнення і умовами їх одночасного співіснування, недовіра й досі розуміється в змістовному аспекті як протилежність довірі (М. Дойч, Г. Меллінгер, Р. Левицькі, Н. Луманн, Р. Крамер та ін.). Її розуміють як контрсугестію (Б.Ф. Поршнєв, В.М. Куліков та ін.), негативні очікування (І.В. Антоненко, Р. Левицькі, Д. Маккалістер і Р. Біс, В.М. Мініна та ін.). Зазначимо, що недовіра як окреме поняття привернуло увагу науковців пізніше, йому присвячено значно менше праць.

Розуміння сутності довіри і недовіри тісно пов'язане з проблемою їх місця в системі понять. Найбільш часто дослідники зупиняються на співвідношенні довіри з такими феноменами, як віра, довірливість (особистісна властивість), конфіденційність (характеристика відносин і спілкування), впевненість, розрахунок (І.В. Антоненко, В.С. Сафонов, Т.П. Скрипкіна, А. Селігмен, Т. Ямагіші та М. Ямагіші, Р. Левицькі). Вказане доповнюється співвідношенням довіри і недовіри з низкою інших більш загальних феноменів (психологічна дистанція, соціально-психологічний простір і самовизначення). Однак, практично всі дослідники звертаються до розгляду наслідків і ефектів довіри і недовіри.

В якості сучасної тенденції розуміння наслідків та ефектів довіри і недовіри слід зазначити таке. На зміну однозначним оцінкам високої довіри як позитивного чинника ефективності спільної життєдіяльності, а недовіри – як негативного, приходить аналіз неоднозначного впливу цих феноменів на успішність взаємодії. Дедалі більше робіт присвячено позитивному впливу помірної недовіри і небажаним наслідкам надмірно високої довіри (Р. Крамер, К. Кук, Р. Хардін і М. Леві, Р. Левицькі, Д. Маккалістер і Р. Біс та ін.). Проте, цей напрямок досліджень лише розвивається і говорити про правдивість та ефективність взаємодії феноменів довіри та недовіри в такому співвідношенні – ще рано.

Аналізуючи динаміку міжособистісної довіри, П. Штомка виділяє первинний і вторинний рівні цього феномена [15, с. 71–79]. Спочатку довіра до людини формується на основі первинного імпульсу довіри. Визначальне значення на цьому етапі належить характеристикам зовнішності і поведінки, в тому числі статусним і соціально-рольовим. Надалі «підключаються» такі фактори, як репутація, відгуки інших і рекомендації. Первинний імпульс довіри залежить також від соціальних уявлень, установок, стереотипів і упереджень щодо різних соціальних груп. Вторинний рівень у структурі довіри залежить від контекстуальних і ситуативних чинників, які сприяють або перешкоджають довірі. Важливими чинниками є також повнота та доступність інформації про учасників взаємодії, наприклад, зрозумілий і чіткий статус іншої людини, прозорість структури та діяльності організації. П. Штомка відзначає, що наступний (третинний) рівень у структурі довіри ґрунтуватиметься не на враженнях або імпульсах, а на раціональній оцінці дій індивіда, що виправдує або не виправдовує довіру [15, с. 71–79].

Вивчаючи динаміку організаційної довіри, Г. Файн і Л. Холіфілд провели дослідження входження нових членів у культуру довіри організації [10, с. 22–38]. Особлива роль у цьому належить досвідченим співробітникам, які навчають новачків почуттю відповідальності. Інший спосіб формування довіри складається у впливі стимулюючих довіру правил. Дж. Марч і Дж. Олсен відзначають, що в цьому випадку організація діє, подібно до «помічника режисера», роблячи «підказки, які викликають ідентичність у певних ситуаціях» [13, с. 72].

В якості окремого наукового напрямку можна виділити вивчення довіри як компонента політичної та громадської свідомості. Так, предметом аналізу Ю.М. Копильової є довіра населення як фактор підвищеного соціального статусу органів державної влади. У дослідженнях А.В. Коміної аналізується авторитет, відповідальність, довіра як імператив влади. Проблеми політичної та суспільної довіри присвячені також зарубіжні дослідження П. Брауна, Д. Левіса, С. Мітчелл.

Актуальною в сучасних умовах є проблема довіри як чинника підвищення адаптаційних можливостей в екстремальних ситуаціях (О.Г. Фатхі). В.І. Лебедев досліджував психологію ізольованих груп і динаміку взаємостосунків у них, у тому числі в екстремальних умовах. Так, можливість довірливого спілкування в ізольованих групах є необхідним доповненням формальної структури такої групи [7, с. 72], що свідчить про існування комплементарної функції довіри в організаційних відносинах. Тобто, довіра доповнює існуючі формальні та правові регулятори відносин між діловими партнерами та членами організацій.

Дослідження, присвячені вивченням різних чинників, які підривають довіру в сучасних організаціях, включаючи диспозиційні та ситуативні чинники, вказують на крихкість довіри, що аргументується існуванням низки когнітивних чинників, які визначають асиметрію процесів створення і руйнування довіри (П. Словік). По-перше, негативні події, що знищують довіру, більше помітні, ніж позитивні (що «будують» довіру). По-друге, події з руйнування довіри набувають більшої ваги в судженнях. П. Словік [14, с. 675–682] з'ясував, що негативні події мають більший вплив на довіру, ніж позитивні події. Асиметрія між довірою і недовірою може бути зміцнена тим, що джерела поганих новин сприймаються як більш правдоподібні, ніж джерела позитивних новин [14, с. 675–682].

Висновки. Таким чином, аналіз праць вітчизняних та зарубіжних дослідників показав, що в різних напрямках психологічної науки йдеться про три аспекти розуміння довіри, які найчастіше розглядаються як умова існування будь-якого іншого явища: довіра до світу, довіра до іншого і довіра до себе.

Довіра є особистісним чи соціальним утворенням, що сформувалось унаслідок набуття соціального досвіду та відображає ставлення до певного об'єкта з позиції великої вірогідності надання йому певних повноважень за відсутності очікування негативних наслідків від цього.

Виявлено, що чинниками довіри є: 1) когнітивні процеси (узагальнення досвіду взаємодії, усвідомлення своєї вразливості

або ризику, раціональний вибір, очікування та прогноз ситуації, імідж, якість та повнота інформації); 2) соціальні процеси (соціальні установки, культурні традиції, норми, віра, довірчі відносини, рівень навіюваності суб'єкта, конфліктність, громадська думка, успішність взаємодії, відкритість для суб'єктів); 3) мотиваційні процеси (спрямованість на об'єкт, бажання щось отримати від нього, рівень активності суб'єкта); 4) емоційні процеси (переконаність у добропорядності, вірності, відповідальності, чесності, правдивості об'єкта, авторитетність, впевненість).

Необхідним та доволі перспективним є здійснення дослідження прикладного характеру щодо соціально-психологічних особливостей формування довіри українського суспільства до органів державної влади, а особливо до органів правоохоронної діяльності.

1. Антоненко И.В. Доверие: социально-психологический феномен / И.В. Антоненко. – М.: Социум; ГУУ, 2004. – 320 с.

2. Веселов Ю.В. Социологическая теория доверия / Ю.В. Веселов // Экономика и социология доверия / под ред. Ю.В. Веселова. – СПб.: Социол. об-во им. М.М. Ковалевского, 2004. – С. 16–32.

3. Данкин Д.М. Проблема политического доверия в международных отношениях: дис. ... докт. полит. наук / Д.М. Данкин. – М., 2000. – 342 с.

4. Журавлев А.Л. Самоопределение личности и группы в изменяющихся экономических условиях / А.Л. Журавлев, А.Б. Купрейченко // Вестник Российского университета дружбы народов. – 2006. – № 1 (3). – С. 6–19.

5. Кон И.С. Дружба: этико-психологический очерк / И.С. Кон. – М.: Политиздат, 1998. – 348 с.

6. Купрейченко А.Б. Психология доверия и недоверия / А.Б. Купрейченко. – М.: Институт психологии РАН, 2008. – 571 с.

7. Скрипкина Т.П. Психология доверия: [учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений] / Т.П. Скрипкина. – М.: Академия, 2000. – 264 с.

8. Шрадер Х. Доверие, сети и социальный капитал / Х. Шрадер // Экономика и социология доверия / под ред. Ю.В. Веселова. – СПб.: Социол. об-во им. М.М. Ковалевского, 2004. – С. 49–61.

9. Экономика и социология доверия / под ред. Ю.В. Веселова. – СПб.: Социол. об-во им. М.М. Ковалевского, 2004. – 192 с.

10. Fine G. Secrecy, trust and dangerous leisure: generating group cohesion in voluntary organizations / G. Fine, L. Holyfield // Social Psychology Quarterly. – 1996. – V. 59. – P. 22–38.

11. Lewicki R.J. Trust and distrust: New relationships and realities / R.J. Lewicki, D.J. McAllister, R.J. Bies // Academy of Management Review. – July 1998. – V. 23. Is. 3. – P. 438–459.

12. Luhmann N. Trust and power / N. Luhmann // Two works by N. Luhmann; with introd. by Poggi G. Chichester etc. – England: Wiley, 1979. – 208 p.

13. March J.G. Democratic Governance / J.G. March, J.P. Olsen. – NY: Free Press, 1995. – 292 p.

14. Slovic P. Perceived risk, trust, and democracy / P. Slovic // Risk Anal. – 1993. – V. 13. – P. 675–682.

15. Sztompka P. Trust: a sociological theory / P. Sztompka. – Cambridge: Cambridge university press, 1999. – 226 p.

Кравець Н.М. Анализ основных направлений изучения доверия как социально-психологического феномена

Осуществлен обзор основных направлений изучения явлений «доверия» и «недоверия» в контексте теоретического анализа отечественных и зарубежных исследований. Отдельно определяются проблемные аспекты изучения доверия. На концептуальном уровне определены блоки факторов доверия.

Ключевые слова: доверие, недоверие, экстернализация, интернационализация, межличностное доверие, доверие к себе, доверие к обществу.

Kravets N.M. Analysis of basic directions of study of trust as social psychological phenomenon

The review of basic directions of study of the phenomena of «trust» and «mistrust» in the context of theoretical analysis of domestic and foreign researches is carried out in the article. The problem aspects of study of trust are separately determined. Blocks of factors of trusty are determined at conceptual level.

Key words: trust, mistrust, internationalization, interpersonality trust, self trust, trust to society.

Стаття надійшла 1 червня 2011 року

СПЕЦИФІКА ДИСТАНЦІЙНОГО ПСИХОЛОГІЧНОГО КОНСУЛЬТУВАННЯ В МЕРЕЖІ ІНТЕРНЕТ

Проаналізовано специфічні особливості, переваги і недоліки психологічного Інтернет-консультування. Визначено зміст та методи практики надання дистанційної психологічної допомоги. Розкрито перспективи подальшого розвитку і вдосконалення психологічного Інтернет-консультування.

Ключові слова: психологічна практика, дистанційне психологічне Інтернет-консультування, онлайн-консультування, оффлайн-консультування, Інтернет-середовище, Інтернет-технології.

Постановка проблеми. У світі більше 2-х мільярдів людей є користувачами Інтернет і їхня кількість невинно збільшується, щорічно приріст становить до двадцяти відсотків абонентів. Україна у цьому сегменті належить до країн, де Інтернет-технології стрімко освоюються і розвиваються.

Інтернет (від англ. Internet, дослівно «міжмережа») – міжмережжя, система об'єднаних комп'ютерних мереж глобального загальнолюдського суспільства, яка в наш час покриває практично всю поверхню земної кулі [6].

Сьогодні ми спостерігаємо, як більшість сфер людського життя отримали власне представництво в глобальній мережі або утворили окрему форму людських потреб, без чого вже важко уявити наше існування.

З моменту зародження ідеї глобального інформаційного простору в 1962 році, його значний потенціал у сфері надання психологічної допомоги був очевидний і прогнозований. Більше того, за інформацією, поданою у посібнику М.М. Обозова «Психологічне консультування», однією з перших демонстрацій Інтернету стала змодельована віртуальна сесія психотерапії (Міжнародна конференція з комп'ютерних комунікацій, США, 1972 р.) [10].

За свою тридцятирічну історію Інтернет здійснив революцію у сфері надання дистанційної психологічної допомоги, особливо це стосується психологічного консультування, яке за своєю специфікою і структурно-процесуальними характеристиками якнайвдаліше (з-поміж усіх інших психологічних практик) «поріднилося» з умовами Інтернет-простору.

Стан дослідження. Проблеми, пов'язані з використанням Інтернет-технологій в психологічній практиці, доволі детально розглядаються в наукових публікаціях останніх років. Так, В.Ю. Меновщикова доводить необхідність активного використання Інтернету в роботі психологів-консультантів [9], вказує на існування певних упереджень психологів щодо роботи в мережі; В.В. Рубцов, С.В. Лебедева аналізують особливості створення віртуальної психологічної служби [13], Інтернет-середовище розглядається ними як опосередковувальний чинник взаємодії психолога і клієнта (сумісна інформаційна діяльність людей); Т.Б. Балашова пропонує стратегію роботи сімейного психолога-консультанта в мережі Інтернет [2], здійснює аналіз електронного листування з проблем сімейних взаєностосунків.

Значна кількість публікацій присвячена питанням комунікації у віртуальному просторі Інтернет (А.Є. Жичкіна, І. Шевченко, Є.П. Белінська, Т.В. Карабин) [3; 5; 7; 16].

Метою статті є аналіз особливостей, переваг і недоліків дистанційного психологічного консультування в системі Інтернет.

Виклад основних положень. Перш ніж розпочати висвітлення основного матеріалу означеної теми, розглянемо «класичне» визначення психологічного консультування. Отже, в основі психологічного консультування лежать дві гіпотези. Одна полягає в тому, що в людини є внутрішній ресурс, до якого, на жаль, у неї не завжди є доступ. Завдання консультанта – допомогти клієнту зустрітися з цим внутрішнім ресурсом, щоб останній зумів ним скористатися. Інша гіпотеза полягає в тому, що людині властива потреба у стосунках і що спеціально побудовані стосунки можуть стати помічним інструментом [8]. Психологічне

консультування це, найперше, робота з емоціями і почуттями людини. Психологічне консультування – це психологічна робота з переживаннями людини, з тим, що психічно становить її внутрішній світ, а всі психологічні труднощі зумовлені блокуванням прагнення до самоактуалізації [12].

Інтернет-консультування, як правило, здійснюється в межах клієнт-центрованої парадигми, започаткованої К. Роджерсом [12]. Вихідними принципами цього підходу є: а) віра в наявність у кожної людини конструктивного прагнення до повної реалізації наявного потенціалу; б) надання клієнтам можливості і свободи навчатися; в) безумовне позитивне ставлення до клієнта, його цілей і цінностей; г) визнання за клієнтом права на самостійні рішення.

Таким чином, психологічна консультація, на нашу думку, має три проблемні сторони: 1. Активність клієнта стосовно розв'язання власних труднощів шляхом внутрішніх психологічних змін. 2. Діяльність консультанта щодо виявлення значущих життєвих утруднень та зменшення психічного напруження клієнта. 3. Зміни у душевному житті людини, її стосунках, самооцінці, відчуттях, самоставленні, відкриття нових можливостей і перспектив.

Нині в психологічній літературі відображені тільки перші спроби методологічної систематизації специфічних ознак дистанційного психологічного консультування в мережі Інтернет [11]. Надалі спробуємо здійснити змістовий та процесуальний аналіз психологічного Інтернет-консультування.

Психологічне Інтернет-консультування має низку особливостей у порівнянні з іншими видами психологічної практики, зокрема, психотерапією і психокорекцією, які також широко представлені в Інтернет-просторі: 1. Психологічне консультування передбачає порівняно короткочасний період та епізодичний характер особистих контактів психолога і клієнта, що у випадку онлайн-зустрічі створює низку переваг і зручностей, і не формує у клієнта враження половинчастості роботи. 2. На відміну від психотерапії в психологічному консультуванні клієнт по-

винен бути не менш активним ніж консультант; за умов інтерактивної форми роботи в мережі доволі важко підтримувати активність клієнта, особливо тоді, коли сам клієнт позбавлений впливу на процес. 3. У психотерапії особистість психолога є невід'ємною складовою особистісних змін клієнта, тоді як психолог-консультант може не бути безпосередньо присутнім у момент прийняття клієнтом життєво важливих рішень, що у випадку дистанційної форми роботи вельми зручно. 4. На відміну від психокорекції чи тренінгових форм роботи, в яких психодіагностиці відводиться значний час і місце, психологічне консультування використовує результати безпосереднього спостереження (аналіз і узагальнення даних безпосередньо отриманих від клієнта). 5. Консультант не несе відповідальності за реалізацію намічених клієнтом у процесі консультування рішень, отже, потреби у здійсненні контролю не виникає, що є об'єктивним плюсом для Інтернет-консультування.

Досвід психологів Інтернет-консультантів свідчить, що основними напрямками їхньої роботи є: а) допомога у пошуку клієнтом самого себе (екзистенційні проблеми), б) робота з нескладними кризовими станами людини, в) допомога у вирішенні конфліктних ситуацій в сім'ї та колективі.

Форми роботи Інтернет-консультантів можуть бути такими: онлайн-консультації (робота в режимі реального часу) і оффлайн-консультування (консультаційне листування з можливістю відкладеної в часі відповіді). Натомість, кожна з цих форм може успішно реалізовуватися як в індивідуальному, так і груповому консультуванні.

Слід зазначити, що значна частина успішних Інтернет-консультантів – це люди з досвідом роботи у кризових центрах телефонів психологічної допомоги, а активний розвиток Інтернет-консультацій великою мірою завдячує позитивному досвіду телефонного консультування.

Інтернет-консультування розпочиналося як надання психологічної допомоги через діалог у спосіб електронного листу-

вання. Таке віртуальне спілкування сьогодні відбувається на спеціалізованих форумах або чатах, де люди, об'єднані певними спільними проблемами, намагаються знайти для себе рішення чи обговорити проблеми, що їх турбують. «Веб-форум – це клас веб-додатків для організації спілкування відвідувачів веб-сайту. Форум пропонує набір розділів (тем) для обговорення. Робота форуму полягає у створенні користувачами тем у розділах і можливістю обговорення цих тем. Окремо взята тема являє собою тематичну гостьову книгу. Найпоширеніша структура веб-форуму: розділи→теми→повідомлення» [4]. «Чат (англ. chat – «балачка») – засіб для швидкого обміну текстовими повідомленнями між користувачами інтернету у режимі реального часу» [15].

Нині не існує визначень, які могли б цілком означити явище психологічного Інтернет-консультування. Ми спробуємо виокремити специфічні особливості цієї психологічної практики.

Найсуттєвішою ознакою дистанційного психологічного консультування в мережі Інтернет є абсолютна конфіденційність особи, яка звернулася за психологічною допомогою. Клієнт сам приймає рішення стосовно тієї інформації про себе, яку він готовий оприлюднити і тієї форми роботи (on-line чи off-line, індивідуальне чи групове консультування), у якій він візьме участь. У більшості випадків клієнт користується вигаданим ім'ям – «інком», «ніком» за яким важко відстежити реальну особу. Проте, Інтернет-консультування не позбавлене певної публічності, оскільки воно відбувається, як правило, в «чатах» або на «форумах», де хто-небудь з користувачів може прочитати весь зміст електронного листування психолога і клієнта. І все ж така публічність стосується більше змісту обговорюваних проблем, ніж особи клієнта. Більше того, за бажанням доступ і до цієї інформації може бути блокований.

Клієнт може приховувати не тільки ім'я, але й вік, стать, соціальний статус, вигадувати життєвий досвід, характер особистісної проблеми, з якою звертається; бути жертвою чи агресором, лідером чи невдахою, аутсайдером, створити окремий світ

представлень і самопочувань. Іноді це дозволяє йому бути більш впевненими, почувати себе захищено і самостійно інтуїтивно обирати способи саморозкриття.

Якщо врахувати, що для більшості людей у нашій країні звернутися до психолога рівноцінно визнати наявності психічних захворювань або крайньої життєвої неспроможності та неповноцінності, то анонімність, яку здатне забезпечити Інтернет-консультування, це саме той спосіб, що може вберегти самооцінку клієнта.

Іншим значним позитивом психологічного Інтернет-консультування є його географічна необмеженість, тобто консультування в мережі доступне для усіх користувачів, де б вони не знаходилися. Потенційному клієнту не потрібно витратити час на тривалі пошуки консультанта, достатньо просто набрати у будь-якій з пошукових систем «психолог консультування онлайн» і перед ним відкриється значна кількість пропозицій психологічної допомоги.

Така можливість підкупує, оскільки клієнту більше не потрібно витратити час на дорогу до консультанта, не потрібно навіть виходити з дому чи офісу, він може налаштуватися і, обравши час, зважитися на розмову з психологом.

Ще однією змістовою особливістю Інтернет-консультування є його доступність. Психологічна зручність і фізичний комфорт (клієнт переважно сидить вдома перед своїм персональним комп'ютером) налаштовує клієнта на неспішну довірливу бесіду з психологом. Доступність сучасних Інтернет-технологій дає можливість функціонально швидко заходити на будь-який сайт і почувати себе безпечно, отримуючи консультацію психолога, позаяк максимум, що відомо іншим учасникам, це кількість людей, які в режимі онлайн присутні на чаті чи форумі.

До позитивів Інтернет-консультування можна зарахувати і відсутність особистісного психологічного тиску психолога на клієнта, можливості самостійно керувати часом початку і заве-

ршення консультації, це створює певні економічні зручності і відповідає умовам теперішнього пришвидшеного ритму життя.

Процес надання психологічної допомоги на форумах або чатах має переважно інтерактивний характер. Будь-хто з учасників чи спостерігачів (нерідко це й інші психологи) можуть втручатися у хід консультування конкретного клієнта – випереджати відповідь клієнта, коментувати дії психолога, давати оцінку смислового підтексту обговорюваного. Це великий мінус, який зустрічається і в класичному груповому консультуванні.

Інтернет-консультація не завжди може бути консультацією у повному розумінні. Клієнт, зайшовши на спеціалізований сайт чи форум, може отримати інформацію у вигляді текстів чи відеоматеріалів з тих проблем, які його турбують, або ж стати пасивним співучасником консультування на відкритому форумі. Просвітницька сторона дистанційного психологічного Інтернет-консультування відкриває можливість навчатися на помилках інших, спостерігати, коментувати (брати пасивну чи активну участь в обговоренні). Консультативні чати і форуми відрізняються від звичайних тим, що на них під керівництвом психолога-консультанта обговорюються проблеми спільні для всіх учасників.

Інтернет-технології не тільки полегшили доступ людей з обмеженими фізичними можливостями до психологічної допомоги, але й дали роботу психологам, які через певні обставини не можуть здійснювати індивідуальне чи групове психологічне консультування безпосередньо. Такі приклади вже є у дистанційному телефонному консультуванні, де доволі успішно працюють незрячі психологи.

Негативна сторона дистанційного психологічного Інтернет-консультування полягає у неможливості достовірно переконатися в кваліфікації та рівні підготовки Інтернет-консультанта. Насправді, будь-хто може надавати психологічну допомогу в Інтернет-просторі, що, безумовно, викликає занепокоєння. Для того, щоб клієнт зміг переконатися у належній кваліфікації Інтернет-консультанта, психологи часто об'єднуються у федерації,

співтовариства (наприклад, Федерація психологів-консультантів онлайн, Росія). Інший спосіб забезпечити себе виник у самому Інтернет-середовищі. Досвідчені користувачі звикли цікавитися думками інших людей з приводу тих чи інших послуг, викладеної інформації, пропонованої продукції і т. ін. З цією метою вони відвідують спеціалізовані форуми і чати, і тільки після цього приймають певне рішення.

Відсутність безпосереднього сприймання клієнта в психологічних онлайн-консультаціях значно ускладнює взаємодію, характерні суттєві втрати невербальної інформації, що знижує продуктивність роботи консультанта. Також відсутня емоційно-чуттєва складова соціальної перцепції, що, на думку І. Ялома [17], є ключовою умовою психотерапевтичного ефекту консультаційної взаємодії. З іншого боку, психолог може не піддаватися маніпуляційним впливам клієнта, просто не помічаючи їх.

Дослідники Інтернет-простору вказують на мовну обмеженість Інтернет-комунікацій, зумовлену приналежністю користувачів до певного соціокультурного простору, який формує мовну картину світу [3]. В переважній кількості випадків Інтернет-комунікація здійснюється за допомогою англійської мови, яка сьогодні становить основу міжкультурної комунікації. Щодо практики віртуального психологічного консультування, то констатуємо наявність декількох соціокультурних, соціолінгвістичних просторів, кожен із яких характеризується і визначається типовими рольовими моделями мовної поведінки та спільними світоглядними характеристиками учасників взаємодії.

Певна частина клієнтів, які звертаються по дистанційну форму психологічної допомоги, це люди сором'язливі і недовірливі, іноді невпевнені у собі, деякі з них є досвідченими клієнтами, що пройшли не один курс психотерапії, лікування від залежностей і розцінюють Інтернет-консультування найперше як ще одну спробу, аніж реальний метод психологічної допомоги. Тому вимоги до особистісно-професійних якостей і досвіду роботи Інтернет-консультантів у жодному разі не можуть бути нижчими за

вимоги, які висуваються до безпосередньо працюючих з клієнтами (реальних і віртуальних) психологів-консультантів.

Як і у випадку безпосередніх психологічних консультацій, певна частина звернень до Інтернет-консультантів – з цікавості. В Інтернет-середовищі відсоток таких звернень набагато більший. Це пояснюється, насамперед, високою соціальною активністю частини населення користувачів Інтернету, а також уже згадуваною нами анонімністю.

На відміну від психологічного листування, в якому клієнт старанно обдумуючи, не поспішаючи, стежачи за правильністю написання слів і речень, логікою викладу матеріалу повідомляє психологу суть особистої проблеми (всі ці параметри терапевтичного листування власне і враховує психолог), у електронному листуванні клієнти рідко замислюються над правилами граматики і пунктуацією, порядком викладу і логікою написаного. Вони емоційно розкріпачені. І саме це дає можливість психологу іноді більш повно та за менший період часу зрозуміти стан і проблему клієнта, вивчити спосіб його мислення і потенційні можливості.

Для того, щоб якимось чином компенсувати відсутній емоційний компонент спілкування під час консультативного електронного листування (off-line), використовують так звані «смайли». «Смайл (від англ. smile – посміхатись) або ж смайлик, емотікон (англ. emoticon), емограма – ідеограма з використанням схематичного зображення людського обличчя, що використовується для передачі емоцій» [14]. Також певну інформацію про клієнта можна отримати з картинки, яка супроводжує повідомлення (аватар) та імені «ніку» клієнта. «Аватар (в Інтернет-середовищі) – невелике зображення (фотографія або малюнок), зазвичай від 16x16px, яке користувач форуму або блогу використовує разом з ніком (псевдонімом). Відображається в профілі зареєстрованого користувача форуму або сайту. Може бути як фотографією, так і якоюсь картинкою, яка відображає «сутність» користувача і допомагає максимально правильно створити перше враження у співрозмовника» [1].

Якщо спробувати відповісти на запитання, в яких умовах простіше формувати атмосферу довіри і взаємоповаги психолога з клієнтом – в умовах реального чи віртуального консультування – стає зрозумілим, що консультант, який працює безпосередньо з клієнтом, перебуває в зручнішому становищі, ніж будь-хто з онлайн чи оффлайн-консультантів. Безпосередній контакт робить простішим процес взаєморозуміння психолога і клієнта.

Сьогодні Інтернет-технології розширили можливості міжособистісної комунікації, однак для психологічного консультування, якщо порівнювати, скажімо, з телефонним консультуванням, зміни не такі вражаючі. Особливо це стосується важливого етапу консультативної допомоги – візуальної психодіагностики. Комп'ютер залишається «сенсорною перешкодою», яка спричиняє значну втрату психологічної інформації. Сподіваємося, що подальший розвиток Інтернету і комп'ютерних технологій зможе не тільки виправити існуючий недолік, але й «озброїть» консультанта засобами (що цілком реально й нині) діагностики і відстеження психоемоційного стану, психосоматичних реакцій, невербальних проявів клієнта онлайн. Саме тоді Інтернет-технології стануть справжнім помічним засобом психологічної консультації, а не тільки можливістю зв'язку з клієнтом. Звісно, тут не слід забувати й про існуючі обмеження Інтернет-технологій, створюють можливість віртуальних контактів, таких, наприклад, як програма Skype, яка здатна значною мірою передавати як вербальну, так і невербальну сторону комунікації. Попри це, деякі дослідники вказують, як суттєвий недолік Інтернет-консультацій, на відсутність спільного терапевтичного простору, що утруднює формування почуття близькості (особливо це відчутно при групових формах роботи). І чи справді зручність, яку нібито забезпечує Інтернет-консультація клієнту, є для нього зручністю, чи не обтяжує його домашня обстановка і стіни, у яких він перебуває зараз (тут і тепер)? Адже психолог-консультант десь там, наче в іншому світі, в якому можливо усе інше, де діють інші закони і

правила. Залишається сподіватися, що у майбутньому і цю проблему буде вирішено, наприклад, розробивши засоби для створення спільного віртуального терапевтичного простору.

Висновки. Таким чином, змістовий та процесуальний аналіз психологічного Інтернет-консультування дав змогу стверджувати, що цей вид надання психологічної допомоги створює можливості до дедалі більшого залучення осіб, які відчувають труднощі різного характеру, до психологічної інформації. Інтернет-консультування характеризується низкою позитивних сторін. Зокрема, це відсутність особистісного психологічного тиску психолога на клієнта, можливості самостійно керувати часом початку і завершення консультації; можливість отримати інформацію у вигляді текстів чи відеоматеріалів із тих проблем, які турбують, або ж стати пасивним співучасником консультування на відкритому форумі; географічна необмеженість, тобто консультування в мережі, доступне для усіх користувачів, де б вони не знаходилися; доступність; абсолютна конфіденційність особи.

Водночас існують і певні обмеження, які негативно позначаються на процедурі надання психологічної допомоги засобами Інтернет-консультування. Так, у клієнта немає можливості достовірно переконатися в кваліфікації та рівні підготовки Інтернет-консультанта; відсутність безпосереднього сприймання клієнта в психологічних онлайн-консультаціях значно ускладнює взаємодію (відсутня емоційно-чуттєва складова соціальної перцепції); існує мовна обмеженість Інтернет-комунікацій, зумовлена приналежністю користувачів до певного соціокультурного простору.

Незважаючи на проблемні питання організації цієї практики психологічної допомоги, варто відзначити, що психологічне консультування і Інтернет «ровесники» другої половини ХХ століття, інтенсивний розвиток і взаємопроникнення яких вселяє оптимізм стосовно можливостей і перспектив дистанційної психологічної практики.

Перспективою дослідження стане вивчення чинників забезпечення успішного прогнозу у процесі Інтернет-консультування.

1. Аватар [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Аватар>.

2. Балашова Т.Б. Семейное психологическое консультирование в сети Интернет: специфика и стратегии работы / Т.Б. Балашова // Актуальні проблеми практичної психології: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції. – Херсон, 2010. – С. 29–31.

3. Белинская Е.П. Интернет как пространство социолингвистической динамики / Е.П. Белинская // Психологическая помощь социально незащищенным лицам с использованием дистанционных технологий (Интернет-консультирование и дистанционное обучение): материалы межведомственной научно-практической конференции (24–25 февраля 2011 г.). – М., МГППУ, 2011. – С. 6–9.

4. Веб-форум [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Веб-форум>.

5. Жичкина А.Е. Стратегии самопрезентации в Интернет и их связь с реальной идентичностью / А.Е. Жичкина, Е.П. Белинская [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://flogiston.ru/articles/netpsy/strategy>.

6. Интернет [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Интернет>.

7. Карабин Т.В. Віртуальна комунікація: структура та соціально-психологічна специфіка / Т.В. Карабин // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – 2008. – Вип. 13, ч. 1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/znpfsp/texts.

8. Мастерство психологического консультирования: антология / под ред. А.А. Бадхена, А.М. Родиной]. – СПб.: Речь, 2007. – 240 с.

9. Меновщиков В.Ю. Психологическое консультирование и психотерапия в Интернете / В.Ю. Меновщиков. – М.: Спутник+, 2010. – 172 с.

10. Обозов Н.Н. Психологическое консультирование: методич. пособие / Н.Н. Обозов. – СПб.: СПбГУ, Центр прикладной психологии, 1996. – 448 с.

11. Психологическая помощь социально незащищенным лицам с использованием дистанционных технологий (Интернет-консультирование и дистанционное обучение): материалы межведомственной научно-практической конференции (24–25 февраля 2011 г.) / состав. А.Б. Айсмонтас, В.Ю. Меновщиков. – М., МГППУ, 2011. – 169 с.

12. Роджерс К. Консультирование и психотерапия. Новейшие подходы в области практической работы: монография / Карл Роджерс; пер. с англ. – М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 1999. – 464 с.

13. Рубцов В.В. Виртуальная психологическая служба / В.В. Рубцов, С.В. Лебедева // Психологическая наука и образование.– 2002. – № 1. – С. 87–97.

14. Смайл [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Смайл>.

14. Чат [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Чат>.

15. Шевченко И. Некоторые психологические особенности общения посредством Internet [Электронный ресурс] / И. Шевченко. – 1999. Режим доступа: <http://flogiston.ru/articles/netpsy/shevchenko>.

16. Ялом И. Лжец на кушетке: монография / Ирвин Ялом; пер. с англ. – М.: Изд-во Эксмо, 2006. – 480 с.

Мыцько В.М. Специфика дистанционного психологического консультирования в сети Интернет

Проанализированы специфические особенности, преимущества и недостатки психологического Интернет-консультирования. Определено содержание и методы практики предоставления дистанционной психологической помощи. Раскрыты перспективы дальнейшего развития и совершенствования психологического Интернет-консультирования.

Ключевые слова: психологическая практика, дистанционное психологическое Интернет-консультирование, онлайн-консультирование, офлайн-консультирование, Интернет-среда, Интернет-технологии.

Mutsko V.M. Speciality of distance psychological counseling in Internet

The article analyzes the specific features, advantages and disadvantages of Internet psychological counseling, scheduled for its further development and improvement.

Key words: psychological practice, distance counseling on the Internet, online counseling, off-line counseling, the Internet environment, Internet technologies.

Стаття надійшла 17 квітня 2011 року

Розділ 2

ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ПСИХОЛОГІЇ ПРАВООХОРОННОЇ ТА ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

УДК 159.9.072.432

О.А. Куций

ДОМІНУЮЧІ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ПРОФЕСІЙНОЇ ДЕФОРМАЦІЇ У ПРАЦІВНИКІВ ОВС

Здійснено дослідження особливостей формування професійної деформації у працівників ОВС. Визначено домінуючі соціально-психологічні чинники, що найбільше впливають на формування професійної деформації серед працівників ОВС.

Ключові слова: професійна деформація, професійна деформація працівників ОВС, домінуючі соціально-психологічні чинники професійної деформації працівників ОВС.

Постановка проблеми. Діяльність працівників органів внутрішніх справ (далі – ОВС) становить окремий різновид інтелектуально практичної праці, що передбачає підвищену активність та відповідальність виконавців. Як правило, вона пов'язана з дефіцитом часу та інформації під час підготовки окремих дій, їх виконанням за умов раптовості, перешкод, інтенсивних фізичних і психологічних навантажень. Виконуючи свої обов'язки, працівники ОВС не з власної ініціативи, а відповідно до закону повинні захищати права і законні інтереси громадян, незалежно від їх соціального походження, расової та на-

ціональної належності, майнового стану, мови, освіти, статі, віку, релігійних, політичних та інших переконань. Одночасно вони можуть обмежувати права громадян, якщо без цього неможливе виконання професійних обов'язків, з необхідними поясненнями з цього приводу. Враховуючи особливі умови праці працівників ОВС, цілком логічно припустити, що у цьому виді діяльності професійна деформація розвиватиметься особливо інтенсивно та масштабно. Наслідком розвитку цього феномена можуть бути такі прояви поведінки працівників ОВС, які не тільки не збігаються із професійною етикою, не лише не сприймаються суспільством, але й призводять до прямого порушення закону, до правопорушень і навіть злочинів.

Прояви професійної деформації у правоохоронній системі дуже небезпечні як для суспільства, так і для самої системи і врешті для самого працівника. Працівники ОВС належать до силової системи держави. Це люди, які мають у руках зброю, вони найперше повинні відчувати можливість, складність і необхідність припинення порушень закону, при цьому самі вони не мають права переступити межі дозволеного.

У зв'язку із вищевикладеним проблема професійної деформації працівників ОВС вельми актуальна, тому з нею пов'язана ефективність додержання законності в суспільстві, а через те й надійність усієї правоохоронної системи в цілому.

Стан дослідження. Аналіз наукової літератури засвідчує, що термін «деформація» походить із механіки, який у науках про людину та суспільство застосовується для окреслення явищ певних змін у громадській думці, комунікації, медицині, біополя людини та ін. Однак найбільшого поширення у галузі людинознавчих наук цей термін набув під кутом розгляду «професійна деформація», де це явище вважається результатом появи та розвитку жорстких професійних стереотипів, перенесення професійної ролі у сферу позаслужбових стосунків або впливу специфіки службової діяльності (В.С. Медведєв [8], С.Е. Пиняєва [2; 4]). А.Е.Ф. Зеєр [5],

А.К. Маркова [7] та інші вважають, що професійна деформація є результатом невідповідності людини суспільній професійній нормі й вказують, що кожна професія має свої специфічні прояви професійної деформації.

Водночас є й професії, що здійснюють більший деформуєчий вплив на психіку людини. Так, абсолютна більшість дослідників (Ю.В. Александров [1], С.П. Безсонов [2], Е.Ф. Зеєр [5], В.С. Медведєв [8]) вважають, що найбільш схильними до профдеформації є професії, де необхідно працювати з людьми (правоохоронні органи, керівники, депутати, соціальні працівники, педагоги, медики, продавці, психологи), що може виражатися у формальному, функціональному ставленні до людей. А профдеформації по-різному виражаються залежно від конкретної професії: у вчителів – у авторитарності й категоричності суджень [5; 7]; у психологів – у прагненні маніпулювати іншою людиною [5]; в управлінців – у зростанні агресивності, неадекватності у сприйнятті людей і ситуацій, втраті здатності до ефективного спілкування, самовдосконаленні, розвитку, смаку до життя [2; 5; 8].

Узагальнення поглядів щодо причин професійної деформації Ю.В. Александрова [1], Е.Ф. Зеєра [5], В.С. Медведєва [8] та інших вказує на те, що одними з найчастіших причин професійної деформації є специфіка найближчого оточення, з яким змушений перебувати фахівець-професіонал, специфіка діяльності, більш вузька спеціалізація та стереотипи.

Все вищевказане своєрідно проявляється у процесі професійної деформації працівників ОВС, про що свідчать результати досліджень низки вчених (Н.Л. Гранат [4], В.С. Медведєв [8], Ю.В. Александров [1], С.П. Безсонов [2] та інші), що розробили як теоретичні, так й практичні підходи до вирішення вказаного питання. Проте єдиної думки щодо природи цього явища ще не вироблено. До того ж, серед усіх напрямків діяльності людини професія правоохоронця є серед перших, що найбільш схильні до формування професійної деформації. Відкритими також за-

лишилися питання, що пов'язані з проблемою об'єктивної й якісної діагностики цього феномена. Водночас у літературі недостатньо відображені уявлення щодо наявності відмінностей у проявах професійної деформації у працівників різних служб ОВС, а саме недостатньо враховано специфіку діяльності. Та й саме питання щодо дослідження саме соціально-психологічних чинників професійної деформації працівників ОВС окремо не досліджувалось, а тільки окреслювалось у системі загального дослідження.

Мета статті полягає у визначенні домінуючих соціально-психологічних чинників професійної деформації у працівників ОВС.

Виклад основних положень. Для дослідження домінуючих соціально-психологічних чинників професійної деформації працівника ОВС необхідно коротко узагальнити розуміння дослідниками сутності цього явища взагалі та у професійній діяльності працівників ОВС.

Дослідженням професійної деформації у професійній діяльності людини займалось багато психологів. Про деяких із них ми згадували. Так, на думку Е.Ф. Зеєра, професійні деформації – це зміни структури, що склалася, діяльності і особи, що негативно позначаються на продуктивності праці і взаємодії з іншими учасниками цього процесу. Тому, професійні деформації порушують цілісність особи, знижують її адаптивність, стійкість, негативно позначаються на продуктивності діяльності. Також дослідник сформулював концептуальні положення розвитку професійних деформацій особистості та визначив психологічні детермінанти деформацій особистості [5].

Аналізуючи причини, що перешкоджають професійному розвитку людини, А.К. Маркова указує на вікові зміни, професійні деформації, професійну втому, монотонію, тривалу психічну напруженість, зумовлену складними умовами праці, а також кризи професійного розвитку [7].

Г.В. Суходольський зазначає, що «дії формуються шляхом навчання і виховання, причому формування дій – це і формування психічних процесів, станів і властивостей психіки. Психічний розвиток людини – це процес перетворення зовнішньої діяльності у внутрішню (інтеріоризація) і процес перетворення внутрішньої діяльності в зовнішнє (екстеріоризація), що перетворить середовище, створює культурні цінності» [4, с. 48].

Наголошуючи на нерозривності взаємозв'язку діяльності та особистості, А.І. Кітов виділяє три напрями впливу діяльності на особистість:

- удосконалюються механізми психічного відображення;
- діяльність «осідає» в психіці як система знань;
- діяльність переносить у внутрішній світ особистості свої аспекти, і в тому числі ідеологічні [8, с. 158–161].

С.П. Безносков на основі принципу обмеженої ресурсності кожного діяча як загального чинника професійної деформації стверджував, що:

- принципово неможливо реалізувати так звані суб'єкт-суб'єктні відносини в професійних актах взаємодії;
- у якості засобу пізнання сутності професійної деформації доцільним є визначення рівня використання особливої професійної мови;
- в будь-якій професійній праці присутні не випадкові, а закономірні психологічні відмінності, що є причиною професійної деформації;
- існують правила адекватного пошуку та визначення типового предмета праці, які властиві досліджуваній професії;
- існує особливий тип професій, представники яких змушені здійснювати маніпуляції над «ненормальними» людьми. Сутність професійної деформації особистості в цьому аспекті полягає в перенесенні чужої логіки існування з виробничої сфери в області життя особистості;

– відмінності між загальними нормами моральності, приватними нормами трудової моралі і специфічними нормами професійної етики і деонтології полягають у ступені їх абстрактності/конкретності. Необхідність їх співвіднесення з особливостями різних життєвих і виробничих ситуацій вимагає доброї розумової підготовки людини;

– сутністю психологічного механізму професійної деформації є процеси узгодження, боротьби, конфлікту між суб'єктом і особистістю з приводу протиріч між різними нормами у свідомості індивідуальності і їх додатком до ситуацій різного типу [2].

Доцільним є аналіз ознак професійної деформації, що дозволить поглибити рівень розуміння цього явища. Так, Б.М. Новіков виділяє та описує перелік ознак за допомогою понять «соціальні відхилення» і «делінквентна поведінка» [4, с. 18]. Ю.В. Александров [1], С.П. Безносков [2], С.Е. Борисова [3] та інші в якості підстави та критерію класифікації використовують поняття глибини та широти деформованості особистості, ступеню стійкості проявів та швидкості настання профдеформації.

Дослідниками виділено кілька способів систематизації проявів професійної деформації особистості:

– перша систематизація, що розроблена Ю.М. Кузьмінім [5], С.П. Безносковим [2] та іншими включає посадову (керівник не обмежує свої владні повноваження, у нього з'являється прагнення до придушення іншої людини, нетерпимість до іншої думки, зникає самокритичність, завищена впевненість), адаптивну деформації (пасивне пристосування особистості до конкретних умов діяльності, в результаті чого формується високий рівень конформізму), професійну деградацію (особистість змінює моральні ціннісні орієнтири, стає професійно неспроможною);

– систематизація Е.Ф. Зеєра [5] включає загальнопрофесійні (типові для працівників цієї професії), спеціальні професійні (виникають у процесі спеціалізації), професійно-

типологічні (зумовлені накладенням індивідуально-психологічних особливостей особистості на психологічну структуру професійної діяльності, у результаті чого складаються професійно і особистісно зумовлені комплекси: деформації професійної спрямованості особистості, деформації, що розвиваються на основі будь-яких здібностей, та деформації, що зумовлені рисами характеру) та індивідуальні деформації (окремі професійно важливі якості, як і небажані якості, надзвичайно розвиваються, що призводить до виникнення надякостей або акцентуацій).

М.Л. Гранат оцінює та аналізує феномен професійної деформації за допомогою поняття «норма» і відповідного відхилення від неї й виділяє поняття «соціальна норма», в яку входять, насамперед, правові та моральні норми. Він поділяє відхилення, з огляду на такі підстави:

- зміст відносин (якщо відхилення від моральної норми, то це аморальна поведінка, якщо від правової – злочин);
- ступінь стійкості (випадкові – стійкі);
- обсяг і широта поразки особистості (глобальні – часткові);
- ступінь вираженості (виразні – акцентуаційні) [4].

Проведений аналіз дав змогу визначити основні детермінанти професійних деформацій фахівця. Це стереотипи мислення і діяльності, соціальні стереотипи поведінки, окремі форми психологічного захисту. Але головним чинником, ключовою детермінантою розвитку деструкцій є сама професійна діяльність. Кожна професія має свій ансамбль професійних деформацій. У цьому специфіка багатьох людинознавчих професій, яка є причиною або чинником прояву негативних ознак професійної деформації.

В.С. Медведєв [8], С.П. Безносів [2], М.Г. Дебальський і Л.І. Мартинцева [10], А.А. Мартинов та С.М. Мамонтова [6] вважають професійною деформацією працівників органів правопорядку результатом спотворення професійних і особистісних якостей під впливом негативних факторів діяльності та навколишнього середовища.

Специфіка правоохоронної діяльності, у тому числі необхідність вступати у взаємодію з правопорушниками, нерідко містить елементи негативного впливу на особистість. За відсутності у працівника достатнього рівня психологічної і моральної стійкості часто спостерігається розвиток його професійної деформації. При цьому професійна деформація негативно впливає на ділове спілкування працівника і ефективність його службової діяльності, а деформована діяльність характеризується наступними змінами в її змісті:

- реалізація звичних прийомів роботи знижує творчий рівень діяльності;

- при рутинному виконанні дій в ході затримання, обшуку, складання протоколу, прийому громадян істотні зміни зазнають цілі та мотиви діяльності. Відбувається заміщення мети діяльності [9, с. 423–428].

Серед причин зловживань і протиправної поведінки співробітників міліції О.І. Шестак називає такі: дефіцит професіоналізму, вада ресурсного забезпечення діяльності; безкарність; негативний вплив товаришів по службі і керівників; наявність спокус у діяльності; відсутність чітких і потужних критеріїв оцінки діяльності [9, с. 156].

Ознаками професійної деформації у працівників ОВС В.С. Медведєв [8], С.П. Безносів [2], Л.І. Мартинцева [10], С.М. Мамонтова [6] та інші вказали, що найбільш чіткими та вираженими є:

- стале упереджене ставлення до об'єкта службової діяльності;

- довільно-суб'єктивне тлумачення правослухняної поведінки, що має два головні аспекти. Один стосується самого працівника і полягає в допустимості навмисного (невипадкового) порушення нормативно-правової регламентації діяльності. Другий аспект стосується об'єкта службової діяльності й полягає в адаптації до правопорушень, формальному, пасивному виконанні обов'язків;

– перенесення стилю службового спілкування, окремих професійних методів та прийомів на позаслужбові стосунки з безпосереднім соціальним оточенням – ріднею, знайомими, колегами та ін.;

– «огрублення» особи або «трудоголізм» (бажання довше побути на службі, постійний інтерес до служби у вільний час, комфортність у службовій формі порівняно з цивільним одягом);

– зміни в образі «Я» (переоцінка своїх можливостей, недооцінка реальної ситуації).

Проведений аналіз досліджень щодо змісту, природи та ознак професійної деформації у працівників ОВС дозволяє визначати це явище як таке, що є наслідком доволі специфічної професійної діяльності.

У подальшому доцільним є емпіричне дослідження соціально-психологічних чинників професійної деформації у працівників ОВС.

З самого початку та з огляду на попередні дослідження необхідно зауважити, що цілеспрямованої психодіагностичної методики, яка б визначала рівень професійної деформації, ще не розроблено. Дослідники цієї проблеми використовували значну кількість особистісних психодіагностичних методів, які спрямовані на визначення зрушень у структурі особистості від середньостатистичних показників. Тому у дослідженні було використано результати психодіагностики за методами, що використовуються у процесі планової диспансеризації працівників ОВС Львівської області та які використовувались більшістю дослідників з цього питання, а саме:

1. 16-факторний опитувальник Кеттелла.
2. Рівень суб'єктивного контролю.
3. Характерологічний опитувальник Леонгарда.
4. Тест Г. Айзенка на визначення екстраверсії-інтраверсії та нейротизму.

Також у дослідженні чинників професійної деформації працівників ОВС використано метод експертних оцінок, який дозволяє узагальнити досвід найбільш компетентних професіоналів [11].

Визначення рівня професійної деформації проводилося у взаємодії з працівниками центру психологічної та психіатричної допомоги поліклініки ГУ МВС України у Львівській області. Загальна вибірка складала 56 працівників ОВС різних служб. Для дослідження взяті групи працівників міліції, які прослужили від двох до п'яти та більше п'яти років у ОВС. Також розподілено працівників на підгрупи, службова діяльність яких має суттєву різницю:

1 підгрупа – працівники державної автомобільної інспекції і оперативні працівники карного розшуку (28 осіб);

2 підгрупа – це працівники перших відділів і відділів по роботі з персоналом (28 осіб).

У результаті проведеного емпіричного дослідження встановлено:

– існування професійної деформованості у працівників на початковому та середньому рівні. Це підтверджує проведений порівняльний аналіз за групами, розподіл за якими здійснювався через визначення видів діяльності з більшим та меншим ризиком формування професійної деформованості;

– наявність значного впливу на професійну реформованість у працівників здійснює не стаж роботи, а її специфіка. Так було встановлено значне збільшення ознак професійної деформації у видах діяльності, що мають більший ризик щодо формування цього явища.

У експертних оцінках взяли участь 40 експертів, які оцінювали у розробленій анкеті значущість включених 67 соціально-психологічних чинників у процесі формування професійної деформації працівників ОВС. Такими, що отримали від експертів більше 3,9 бала й є важливими при інтерпретації результатів експертного опитування, є дефіцит позаслужбового спілкуван-

ня, психічні перевантаження, перенапруження, розумова перевтома, дефіцит професіоналізму у працівника, підвищена конфліктогенність служби, бездушне ставлення до підлеглих, перевантаження підлеглих службовими справами.

Для визначення домінуючих чинників у подальшому дослідженні здійснено поглиблений аналіз методами математичної статистики. Отримані результати експертного опитування оброблені у програмі SPSS 16 за методом аналізу головних компонентів за рекомендаціями А. Бююля та С.Д. Наследова [9]. У результаті факторного аналізу встановлено існування трьох факторів, серед яких один отримав найбільше факторне навантаження. Однак, до вказаного фактору потрапила значна кількість критеріїв й встановити його сутність доволі складно.

Кластерний аналіз дозволив виокремити соціально-психологічні чинники й зробити висновок, що:

- найбільш значущими чинниками професійної деформації є порушення у сфері професійної моралі, що укорінилися у колективі на рівні норм поведінки, та недоліки в управлінні підрозділами міліції;

- менш значущими, однак достатньо впливовими, є наявність певних особистісних стереотипів діяльності працівника, яка сформувалися внаслідок соціального впливу та соціальне сприйняття професії суспільством, вплив найближчого соціального оточення поза службою;

- найменш значущими є домінуючі емоції у професії. Емоції супроводжують професійну діяльність систематично. Вони накопичуються поступово й з часом починають деформувати особистість. При цьому важливу роль виконують індивідуально-типологічні якості особистості, що можуть значно знизити цей чинник.

Висновки. У результаті проведеного дослідження встановлено, що найбільш значущими, домінуючими соціально-психологічними чинниками професійної деформації у працівни-

ків ОВС є порушення у сфері професійної моралі, що укорінилося у колективі на рівні норм поведінки та недоліки в управлінні підрозділами міліції. Менш значущими визначено наявність певних особистісних стереотипів діяльності працівника, які сформувалися внаслідок соціального впливу та соціальне сприйняття професії суспільством, вплив найближчого соціального оточення поза службою.

Напрямами подальшого дослідження є розробка та визначення ефективних психотренінгових методів, які б сприяли формуванню у працівників міліції імунітету до негативного впливу виділених соціально-психологічних чинників професійної деформації.

1. Александров Ю.В. Професійна деформація співробітників органів внутрішніх справ і шляхи її корекції: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: 19.00.06 / Ю.В. Александров; Нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2003. – 18 с.

2. Безносков С.П. Профессиональная деформация личности / С.П. Безносков. – СПб.: Речь, 2004. – 272 с.

3. Борисова С.Е. Профессиональная деформация сотрудников милиции и ее личностны едетерминанты: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук / С.Е. Борисова. – М., 1998. – 21 с.

4. Гранат Н.Л. О влиянии профессиональных языковых и речевых шаблонов в мышлении следователя / Н.Л. Гранат // Материалы III Всесоюзного симпозиума по психолингвистике. – М., 1970. – С. 52–57.

5. Зеер Э. Ф. Психологические факторы профессиональной деформации / Эвальд Фридрихович Зеер // Элитариум. Социальная психология, Управление персоналом (HR): науковий журнал [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://www.elitarium.ru/2008/07/28/factory_professionalnojj_deformacii.html.

6. Мамонтова С.Н. Прикладная юридическая психология / С.Н. Мамонтова. – М., 2006. – 509 с.

7. Маркова А.К. Психология профессионализма / А.К. Маркова. – М.: Знание, 1996. – 294 с.

8. Медведев В.С. Проблемы професійної деформації співробітників органів внутрішніх справ (теоретичні та прикладні аспекти):

монографія / В.С. Медведєв. – К.: Національна академія внутрішніх справ України, 1996. – 192 с.

9. Наследов А.Д. SPSS: Компьютерный анализ данных в психологии и социальных науках / А.Д. Наследов. – СПб.: Питер, 2007. – 416 с.

10. Такасаєва К.Р. Морально-психологические факторы профессиональной деформации личности сотрудника ОВД: дис. ... канд. псих. наук: 19.00.06 / Кюнняя Револьевна Такасаєва. – М., 2001. – 241 с.

11. Шошин П.Б. Метод экспертных оценок: учеб. пособие / П.Б. Шошин. – М.: МГУ, 1987. – 80 с.

Куций А.А. Доминирующие социально-психологические факторы профессиональной деформации в работников ОВД

Осуществлено исследование особенностей формирования профессиональной деформации у работников ОВД. Определены доминирующие социально-психологические факторы, влияющие на формирование профессиональной деформации среди сотрудников ОВД.

Ключевые слова: профессиональная деформация, профессиональная деформация сотрудников ОВД, доминирующие социально-психологические факторы профессиональной деформации сотрудников ОВД.

Kutsyi O.A. Dominant social psychological markers of professional deformation of Law Enforcement Workers

The research of peculiarities of formation of the professional deformation of Law Enforcement Workers is fulfilled. The dominant social psychological markers, which mostly influence the formation of the professional deformation of Law Enforcement Workers are determined.

Key words: professional deformation, professional deformation of Law Enforcement Workers, dominant social psychological markers of professional deformation of Law Enforcement Workers.

Стаття надійшла 22 червня 2011 року

ОСОБЛИВОСТІ ДОЛАЮЧОЇ ПОВЕДІНКИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ІЗ ВИСОКИМ РІВНЕМ ЕМОЦІЙНОГО ВИГОРАННЯ

Проаналізовано результати та особливості дослідження долаючої поведінки військовослужбовців органів внутрішніх справ. Описано рівень та особливості емоційного вигорання у підрозділах спеціального призначення. Виявлено зв'язок різних типів копінг-стратегій з симптомами та стадіями емоційного вигорання.

Ключові слова: емоційне вигорання, деперсоналізація, редукція професійних обов'язків, психологічні особливості діяльності в підрозділах спеціального призначення, копінг-стратегії, долаюча поведінка.

Постановка проблеми. Структурі особистості людини властива цілісність та стійкість, котра перебуває у пошуку шляхів захисту від деформації.

У стресовій ситуації потрібно приймати неординарні рішення, докладати зусиль в обмежений час, саме тоді людина починає використовувати певні копінг-стратегії, які можуть бути успішними, а можуть і не дати бажаного результату. Завдання копіngu при стресових обставинах полягає в тому, щоб або перебороти стрес, або зменшити його негативні наслідки, або уникнути його, чи просто терпіти його присутність.

Синдром емоційного вигорання є одним із засобів психологічного захисту, профілактика якого охоплює дуже широку сферу системи взаємодії людина–людина. Важливим є вивчення особливостей копінг-поведінки індивідів із різним рівнем емоційного вигорання, з метою з'ясування конструктивності та ефективності різних шляхів подолання стресу, що виникає у процесі виконання професійної діяльності.

Актуальність дослідження полягає в тому, що сьогодні необхідно розробити програму попередження й корекції «емо-

ційного вигорання» як набутого стереотипу професійної поведінки серед особового складу підрозділів спеціального призначення органів внутрішніх справ, діяльність яких пов'язана зі значним емоційним навантаженням. Це дасть змогу попередити психологічну деформацію особистості військовослужбовця та суїциду серед особового складу. Результати проведеного дослідження нададуть можливість впровадити зміни в підготовку та супроводження діяльності цих структур, розробити програми попередження та профілактики професійної деформації та психологічної деформації.

Стан дослідження. Питанням вивчення виявленого порівняно недавно феномену «емоційного вигорання» присвячені дослідження деяких учених, а саме М.В. Андрущенко (2003 р.), Т.В. Белової (2003 р.), С.В. Ієвльової (2003 р.), В.М. Косирева (2003 р.), О.В. Крапівіної (2003 р.), І.Н. Моховікова (1999 р.), В.Е. Орла (2001 р.), М.М. Скугаревської (2002 р.), А.Т. Шаталової (2003 р.) та ін. [8]. У контексті механізмів психологічного захисту та саморегуляції психічної діяльності у екстремальних умовах діяльності емоційне вигорання частково розглядалось в працях К.І. Лаврової, Н.Е. Водоп'янової [3; 7]. Нині недостатньо висвітленими є механізми взаємодії внутрішніх та зовнішніх чинників, зокрема організаційних, у виникненні синдрому «емоційного вигорання». Відсутні дослідження особливостей копінг-поведінки у подоланні емоційних перевантажень під час виконання службових обов'язків в екстремальних умовах діяльності.

Метою статті є аналіз особливостей долаючої поведінки особового складу підрозділів спеціального призначення з високим рівнем емоційного вигорання.

На основі емпіричного дослідження поставлені такі завдання: 1) продіагностувати рівень емоційного вигорання особового складу підрозділів ПСП; 2) проаналізувати зв'язок різних типів долаючої поведінки та емоційного вигорання ПСП.

Виклад основних положень. У цій статті описано особливості долаючої поведінки у військовослужбовців (а саме особового складу підрозділів спеціального призначення) з різним рівнем емоційного вигорання. Термін «долаюча поведінка» (копінг-поведінка) у вітчизняній психології з'явився 1990 р., хоча явище, що лежить в його основі, давно відоме. Теоретичні, методологічні та практичні питання протидії стресу відображені у працях Л.П. Гримака, Л.Г. Дикої, А.Б. Леонової, В.І. Медведєва, П.В. Симовонова та низки інших дослідників. У цій роботі долаюча поведінка розглядається як порівняно постійна готовність відповідати на стресові події визначеним чином [4].

Для вивчення актуального стану емоційного виснаження особового складу підрозділів спеціального призначення було використано методiku дослідження емоційного вигорання В.В. Бойка. У процесі дослідження було опитано 150 військовослужбовців підрозділів спеціального призначення. Під час використання цієї методики за результатами дослідження у співробітників підрозділів спеціального призначення найвищі показники було виявлено на фазі (стадії) «Резистенція» – середнє значення для досліджуваної групи становить 37,49. Фактично опір наростаючому стресу починається з моменту появи тривожної напруги. Це природно: людина усвідомлено або несвідомо прагне до психологічного комфорту, зменшити тиск зовнішніх обставин за допомогою наявних в її розпорядженні засобів. Таким чином, можна підсумувати, що для співробітників підрозділів є доволі характерним прагнення позбутися постійного емоційного тиску.

За фазою «Резистенція» виявлено, що з-поміж досліджуваних 48% характеризуються низьким рівнем розвитку цієї стадії. Майже половина співробітників підрозділів спеціального призначення виявляє середній рівень сформованості цієї фази – 45%. На високому рівні ця фаза сформована лише у 7% співробітників підрозділів спеціального призначення.

Порівняно менш вираженими показниками характеризується фаза «Виснаження». Середнє значення за цією стадією для групи досліджуваних становить 21,51. Ця фаза характеризується більш-менш вираженим зниженням загального енергетичного тону і ослабленням нервової системи. Емоційний захист у формі вигорання стає невід'ємним атрибутом особи.

Високі значення за цією фазою виявлені лише в 2% співробітників. Середній рівень сформованості фази характерний для 14% досліджуваних. Такі співробітники потребують негайного втручання з метою попередження розвитку цієї стадії синдрому. Для більшості все ж характерний низький рівень сформованості фази «Виснаження».

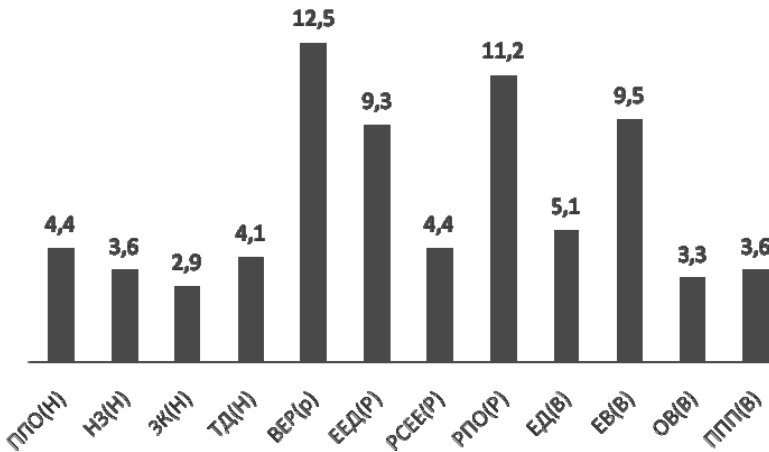

Рис. 1. Гістограма середніх показників за шкалами симптомів методики «Емоційне вигорання В.В. Бойка»

Найменш вираженою є фаза «Напруження», що може свідчити про швидкий перехід співробітників із цієї фази у наступні. Психологічні особливості діяльності у підрозділах спеціального призначення передбачають виконання роботи у напруже-

них умовах. Відповідно, швидше виникають симптоми резистентності та виснаження.

Ця фаза також найменш виражена в кількісному аспекті. Переважна кількість досліджуваних не виявляє сформованості цієї стадії – 90% досліджуваних. Середній рівень сформованості означеної фази виявлено у 8% співробітників. Лише 2% характеризуються високими значеннями за окресленою фазою. Значну інформацію щодо особливостей емоційного вигорання отримано за результатами дослідження окремих симптомів синдрому емоційного вигорання.

Зокрема, на Рис. 1. зображено середні значення симптомів емоційного вигорання у групі досліджуваних. Виявлено, що найвищі показники характерні для симптомів «Вибіркове емоційне реагування» (12,5), що входить до фази «Резистентність»; «Редукція професійних обов'язків» (11,2), «Емоційна відчуженість» (9,5), що входять до фази «Виснаження».

Суть симптому «Вибіркове емоційне реагування» полягає у тому, що людина зникає вибірково емоційно реагувати на ті чи інші ситуації, виробляє механізм притуплення емоційного ставлення до людей, що потенційно викликали раніше напруження чи потребували емоційного відреагування. У досліджуваних це можуть бути колеги по роботі, керівництво, громадяни, з якими доводиться співпрацювати. Таким чином, цей показник підтверджує висунуту Н.Е. Водоп'яною, Е.С. Старченковою тезу про те, що емоційне вигорання може виступати набутим стереотипом професійної поведінки [3]. Таке припущення також було висловлене у попередніх статтях, присвячених питанню емоційного вигорання серед особового складу ПСП [8].

Доволі високим є показник «Редукція професійних обов'язків», який перевищує показник норми. Редукція професійних досягнень – це виникнення у працівників відчуття некомпетентності в своїй професійній сфері, усвідомлення неуспіху в ній, негативного ставлення до себе як особистості, формального виконання службових обов'язків. Людина може відчува-

ти або проявляти їх різними способами. Всі вони разом характеризують перехідний стан, при якому початкові симптоми і ознаки «вигорання» стають загрозою для фахівця.

Особа майже повністю виключає емоції зі сфери професійної діяльності. Її майже ніщо не хвилює, ніщо не викликає емоційного відгуку – ні позитивні обставини, ні негативні. Причому це не початковий дефект емоційної сфери, не ознака ригідності, а набутий за роки взаємодії з людьми емоційний захист. Людина поступово привчається працювати у професійній діяльності як робот, бездушний автомат.

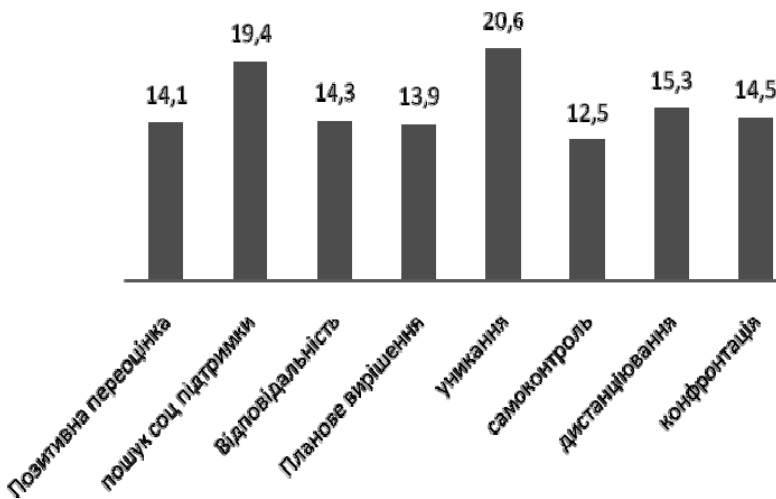

Рис. 2. Гістограма середніх показників за шкалами методики дослідження особливостей використання копінг-стратегій

Реагування без відчуттів і емоцій є найбільш яскравим симптомом емоційного вигорання. Воно свідчить про професійну деформацію особи і завдає шкоди суб'єктові спілкування. Співрозмовник зазвичай переживає проявлену до нього байдужість і може бути цим глибоко травмований.

Цей механізм психологічного захисту може бути близьким за своєю формою до фази «Резистентність» синдрому емоційного вигорання. Подібний механізм допомагає співробітнику не реагувати на емоційні звертання з боку людей, стосовно яких йому потрібно здійснювати свої обов'язки чи застосовувати силу. Психологічний механізм захисту від негативних емоцій характеризується в цьому випадку емоційним відстороненням від того, що відбувається, вибіркове емоційне реагування на людей та події, повне ігнорування певних емоцій, таких, наприклад, як сум, огида. За нашим дослідженням, переважна кількість співробітників не вміє правильно виділяти чи розпізнавати ці емоції.

Отримано також особливості долаючої поведінки особового складу підрозділів спеціального призначення (див. рис. 2). Результати були отримані під час використання методики «Методика WOQO (Ways Of Coping Questionnaire) в адаптації С.І. Харитонової (Інститут соціальної та політичної психології Інститута АПН України).

Опитувальник визначає адаптивну поведінку як суму когнітивних та поведінкових зусиль, спрямованих на подолання стресової ситуації чи зміни власних установок і вичікування з метою більш ефективного пристосування до неї. Цей підхід, на відміну від традиційних підходів, що розглядають адаптивність як властивість особистості, характеризує процес подолання стресової ситуації, концентруючись на думках і діях суб'єкта в контексті специфічної ситуації, а також їх динаміки в процесі розвитку подій.

Поняття долаючої поведінки чи стратегії переборювання труднощів, способи боротьби зі стресом часто є тими факторами, що визначають ефективність людини у її професійній діяльності. Слід також пам'ятати, що емоційне вигорання також часто розглядають як один із видів поведінки, спрямованої на подолання проблем в емоційній сфері.

У співробітників підрозділів спеціального призначення найвищі середні показники виявлено за шкалою «Уникання» – 20,6.

Це вказує на особливу поширеність цієї форми адаптації з стресовими чинниками. Окреслена стратегія складається із зусиль людини позбутися проблемної ситуації. Співробітники, для яких ця стратегія є найбільш характерною, вирізняються у поведінці прагненням не входити в особисті стосунки, не цікавляться справами співробітників, намагаються «відбути» службу і якомога швидше піти додому. Неможливість реалізувати цю стратегію через залучення таких співробітників до емоційних переживань викликає в них роздратування, гнів та сильний опір. Попри те, такі індивіди можуть бути цілком спокійними та прагнуть нікого не зачіпати в емоційному чи психологічному аспектах.

Водночас, високі середні показники виявлені за типом копінг-стратегії «Пошук соціальної підтримки» – 19,4. Ця стратегія описує спроби знайти інформаційну, матеріальну та емоційну підтримку. Тобто, в стресових ситуаціях (власна травма чи товариша, інші непередбачувані та передбачувані неприємні події) співробітники підрозділів прагнуть отримати підтримку та заохочення колег, у тому числі емоційну підтримку. Разом з тим, як було вищезазначено, серед співробітників високими є показники уникання. Відповідно, в стресовій ситуації цим особам немає практично до кого звернутись по допомогу, оскільки більшість із досліджуваних не прагне вникати та перейматися проблемами інших. Таке співвідношення стратегій негативно впливає як на окремих членів колективу, так і в цілому занижує психологічну атмосферу групи.

Також здійснено кореляційний аналіз зв'язків за критерієм Спірмена між методикою на визначення рівня емоційного вигорання та типами копінг-стратегій. Виявлено зв'язки між наступними стратегіями. Копінг-стратегія «Позитивна переоцінка» обернено корелює зі шкалами: «Розширення сфери економії емоцій» ($r=-0,21$, при $p<0,05$), а також стадія «Резистенція» ($r=-0,19$, при $p<0,05$). Отже, вміння знайти позитивні аспекти, спрямованість на пошук конструктиву дає можливість уникнути поширення емоційного дефіциту на інші сфери особистого жит-

тя. Також це в цілому зменшує емоційне напруження, що виникає у процесі виконання професійної діяльності.

Копінг-стратегія «Пошук соціальної підтримки» прямо корелює зі шкалами «Відчуття тривоги» ($r=0,25$, при $p<0,05$), «Психосоматичні та психовегетативні порушення» ($r=0,26$, при $p<0,05$), сумарним показником фази «Напруження» ($r=0,21$, при $p<0,05$) та «Виснаження» ($r=0,24$, при $p<0,05$), а також загальним рівнем емоційного вигорання ($r=-0,23$, при $p<0,05$). Неможливість знайти соціальну підтримку, особливо у емоційно навантажених ситуаціях, призводить до того, що військовослужбовець може починати відчувати тривогу, наростаюче напруження, що часто виливається у вегетативні порушення: безсоння, головний біль, підвищений артеріальний тиск та кислотність тощо.

Виявлено також прямий кореляційний зв'язок між шкалою «Відповідальність» та «Незадоволеність собою» ($r=0,22$, при $p<0,05$). Співробітники з високою відповідальністю часто можуть негативно оцінювати свою поведінку в стресових та емоційно важких ситуаціях.

Найбільшу кількість зв'язків виявлено між копінг-стратегією «Уникання» та наступними шкалами методики «Емоційне вигорання»: «Відчуття надмірного тиску» ($r=0,22$, при $p<0,05$), «Розширення сфери економії емоцій» ($r=0,20$, при $p<0,05$), «Неадекватне вибіркове реагування» ($r=0,19$, при $p<0,05$), «Емоційно-моральна дезорієнтація» ($r=0,24$, при $p<0,05$), «Розширення сфери економії емоцій» ($r=0,22$, при $p<0,05$), «Психосоматичні та психовегетативні порушення» ($r=0,20$, при $p<0,05$). В досліджуваних, які мають високі показники за цією шкалою, також є високими показники за стадіями вигорання – резистенція та виснаження.

Також виявлено прямі кореляційні зв'язки за такими шкалами: «Дистанціювання» та «Розширення сфери економії емоцій» ($r=0,21$, при $p<0,05$), «Дистанціювання» та «Особиста відстороненість» ($r=0,21$, при $p<0,05$).

Таблиця 1

Таблиця кореляційних зв'язків між типами копінг-стратегій та шкалами методики «Емоційне вигорання В.В. Бойка»

	Позитивна переоцінка	Пошук соц-підтримки	Відповідальність	Уникання	Дистанціювання	Конфронтація
НЗ(Н)	-0,03692	0,107483	0,227396	0,132424	0,145871	0,138222
ЗК(Н)	-0,10448	0,184036	-0,04091	0,229818	0,154787	0,19101
ТД(Н)	-0,0899	0,257566	-0,00481	0,130688	0,186418	0,021175
н	-0,094	0,215997	0,059788	0,189502	0,187103	0,045766
ЕЕД(Р)	-0,09907	-0,05067	0,105454	0,206682	0,113314	-0,02228
РСЕЕ(Р)	-0,21551	0,159676	-0,03937	0,18914	0,218759	0,004289
р	-0,19349	0,082544	0,052806	0,199021	0,146527	0,033616
ЕД(В)	-0,02216	0,138357	-0,00983	0,197651	0,10583	-0,07314
ЕВ(В)	-0,06121	0,178255	-0,02968	0,24537	0,165688	0,237045
ОВ(В)	-0,09353	0,139834	0,013103	0,226919	0,218696	0,102191
ППП(В)	-0,02965	0,264129	0,01598	0,209693	0,130326	-0,0778
в	-0,07168	0,249432	-0,00332	0,301982	0,214205	0,059692
ев	-0,14113	0,233173	0,042773	0,257184	0,203503	0,051348

Виявлено кореляційні зв'язки за копінг-стратегією «Конфронтація»: «Конфронтація» та «Відчуття намірного тиску» ($r=0,19$, при $p<0,05$), а також «Конфронтація» та «Особиста відстороненість» ($r=0,23$, при $p<0,05$). Таким чином, досліджувані, що схильні до конфронтації, часто можуть відчувати надмірний тиск з боку оточення та намагаться особисто відсторонюватись від співробітників.

Висновки. Отже, досліджуючи особливості вираженості синдрому емоційного вигорання у співробітників підрозділів спеціального призначення органів внутрішніх справ, виявлено, що найбільш розвинутою в цієї групи досліджуваних є фаза резистенції, яка характеризується більш-менш розвиненими механізмами психологічного захисту та включенням адаптивних систем реагування організму. Менш вираженішою є фаза вигорання, що характерна в цілому для невеликої кількості досліджуваних. Достатньо низькі показники виявлено за показниками сформованості фази «Напруження».

Усі ці дані вказують на специфіку діяльності, що здійснюється під час виконання обов'язків співробітниками підрозділів спеціального призначення. Висока напруженість, небезпека для здоров'я, ризик, обмеженість ресурсів та психічна нестабіль-

ність роботи передбачає наявність у кандидатів на таку роботу сформованих механізмів реагування на вищеперелічені чинники. В тому числі ми включаємо емоційне реагування на екстремальні та насичені негативними емоціями події. Ці психологічні механізми захисту одразу переводять співробітника в режим діяльності, характерний для стадії резистенції. В людини, що не здійснює діяльність в екстремальних чи загрозливих ситуаціях, ця фаза формується під впливом тривалого стресу чи несприятливих чинників. Саме тому при інтерпретації даних результатів важливо взяти до уваги чинник професійної діяльності.

Виявлені копінг-стратегії вказують на схильність до уникання в осіб із високим рівнем вигорання. Попри це, слід зауважити, що військовослужбовцям характерний пошук соціальної підтримки. Водночас, вони не можуть цього отримати через переважаючі стратегії «Дистанціювання» та «Уникнення» в оточення. Зрештою, це призводить до того, що в ситуації емоційного переживання вони не отримують необхідної підтримки і це знову ж посилює та стимулює погіршення емоційного стану особистості. Отже, найбільш поширеними серед особового складу підрозділів спеціального призначення є копінг-стратегії «Пошук соціальної підтримки», «Уникання» та «Дистанціювання».

Перспективи дослідження зосереджені навколо визначення соціальних та організаційних чинників, що впливають на виникнення та поглиблення синдрому емоційного вигорання, а також аналізу зв'язків між цими факторами. Важливим надалі залишається розроблення програми щодо попередження вигорання та напрацювання адекватних механізмів психічного захисту серед ОС ПСП, для яких характерні високі показники емпатійності, з метою збереження їх психічного здоров'я.

1. Барко В.І. Психологічне супроводження оперативно-розшукової діяльності в органах внутрішніх справ: навч. посібник / В.І. Барко, Ю.Б. Ірхін, Т.Р. Морозова, Д.Й. Никифорчук, С.І. Ніколюк. – К.: КНТ, 2007. – 96 с.

2. Бойко В.В. Психоенергетика / В.В. Бойко. – СПб.: Питер, 2008. – 416 с.
3. Водопьянова Н.Е. Синдром выгорания: диагностика и профилактика / Н.Е. Водопьянова, Е.С. Старченкова. – СПб.: Питер, 2005. – 336 с.
4. Водопьянова Н.Е. Психодиагностика стресса / Н.Е. Водопьянова. – СПб.: Питер, 2009. – 336 с.: ил. – (серия «Практикум»).
5. Екман Пол. Психология лжи. Серия: Мастера психологии / Пол Екман. – СПб.: Питер, 2007. – 272 с.
6. Изард К. Психология эмоций. Серия: Мастера психологии / К. Изард. – СПб.: Питер, 2009. – 464 с.
7. Корольчук М.С. Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах: навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів / М.С. Корольчук, В.М. Крайнюк. – К.: Ніка-Центр, 2006. – 580 с.
8. Лаврова Валерия. Синдром вигорання: профілактика и управление: пособие для сотрудников, работающих в программах снижения вреда. Сеть снижения вреда Центральной и Восточной Европы / Валерия Лаврова, Александр Левин. – 2006. – 86 с.
9. Макота Т.В. Особливості вивчення емоційного вигорання особового складу підрозділів спеціального призначення / Т.В. Макота // Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна. – 2010. – № 1. – С. 58–65.
10. Смирнов В.Н. Психология управления персоналом в экстремальных условиях: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / В.Н. Смирнов. – М.: Академия, 2007. – 256 с.

Макота Т.В. Особенности преодолевающего поведения у военнослужащих с высоким уровнем эмоционального выгорания

Проанализированы результаты и особенности исследования преодолевающего поведения военнослужащих органов внутренних дел. Описан уровень и особенности эмоционального выгорания в подразделениях специального назначения. Обнаружена связь разных типов копинг-стратегий с симптомами и стадиями эмоционального выгорания.

Ключевые слова: *эмоциональное выгорание, деперсонализация, редукция профессиональных обязанностей, психологические особенности деятельности, в подразделениях специального назначения, копинг-стратегии, преодолевающее поведение.*

Makota T.V. Feature overcoming of conduct at the personnel of psp with the high level of the emotional burning down

The results of research of psychological features of the emotional burning down of personnel of subsections of the special setting are analyzed in the article. Finds out the features of development of symptoms of syndrome of the emotional burning down. The article also gives statistical analysis. Connection with the index of psycho-energetic devastation, empathy and level of the development of the emotional intellect is analyzed.

Key words: *emotional burning down, depersonalization, reduction of the professional duties, psychological features of activity in the special subsections of organs of internal affairs, emotional intellect behavior.*

Стаття надійшла 12 червня 2011 року

УДК 159.9.019: 37.015.3

Л.Б. Сікорська

**ЗМІСТ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ
ПРАЦІВНИКІВ ОВС ТА ЇЇ РОЗВИТОК**

Розкривається розуміння змісту поняття «комунікативна компетентність» й важливість її розвитку у працівників правоохоронних органів, розглядається важливий аспект професійної діяльності працівників правоохоронних органів, пов'язаний зі спілкуванням із різними категоріями громадян та міжособистісними взаєминами.

Ключові слова: *комунікативна компетентність, компетентність, компетенція, міжособистісні взаємини, міжособистісна взаємодія, комунікабельність.*

Постановка проблеми. У сучасних умовах демократизації суспільства, виконання поставлених перед правоохоронцями завдань потребує вдосконалення та набуття ними нових комунікативних навичок, підвищення культури спілкування та подальшого розвитку комунікативної компетентності. Комунікативна компетентність правоохоронця тісно пов'язана з питаннями службової діяльності працівників міліції, налагодження ними

зв'язків із громадськістю, попередження конфліктів та стресів у міжособистісній взаємодії. Тому проблема розвитку та формування певного оптимального рівня комунікативної компетентності, необхідного для ефективної професійної діяльності працівників ОВС, потребує пошуку шляхів її розв'язання.

Стан дослідження. Вивченню комунікативної компетентності приділяє увагу значна кількість учених, серед яких Г.М. Андрєєва, О.О. Деркач, Ю.М. Ємельянов, О.М. Корніяка, А.М. Сухов, Л.А. Петровська, Л.Е. Орбан-Лембрик й інші, які зазначають, що розвинена комунікативна компетентність у процесі виконання професійних функцій є найважливішою умовою високої ефективності діяльності працівників типу «людина-людина». Професія правоохоронця належить саме до цього типу. Ця особливість і спонукає вивчати феномен комунікативної компетентності представників правоохоронних органів.

Метою статті є з'ясування змісту поняття «комунікативна компетентність» правоохоронця та виявлення критерію несформованості комунікативної компетентності працівників ОВС.

Виклад основних положень. Для розкриття сутності поняття «комунікативна компетентність» потрібно передусім розмежувати зміст понять «компетентність» і «компетенція». Компетенція – це коло повноважень, для реалізації яких особа має володіти певним знанням, досвідом [16]. М.І. Кондаков зазначає, що «компетенція – галузь знань або практика, в якій особа (компетентна) володіє широкими, точними знаннями та досвідом практичної діяльності» [8, с. 254]. Згідно з позицією Б.І. Хасана, компетенції – це цілі, а компетентності – результати, що позначаються на людині. Тобто компетенція – це поставлені цілі, а досягнення і міра їхнього досягнення є показником компетентності [19]. У загальному компетентність можна розглядати як знання людини про соціальний світ і про саму себе, своє місце у цьому світі, способи поведінки і поведінкові сценарії [13].

У психологічній літературі поняття «комунікативна компетентність» має доволі широкий спектр визначень: від (у

широкому розумінні) здатності до спілкування, комунікативності, спроможності особистості встановлювати комунікативний контакт з оточенням до більш конкретного її розгляду: знання культурних норм і правил спілкування, засвоєння соціальних стереотипів поведінки, володіння комунікативними вміннями і навичками [4; 9].

Критерієм комунікативної компетентності вважається вміння вийти з будь-якої ситуації, не загубивши внутрішньої волі і водночас не давши втратити її партнерові зі спілкування. Тобто критерієм компетентності працівника міліції є партнерська позиція у спілкуванні.

У працях Ю.М. Ємельянова, Л.А. Петровської під комунікативною компетентністю розуміється здатність налагоджувати і підтримувати потрібні контакти з людьми. До складу компетентності включають певну сукупність знань і вмінь, що забезпечують ефективний перебіг комунікативного процесу [4; 15]

У дослідженні Н.М. Мельникової компетентність у спілкуванні розглядається як сукупність комунікативних характеристик особистості, що відповідають вимогам реальної групи, а також соціально-перцептивні й операційно-технічні знання та уміння, які забезпечують регуляцію і перебіг процесу спілкування у групі [12].

Ю.М. Ємельянов, М.Б. Завіниченко розуміють комунікативну компетентність як засновану на знаннях і чуттєвому досвіді здатність особистості орієнтуватися в ситуаціях спілкування; розуміти мотиви, інтенції, стратегії поведінки, фрустрації як свої, так і партнерів зі спілкування; володіти технологією та психотехнікою спілкування. Це ідейно-моральна категорія, яка регулює всю систему ставлення людини до природи і соціального світу, а також до самої себе як поєднання цих двох світів [4; 6].

Комунікативна компетентність може бути представлена як емпатійна властивість і знання про способи орієнтації в різних ситуаціях, а також як вільне володіння вербальними та невербальними засобами спілкування [18].

На думку О. Грінчук, комунікативна компетентність поєднує в собі індивідуальний (особистісний), соціальний (норми, цінності, стандарти конкретного соціуму) і загальнолюдський (культурно й історично обумовлений) досвід [2].

Деякі науковці (Л.А. Петровська, 1997 р.) включають у зміст поняття комунікативної компетентності знання соціально-психологічних чинників і вміння використовувати (враховувати) їх у конкретній діяльності. Потрібна компетентність передбачає розуміння мотивів, інтенцій, стратегій поведінки, фрустрацій (власних і партнера), вміння розібратися в групових соціально-психологічних проблемах, осмислення можливостей і перешкод [15].

З комунікативною компетентністю пов'язують і таке інтегративне утворення, як конфліктна (конфліктологічна) компетентність, що охоплює знання про конфлікт і може стати компонентом соціальної готовності діяти певним чином щодо себе, інших і ситуації. Можливості впливу людини на перебіг конфлікту є доволі значними, і цей вплив може бути пов'язаний з рівнем психологічної культури суспільства і самої людини [1].

Своєю чергою, О.В. Сидоренко визначає комунікативну компетентність як сукупність комунікативних здібностей, знань і вмінь, адекватних комунікативним завданням і достатніх для їхнього розв'язання [17].

На думку О.М. Корніяки, комунікативну компетентність утворюють операційно-технічні засоби – комунікативні знання, вміння та навички, досвід спілкування [9].

У змістовому аспекті найбільш вичерпним є визначення комунікативної компетентності, запропоноване В.М. Куніциною: це «володіння складними комунікативними навичками і вміннями, формування адекватних вмінь у нових соціальних структурах, знання культурних норм і обмежень у спілкуванні, знання звичаїв, традицій, етикету в сфері спілкування, додержання пристойності, вихованість; орієнтація в комунікативних засобах, що властиві національному, становому менталітету і

відтворюють его засвоєного рольового репертуару в межах певної професії [10, с. 481]».

У визначенні Д. Хаймза комунікативна компетентність постає як здатність вживати мову і розуміти мовлення відповідно до ситуації взаємодії; це «те, що потрібно знати мовцеві для здійснення комунікації в культурозначущих обставинах [20, с. 22–24]». Вона включає знання основних комунікативних умінь – мовленнєвого спілкування відповідно до різних сфер і ситуацій комунікації з урахуванням адресата і мети.

За даними Н.Б. Завіниченко, у структурі комунікативної компетентності можна виділити такі компоненти: гностичний – система знань про сутність, структуру, функції та особливості спілкування; фонове знання, тобто загальнокультурна компетентність, яка, не маючи безпосереднього стосунку до професійного спілкування, дає змогу зрозуміти приховані налякати, асоціації і цим самим зробити розуміння глибшим, більш емоційним, особистісним; творче мислення, завдяки якому спілкування виступає як різновид соціальної творчості; конативний – загальні та специфічні комунікативні вміння, що дають можливість встановлювати контакт з іншими людьми, адекватно розуміти їх внутрішні стани, керувати ситуацією взаємодії, застосовувати конструктивні стратегії поведінки в конфліктних ситуаціях, експресивні вміння, культура мовлення, перцептивно-рефлексивні вміння; емоційний – гуманістичне настановлення на спілкування, інтерес до іншої людини, розвинені емпатія і рефлексія; високий рівень ідентифікації з виконуваними професійними та соціальними ролями, позитивна «Я-концепція» [6].

Отже, узагальнюючи окреслені вище міркування стосовно компетентності, можемо зробити висновок, що комунікативна компетентність охоплює такі аспекти: компетентність у здійсненні перцептивної, комунікативної й інтерактивної функцій спілкування; компетентність у реалізації суб'єкт-суб'єктної взаємодії з партнерами зі спілкування; компетент-

ність у розв'язанні і продуктивних, і репродуктивних завдань спілкування; компетентність у реалізації як поведінкового (операційно-інструментального), так і особистісного (глибинного) рівня спілкування.

З огляду на дані психологічної науки, ми розуміємо комунікативну компетентність правоохоронця як вміння розширювати або звужувати коло спілкування, регулювати його глибину; здатність розуміти і бути зрозумілим партнерам із міжособистісних взаємин; готовність і здатність особистості працівника ОВС до конструктивної вербальної та невербальної взаємодії з іншими об'єктами як професійного, так і побутового спілкування, що передбачає володіння ним певною сукупністю комунікативних знань, умінь і навичок.

Огляд психологічної літератури показав, що основними джерелами набуття комунікативної компетентності особистості, в тому числі і працівниками ОВС, є: соціонормативний досвід народної культури (підгрунтя когнітивного компонента комунікативної компетентності особистості як суб'єкта спілкування); знання мов спілкування, що використовуються народною культурою; досвід повсякденного міжособистісного і професійного спілкування; досвід сприйняття мистецтва [1; 15]. Отже, комунікативна компетентність заснована на трьох рівнях: 1) соціонормативному; 2) сигніфікаційному (сигніфікація – система символів і нормативних приписів, що ними послуговуються у спілкуванні); 3) акціональному («акція» від лат. *actio* – дія, рух) – дія, спрямована на певну мету [15].

До інших джерел опанування комунікативною компетентністю працівниками ОВС належать: життєвий і професійний досвід, загальний культурний розвиток особистості, спеціальні наукові методи (рольові, ігрові), аналітичне спостереження комунікативної взаємодії, відтворення в думках своєї поведінки у різних ситуаціях. Зауважимо, що життєвий досвід – дуже широке поняття, яке охоплює, крім знань, комунікативних вмінь та навичок, ще й адекватну орієнтацію людини в самій собі, воло-

діння своїм психологічним потенціалом і розуміння потенціалу партнера зі спілкування [1].

Адже, міжособистісні взаємини «ніколи не є фіксованими; вони змінюються безперервно у відповідь на зміни у людях, які до них причетні, й ситуаціях, в яких вони опиняються. ...Навички спілкування не є сталими, вони змінюються постійно, залежно від того, з ким ви взаємодієте, власного настрою та ситуацій, в яких опиняєтесь. Таких навичок ніколи не буває надміру, і меж їх удосконалення просто не існує» [14, с. 13].

Відтак, спільно з вдосконаленням особистісних і професійних якостей правоохоронців потрібно постійно розвивати їх комунікативну компетентність. Адже «здатність людини до спілкування, його культуру забезпечує система її особистісно-психологічних якостей та комунікативних вмінь, формування яких починається вже в молодшому шкільному віці» [9, с. 151].

Досягнення міжособистісної ефективності правоохоронця, забезпечення збігу комунікативних намірів і наслідків його поведінки неможливі без знання ним закономірностей спілкування, набуття комунікативних умінь та навичок, що є неодмінною складовою комунікативної компетентності працівника міліції. Крім того, «започаткування, встановлення і підтримування турботливих та відданих взаємин є найважливішою (і часто найбільш недооціненою) діяльністю у нашому житті. Від моменту, коли ми народилися, до моменту, коли помираємо, стосунки перебувають в осерді нашого існування» [3, с. 9].

До структури міжособистісної ефективності Д.В. Джонсон включає такі конкретні вміння та навички, які особливо актуальні для професійної діяльності працівника ОВС у сучасних умовах: 1) розкриття індивідом самого себе (мета: дати можливість розпізнавати себе як самотню і неповторну особистість); 2) довіра до інших людей (мета: викликати довіру в інших людях); 3) ефективність (мета: ефективно передавати іншим свої ідеї та думки); 4) вираження почуттів (мета: передавати свої почуття через словесні та несловесні канали); 5) чуйність (мета:

прислухатися до проблем інших людей і конструктивно реагувати на них); 6) конструктивність (мета: позитивно розв'язувати конфлікти з іншою особою); 7) врівноваженість (мета: тримати під контролем негативні емоції, уникати стресових ситуацій); 8) повага до іншої людини (мета: цінувати самобутність індивідів, котрі відрізняються від вас); 9) подолання внутрішніх бар'єрів (мета: подолати внутрішні бар'єри, що перешкоджають ефективному спілкуванню) [3].

Аналіз стану дослідження проблеми показує, що соціально-особистісний аспект комунікативної компетентності працівників ОВС працівника правоохоронних органів залишився поза увагою більшості українських дослідників, тому особливо важливим є її розвиток. Рівнем розвитку комунікативної компетентності визначається успішність взаємодії працівника міліції з оточенням та ефективність несення ним служби в цілому.

Враховуючи позиції багатьох учених, робимо висновок про те, що комунікативна компетентність правоохоронця має таку структуру: 1) здатність передбачати ситуацію міжособистісного спілкування, особливо професійного; 2) здатність відчувати соціально-психологічну атмосферу ситуації взаємодії; 3) здатність здійснювати соціально-психологічне управління процесами спілкування в ситуації міжособистісної взаємодії; 4) здатність встановлювати і підтримувати потрібні контакти з людьми (як із законослухняними, так і з порушниками); 5) певна сукупність знань, умінь і навичок, що забезпечують ефективність міжособистісного спілкування.

У межах вивчення комунікативної компетенції нами досліджувався зв'язок «комунікабельності» (за методикою ПДТ Ямпольського) з показниками психологічних особливостей працівників міліції. До дослідження були залучені працівники правоохоронних органів (54 особи), зокрема, міліціонери з охорони об'єктів підрозділу Управління державної служби охорони у м. Львові.

Попередньо зазначимо, що комунікабельність досліджувалася тому, що вона в уявленні людей має найбільшу значущість для організації процесу спілкування і пов'язана з особистісною комунікативністю [11].

Відтак, для аналізу комунікативної компетентності працівників правоохоронних органів розглянемо кореляційні зв'язки діагностичного критерію «комунікабельність», отриманого за методикою ПДТ Ямпольського, з показниками психологічних особливостей працівників міліції. Цей діагностичний критерій спрямований на вимірювання широти й інтенсивності спілкування. Він вимірює багатство і яскравість емоційних проявів працівника ОВС, природність і невимушеність його поведінки, готовність до співпраці, чуйність ставлення до людей. При низьких показниках досліджуваній працівник міліції уникає емоційної близькості з людьми. Він встановлює чисто формальні міжособистісні відносини. Середні показники досліджуваних свідчать про рівні стосунки з людьми. Як правило, такі працівники ОВС доволі товариські, добрі та турботливі, відчувають себе затишно і у великій гучній компанії, і на самоті. Виявляють прагнення до розширення кола знайомств, проте в основному орієнтуються на підтримання тісних емоційних зв'язків із невеликою групою друзів. Високі показники у досліджуваних правоохоронців показують наявність у них невичерпної енергії, заповзятливості, активне прагнення до досягнення поставлених цілей. Вони надають перевагу активній діяльності, прагнуть бути на видноті, володіють організаторськими здібностями і лідерськими якостями.

У результаті проведення кореляційного аналізу виявлені кореляції діагностичного критерію «комунікабельність» (в дужках зазначимо коефіцієнт кореляції, див. табл. 1) з такими діагностичними критеріями: «Невротизм» (-0,41), «Депресія» (-0,33), «Нерішучість» (-0,44), «Екстраверсія» (0,57), «Тривожність (схильність до почуття провини) – спокій (самовпевненість, упевнена адекватність)». Перші чотири діагностичні кри-

терії належать до методики ПДТ Ямпольського, остання – до методики 16 PF Кеттелла.

Таблиця 1

**Кореляції діагностичного критерію «комунікабельність»
із показниками психологічних особливостей працівників
правоохоронних органів**

№	Назва діагностичного критерію	Коефіцієнт кореляції
1	«Невротизм»	-0,41
2	«Депресія»	-0,33
3	«Нерішучість»	-0,44
4	«Екстраверсія»	0,57
5	«Тривожність – спокій»	-0,32

Аналіз отриманих у дослідженні кореляцій діагностичного критерію «комунікабельність» із вищеназваними діагностичними критеріями працівників ОВС (див. табл. 1) показав, що відкритість, доброзичливість, товариськість, співчутливість, емоційна теплота, веселість, життєрадісність, добра соціальна адаптація, відвертість і доброзичливість, невимушеність у поведінці, уважність у міжособистісній взаємодії, доброта, бажання працювати в колективі, активність у ліквідації конфліктів, переживанням яскравих емоцій, почуття гумору, тобто риси комунікативної компетентності, тим більше розвинені у працівників правоохоронних органів, чим менші у них такі прояви:

– тривожності, почуття занепокоєння й боязкості, схильності до сумнівів, крайньої нерішучості, вразливості, невпевненості у своїх силах;

– депресивних розладів, низької самооцінки, сповільненості темпу мислення, (це може маніфестувати погіршенням ефективності професійної діяльності працівника ОВС);

– сором'язливості, уникання ризикованих ситуацій у професійній діяльності ОВС, занепокоєнням у несподіваних ситуа-

ціях, скруті і сором'язливості у спілкуванні, наданні переваги вузькому колу знайомих і друзів працівника міліції;

– схильності до самозвинувачень, недооцінки власних можливостей; сильної залежності настрою та самооцінки від схвалення або несхвалення інших;

– пасивності, безініціативності, сповільненості у мові та рухах, слабо вираженого прагнення до досягнень і успіхів у професійній діяльності ОВС, ухиляння від виконання додаткових обов'язків.

Зменшення цих проявів призводить до збільшення таких позитивних характеристик психологічних особливостей працівників правоохоронних органів:

– врівноваженості, тактовності, активності, ініціативності, схильності змагання в досягненні успіхів у правоохоронній діяльності, високої вимогливості до себе;

– життєрадісності, енергійності та заповзятливості, впевненості у своїх силах, активності та рішучості у діяльності, здатності (коли потрібно) проявити ініціативу і рішучість, виконанні своїх обіцянок, відповідальності за власні слова;

– рішучості, успішності виконання завдань, що вимагають старанності та охайності, швидким прийняттям рішення і негайним його здійсненням, вмінням вільно триматися і встановити контакт із незнайомою людиною у спілкуванні;

– почуття гумору, задоволення життям, позитивного сприйняття себе;

– лідерських здібностей, уміння згуртувати колектив, правильно розподілити обов'язки, енергійності, працездатності, швидкої адаптації до різних умов життєдіяльності та видів робіт, володіння гарними виконавськими здібностями, надання переваги активній діяльності.

Висновки. Отже, результати дослідження дали можливість зробити висновок про те, що критерієм несформованості комунікативної компетентності працівників міліції можна вважати: невпевненість у своїх силах; підвищений рівень три-

можності, нездатність контролювати свою поведінку та емоції, вразливість, низьку самооцінку, пригніченість, зайву сором'язливість, схильність до самозвинувачень, пасивність, безініціативність у професійній діяльності, надання переваги одноманітній роботі, слабо виражене прагнення до досягнень і успіхів у професійній діяльності, ухиляння від виконання додаткових обов'язків, тощо.

Подальшими дослідженнями маємо намір експериментально перевірити рівень розвитку комунікативної компетентності у працівників різних спеціальностей у правоохоронній діяльності (дільничних інспекторів міліції, працівників карного розшуку, працівників спецпідрозділів міліції) та, на основі цього, окреслити шляхи її розвитку.

1. Вольфовська Т. Комунікативна компетентність молоді як одна з передумов досягнення життєвої мети / Т. Вольфовська // Шлях освіти. – 2001. – № 3. – С. 13–16.

2. Грінчук О.І. До проблеми соціально-психологічної та комунікативної компетентності в управлінській діяльності / О.І. Грінчук // Актуальні проблеми психології: Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія. – К.: Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України, 2002. – Т. 1, ч. 4. – С. 128–134.

3. Джонсон Девід В. Соціальна психологія: тренінг міжособистісного спілкування / Девід В. Джонсон; пер. з англ. В. Хомика. – К.: КМ Академія, 2003. – 288 с.: іл.

4. Емельянов Ю.Н. Теория формирования и практика совершенствования коммуникативной компетентности: автореф. дисс. на соискание уч. степени доктора психол. наук: спец. 19.00.05 «Социальная психология» / Ю.Н. Емельянов. – Л., 1991. – 32 с.

5. Еникополов С.А. Агрессивность как специфическая форма активности и возможности ее исследования на контингенте преступников / С.А. Еникополов // Психологическое изучение личности преступника. Методы исследования. – М.: ВИИПРМПП, 1976. – С. 83–115.

6. Завіниченко Н.Б. Особливості розвитку комунікативної компетентності майбутнього практичного психолога системи освіти: дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Н.Б. Завіниченко. – К., 2003. – 229 с.

7. Кан-Калик В.А. Грамматика общения / А.А. Кан-Калик. – М.: Роспедагентство, 1995. – 108 с.
8. Кондаков Н.И. Логический словарь-справочник / Н.И. Кондаков. – М.: Наука, 1975. – 675 с.
9. Корніяка О.М. Психологія комунікативної культури школяра: монографія / О.М. Корніяка. – К.: Міленіум, 2006. – 336 с.
10. Куницына В.Н. Межличностное общение: учеб. для вузов / В.Н. Куницына, Н.В. Казаринова, В.М. Погольша. – СПб.: Питер, 2001. – 544 с.
11. Максимова Р.А. Коммуникативный потенциал человека и его влияние на разные стороны жизнедеятельности: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. психол. наук: спец. 19.00.05 «Социальная психология» / Р.А. Максимова. – Ленинград, 1981. – 24 с.
12. Мельникова Н.М. Социально-психологическая компетентность старшеклассников в общении: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. психол. наук: спец. 19.00.05 «Социальная психология» / Надежда Михайловна Мельникова. – М., 1992. – 19 с.
13. Мудрик А.К. Соціальний інтелект та соціальна компетентність / А.К. Мудрик // Практична психологія та соціальна робота. – 2006. – № 3. – С. 6–9.
14. Обозов Н.Н. Психология межличностных отношений / Н.Н. Обозов. – К.: Лыбидь, 1990. – 192 с.
15. Петровская Л.А. Компетентность в общении: Социально-психологический тренинг / Л.А. Петровская. – М.: Изд-во МГУ, 1987. – 302 с.
16. Пометун О. Компетентності та компетенції: до визначення поняття в українському педагогічному контексті / О. Пометун // Відкритий урок: розробки, технології, досвід. – 2004. – № 17–18. – С. 13–17.
17. Сидоренко Е.В. Комплекс «неполноценности» и анализ ранних воспоминаний в концепции Альфреда Адлера / Е.В. Сидоренко. – СПб.: Изд-во СПб-го гос. ун-та, 1993. – 234 с.
18. Социальная психология: учеб. пособ. для студ. высш. учеб. завед. / А.Н. Сухов, А.А. Бодалев, В.Н. Казанцев и др.; под ред. А.Н. Сухова, А.А. Деркача. – М.: Академия, 2001. – 600 с.
19. Хасан Б.И. Психотехника конфликта и конфликтная компетентность / Б.И. Хасан. – Красноярск: Изд-во КрасГУ, 1996. – 190 с.
20. Hybels S. Communicating effectively / S. Hybels, R.L. Weaver. – 4-th ed. – N.Y., 1995. – 485 p.

Сикорская Л.Б. Содержание коммуникативной компетентности работника ОВД и ее развитие

Исследуется понимание содержания понятия «коммуникативная компетентность» и важность ее развития у работников правоохранительных органов, рассматривается важный аспект профессиональной деятельности работников правоохранительных органов, связан с общением с разными категориями граждан и межличностными взаимоотношениями.

Ключевые слова: коммуникативная компетентность, компетентность, компетенция, межличностные взаимоотношения, межличностное взаимодействие, коммуникабельность.

Sikorska L.B. Contents communicative competence of law enforcement officers and their development

The article states the understanding of the term «communicative competence» and its importance in the development of law enforcement officials, it considered an important aspect of professional law enforcement-related communication with different groups of people and interpersonal relations.

Key words: communicative competence, competence, interpersonal relations, interpersonal interaction, communication.

Стаття надійшла 30 травня 2011 року

УДК 159.923.2

І.М. Галян

**ВИЯВ ЗАХИСНИХ МЕХАНІЗМІВ ОСОБИСТОСТІ
У САМОРЕГУЛЯЦІЇ ПОВЕДІНКИ
МАЙБУТНІМИ ПЕДАГОГАМИ**

Розкривається взаємозв'язок механізмів захисту Я особистості та стилю саморегуляції поведінки майбутніми педагогами. Характеризуються різні захисні механізми залежно від розвитку того чи іншого компоненту у системі саморегуляції. Зроблений висновок про диференційованість вибору механізмів захисту Я залежно від стилю саморегуляції.

Ключові слова: саморегуляція, механізми саморегуляції, стилі саморегуляції, самосвідомість, механізми захисту Я, заперечення, витіснення, регресія, компенсація, проекція, заміщення, інтелектуалізація, реактивне утворення.

Постановка проблеми. Будь-який новий підхід у навчанні, методи його реалізації вимагають від учителя чималих фізичних та психічних зусиль. Адекватно та рівномірно їх розподілити може той педагог, який володіє хоча б елементарними навичками саморегуляції, в основі яких лежить певний рівень розвитку професійної самосвідомості.

Стан дослідження. Сучасна вітчизняна психологія має достатню кількість досліджень, присвячених різноманітним аспектам свідомості як особливого психологічного феномена (Л.С. Виготський, В.П. Зінченко, Г.С. Костюк, С.Д. Максименко, О.М. Леонтьєв, С.Л. Рубінштейн, Є.В. Субботський, Ю.М. Швалб), як сутнісної характеристики процесу і змісту становлення особистості, як суб'єкта професійної, зокрема професійно-педагогічної і психологічної діяльності (Є.І. Ісаєв, Т.А. Казанцева, Т.В. Кудрявцев, Д.В. Оборіна, В.І. Слободчиков). У них визначаються основні функції свідомості: віддзеркалювальна, інформативна та орієнтовна, творча, оцінювальна та регулятивно-управлінська (В.П. Зінченко, В.П. Тугарінов, Л.М. Веккер).

З іншого боку, ефективність будь-якої професійної діяльності залежить і від низки умов та груп чинників, до яких належить і здатність людиною регулювати власну діяльність, у тому числі професійну. Відтак, значний інтерес викликає дослідження стильових особливостей саморегуляції діяльності особистості та місця у ній захисних механізмів, як компенсаторів невідрегульованих станів особистості.

Виклад основних положень. У попередніх публікаціях ми зазначали, що стильові особливості саморегуляції – це типові і найбільш істотні для людини індивідуальні особливості організації та управління своєю зовнішньою і внутрішньою активністю, що стійко виявляються в різних її видах. Водночас існує низка регуляторно-особистісних (або суб'єктних) властивостей. Вони, з одного боку, є характеристиками ціннісної системи регуляції, а з іншого – виявляють свою приналежність до особистості як суб'єкта діяльності та є її рисами. Регуляторно-

особистісні властивості – це риси індивідуальності, що характеризують її найперше як суб'єкта життєдіяльності, з погляду індивідуальних можливостей усвідомлено висувати цілі активності і управляти їх досягненням. Наприклад, це такі якості: самостійність, надійність, гнучкість. Це надзвичайно важливий момент, оскільки саме виділення істотних якостей з сукупності особистісних властивостей дозволяє ввести операціональне розділення понять «особистість» і «суб'єкт».

Варто зазначити, що стилетвірні (або суб'єктні) риси розвиваються у людини не ізольовано, а в закономірних поєднаннях. Так, при високій упевненості сильними сторонами є програмування або моделювання, а слабкою стороною – планування, значною мірою розвинена здатність вносити корекції або гнучкість регуляції. В упевнених частіше формується середній рівень усвідомленої саморегуляції. Висока упевненість поєднується з великою наполегливістю і низьким рівнем тривожності, що є передумовою розвитку упевненого стилю. У наполегливих краще розвинене моделювання і програмування, які допомагають компенсувати слабкі сторони – планування мети активності та оцінювання її результатів. За високої наполегливості частіше розвивається середній і рідше – високий рівень усвідомленої саморегуляції. Високий рівень розвитку наполегливості поєднується з високим розвитком упевненості та низьким рівнем тривожності. За високої рефлексивності сильний бік – постановка мети і програмування дій, які дозволяють компенсувати слабкий бік – моделювання і тим самим підвищити рівень індивідуальної саморегуляції [5].

У випадку слабкої розвиненості однієї чи декількох ланок саморегуляції суб'єкт нерідко компенсує їх нестачу іншими ланками, а якщо це не вдається – включає, на наш погляд, механізми захисту Я. Захист є загальним терміном, що позначає активну боротьбу Я проти небезпеки, зазвичай осуду з боку НАД-Я і супутніх неприємних афектів у ході розвитку та упродовж подальшого життя.

Витиснені бажання, ідеї або почуття, поєднуючись із реальною або уявною загрозою покарання, прагнуть прорватися в сферу свідомості. Хворобливі відчуття тривоги, сорому або провини стають сигнальними афектами, що змушують відмовитися від бажання або потягів. Захист діє, і індивід не розпізнає механізми, що змушують його відмовитися від небезпечних потягів і бажань. Дії захисних механізмів здатні руйнувати і спотворювати різні аспекти реальності.

З огляду на це, постає питання про можливу компенсацію нерозвиненої здатності до саморегуляції, застосування, як наслідок, психозахисних механізмів. Тож **метою** публікації є аналіз можливостей вияву механізмів захисту Я особистості у процесі саморегуляції поведінки майбутніми педагогами.

Уперше термін «захист» був використаний З. Фройдом у праці «Захисні невропсихози» (1894 р.), але тривалий час поняття «захист» і «витіснення» застосовувалися ним як взаємозамінні. Термін «захисний механізм» вперше з'являється в класичній роботі Анни Фройд «Я і захисні механізми» (1936), де описано десять форм активності або методів діяльності Я, що виконують захисну функцію.

Механізми захисту діють окремо або з'являються спільно в мінливих і взаємозв'язаних патернах, використовуючи різні форми поведінки, ідеї, афекти, сторони характеру, інші функції Я і навіть потяги. Таке різноманіття засобів захисту поставило під сумнів правомірність уявлень про специфічні захисні механізми.

На думку Бренера (1981 р.), до захисту може спонукати будь-який аспект функціонування Я, а сам захист такий складний, що позначення окремих захисних механізмів є редукціоністським і вводить в оману. Та все ж багато психоаналітиків вважають корисним використовувати уявлення про захисні механізми для опису захисту проти небезпек Я.

Для діагностики міри використання індивідом різних механізмів захисту Я використовувався тест-опитувальник *Life Style Index*, розроблений Р. Плутчиком разом із Г. Келлерманом і

Х.Р. Контом 1979 року. Варто зазначити, що розробка цього тесту концептуально ґрунтується на загальній психоеволюційній теорії емоцій Р. Плутчика, описаній у низці наукових публікацій [8; 9].

Механізми психологічного захисту розуміються ними як похідні емоцій, оскільки кожен із основних захистів онтогенетично розвивався для заборони однієї з базових емоцій. Згідно зі згаданою теорією, заміщення розвивалося спочатку і здебільшого для того, щоб впоратися з виразом гніву; придушення для того, що впоралося з виразом тривоги; заперечення – з виразом довіри; а проєкція – з виразом недовір'я або неприйняття. У кожному випадку страх є спільним елементом, що бере участь у конфлікті емоцій.

Ця модель має декілька передумов для вимірювання. Передбачається, що існують вісім базових захистів, які тісно пов'язані з такою ж кількістю базових емоцій психоеволюційної теорії. Ці захисти повинні мати специфічні схожість та відмінність один із одним. Більше того, існування захисту повинно забезпечити можливість непрямого вимірювання рівнів внутрішньоособистісного конфлікту, тобто дезадаптовані індивіди (встановлені за допомогою незалежних методів) повинні використовувати захист частіше, ніж адаптовані. Усі ці припущення були підтверджені авторами в процесі розробки і стандартизації тесту-опитувальника захисту *Life Style Index*.

Для діагностики індивідуальних особливостей саморегуляції використовувався опитувальник «Стиль саморегуляції поведінки – ССПМ», розроблений В.І. Моросановою. Він дозволяє діагностувати індивідуальний профіль саморегуляції, а саме: розвиненість планування, моделювання, програмування, оцінки результатів, і виявити особливості індивідуального розвитку регуляторно-особових властивостей – гнучкості та самостійності.

Тип стилю саморегуляції навчальної діяльності діагностувався залежно від середніх і високих показників за шкалами самостійності (*автономний* стиль саморегуляції), гнучкості (*оперативний* стиль саморегуляції), надійності (*стійкий* стиль).

Особливості стилю саморегуляції навчальної діяльності визначалися залежно від показників шкал планування, моделювання, програмування, оцінки результатів. «Сильним боком» регуляторного стилю є особливості, які сприяють успіху навчання, у методиці пов'язані з середніми і високими значеннями показників. «Слабким боком» стилю саморегуляції є особливості, які не сприяють успіху навчальної діяльності і такі, що вимагають компенсації. Вони пов'язані з низькими значеннями показників.

У дослідженні були задіяні 45 студентів-випускників. Вибірка гомогенна за статтю та віком.

Для початку в загальному охарактеризуємо результати, отримані за методикою «Стиль саморегуляції поведінки – ССПМ».

Найбільш розповсюдженим виявився автономний стиль саморегуляції, який характерний для 36% досліджуваних. З них 50% належать до так званого *організованого типу* і 59% до *контрольно-корегуючого*.

З оперативним стилем саморегуляції виявилось 18% студентів, з яких 75% характеризує такий тип, як *гнучке врахуванням значущих умов навчальної діяльності*, а інший тип, що характеризується *оперативністю побудови програми навчальних дій*, характерний для всіх досліджуваних цього стилю.

26% студентів володіють стійким стилем саморегуляції.

Окрім цих трьох основних стилів, ми виокремили ще два, проміжні, для яких характерні спільні ознаки двох стилів. Серед таких – *автономно-оперативний*, що характерний для 11% досліджуваних і *стійко-оперативний*, яким володіють 9% респондентів. Для першого характерні ознаки автономного та оперативного стилю, з домінуванням автономного, а для іншого – ознаки стійкого та оперативного, з домінуванням стійкого.

До яких захисних механізмів вдаються досліджувані? Проаналізуємо їх за стилями саморегуляції. Це дасть можливість краще зрозуміти механізм компенсації низьких за показниками ланок саморегуляційного процесу.

Тест-опитувальник, за допомогою якого проводилася діагностика, дав можливість визначити 8 (вісім) типів психозахисту: **A** – Заперечення, **B** – Витіснення, **C** – Регресія, **D** – Компенсація, **E** – Проекція, **F** – Заміщення, **G** – Інтелектуалізація, **H** – Реактивне утворення.

Загалом, як видно з рис. 1, найчастіше студенти вдаються до такого виду психозахисту як реактивне утворення (*H*). Цей вид психологічного захисту нерідко ототожнюють із гіперкомпенсацією. Особистість запобігає вираженню неприємних або неприйнятних для неї думок, відчуттів або вчинків шляхом перебільшеного розвитку протилежних прагнень. Іншими словами, відбувається ніби трансформація внутрішніх імпульсів у їх протилежність, що суб'єктивно розуміється. Наприклад, жадібність або дбайливість можуть розглядатися як реактивні утворення стосовно несвідомої черствості, жорстокості або емоційної байдужості.

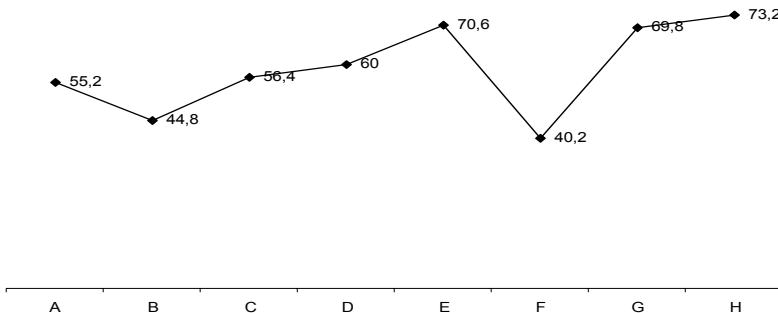

Рис. 1. Динаміка використання психозахисних механізмів студентами-випускниками (майбутніми педагогами)

Цей вид психозахисту за результатами факторного аналізу виявився представленим у другій та третій факторній групі (табл. 1). Однак, у другій факторній групі він має найменше фа-

кторне навантаження, проте у третій групі у парі з таким механізмом як інтелектуалізація він має найвищу факторну вагу.

Таблиця 1

Матриця факторного аналізу механізмів психозахисту

Механізми захисту	Факторні групи			
	1	2	3	4
Е – Проекція	,944			
F – Заміщення	,916			
A – Заперечення	,794		,490	
B – Витіснення	,709	-,487	-,417	
C – Регресія		,999		
D – Компенсація		,987		
G – Інтелектуалізація			,940	
H – Реактивне утворення		,639	,737	

Другою за частотою використання є проекція (Е) та інтелектуалізація (G). В основі проекції лежить процес, за допомогою якого неусвідомлювані та неприйнятні для особистості відчуття і думки локалізуються зовні, приписується іншим людям і таким чином стають ніби вторинними. Негативний, соціально малосхвалюваний відтінок почуттів, що переживаються, і властивостей, наприклад, агресивність нерідко приписується іншим, щоб виправдати свою агресивність або недоброзичливість, яка виявляється ніби в захисних цілях. Добре відомі приклади, коли людина постійно приписує іншим власні аморальні прагнення.

Захисний механізм інтелектуалізації часто позначають поняттям «раціоналізація». Автори методики об'єднали ці два поняття, хоча їх сутнісне значення дещо відрізняється. Так, дія *інтелектуалізації* виявляється в заснованому на фактах надмірно «розумовому» способі подолання конфліктної або фруструючої

ситуації без переживань. Іншими словами, особистість присікає переживання, викликані неприємною або суб'єктивно неприйнятною ситуацією за допомогою логічних установок і маніпуляцій навіть за наявності переконливих доказів на користь протилежного. Відмінність інтелектуалізації від раціоналізації, на думку Ф.Є. Василюка, полягає в тому, що вона, по суті, є «відходом із світу імпульсів і афектів в світ слів і абстракцій» [2]. При *раціоналізації* особистість створює логічні (псевдорозумні), але пристойні обґрунтування своєї або чужої поведінки, дій або переживань, викликаних причинами, які вона (особистість) не може визнати через небезпеку втрати самоповаги.

При цьому способі захисту нерідко спостерігаються очевидні спроби понизити цінність недоступного для особистості досягнення. Так, опинившись у ситуації конфлікту, людина захищає себе від його негативної дії шляхом зниження значущості для себе та інших причин, що викликали цей конфлікт. Найменше досліджувані нами студенти застосовують такий вид психозахисту як заміщення (**F**) та витіснення (**B**).

Заміщення є поширеною формою психологічного захисту, який в літературі нерідко позначається поняттям «зсув». Дія цього захисного механізму виявляється в розрядці пригнічених емоцій (як правило, ворожості, гніву), які спрямовуються на об'єкти, що становлять меншу небезпеку або доступніші, ніж ті, що викликали негативні емоції і відчуття. Наприклад, відкритий прояв ненависті до людини, яке може викликати небажаний конфлікт із нею, переноситься на іншу, доступнішу і безпечнішу. В більшості випадків заміщення розв'язує емоційну напругу, що виникла під впливом фруструючої ситуації, але не призводить до полегшення чи досягнення поставленої мети. У цій ситуації суб'єкт може здійснювати несподівані, часом безглузді дії, які вирішують внутрішню напругу.

Витіснення – механізм захисту, за допомогою якого неприйнятні для особистості імпульси – бажання, думки, відчуття, що викликають тривогу, – стають несвідомими. На думку біль-

шості дослідників, цей механізм лежить в основі дії і інших захисних механізмів особистості. Витиснені (пригнічені) імпульси, не знаходячи вирішення в поведінці, зберігають свої емоційні і психо-вегетативні компоненти. Наприклад, типова ситуація, коли змістова сторона психотравмуючої ситуації не усвідомлюється, і людина витісняє сам факт будь-якого непристойного вчинку, але інтрапсихічний конфлікт зберігається, а викликана ним емоційна напруга суб'єктивно сприймається як зовні невмотивована тривога. Саме тому витиснені спонуки можуть виявлятися в невротичних і психофізіологічних симптомах. Як показують різноманітні дослідження, найчастіше витісняються багато властивостей, особистісні якості та вчинки, що не роблять особистість привабливою у власних очах і в очах інших, наприклад, заздрисність, недобррозичливість, невдячність тощо.

Проаналізуємо особливості використання психозахисту майбутніми педагогами залежно від характерних для них стилів саморегуляції

Оскільки сильним боком студентів з **автономним** стилем саморегуляції організованого та контрольно-коректуючого типу є усвідомленість і самостійність у виборі та постановці учбових цілей, визначення послідовності їх здійснення, прагнення визначити учбові перспективи на тривалий час, автономність функціонування процесів ланки оцінки результатів, то найчастіше вони вдаються до такого типу психозахисту як реактивне утворення та проєкція (рис. 2). Позаяк компенсаторні відношення в регуляторному профілі цих студентів спостерігаються між особливостями процесів планування та оцінки результатів, то цілком закономірним є те, що навчальні цілі цих досліджуваних у процесі навчання піддаються постійному контролю і корекції, чим і забезпечується адекватність цілей та їх досягнення. Водночас, реактивні утворення ініціюються конфліктом між бажанням (бажанням досягти певного результату) і заборонаю на його задоволення (через страх негативного наслідку в результаті його недосягнення) з боку строгого Над-Я.

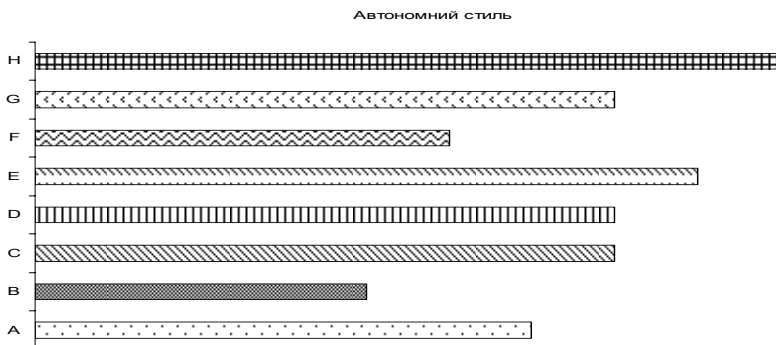

Рис. 2. Динаміка використання психозахисних механізмів студентами-випускниками з автономним стилем саморегуляції

У багатьох випадках людина фруструється через те, що має соціально неприйнятні бажання: вони викликають у неї внутрішні конфлікти, почуття провини. У ситуації наших досліджуваних бажання здебільшого пов'язані з навчальною діяльністю та можливістю реалізації отриманих умінь та навичок у практичній діяльності. Все це пов'язано і з рисами характеру досліджуваних випускників, які, як засвідчують інші дослідження, високо корелюють із тривожністю (соромливість, соромливість і ін.), пов'язані з такими властивостями як нерішучість, боязнь, зайва скромність, так і показна грубість, підвищена агресивність тощо. Відтак доволі слушними є зауваження Петера Лаустера про те, що реактивне утворення особливо чітко демонструє брехливість Я стосовно самого себе і інших. Зрозуміло, що брехня ця несвідома. Дійсне знання про себе іноді настільки нестерпне, що воно не може бути усвідомлене, і тоді людина захищається від нього [7]. Такий стан фрустрованості виникає навіть тоді, коли ці почуття підсвідомі. Все це може стимулювати дію іншого компенсаторного механізму – проектування (не часто студент шукає причини проблем у навчанні у собі).

Простежуються у автономних студентів і такі механізми захисту як інтелектуалізація, регресія та компенсація. Високий прямий кореляційний зв'язок інтелектуалізації та реактивних

утворень підтверджує їх пряму залежність: чим частіше ми вдаємося до інтелектуалізації, тим вища ймовірність реактивних утворень і навпаки (табл. 1). Водночас, ці два механізми зменшують ймовірність застосування витіснення.

Сильний бік регуляції студентів оперативного стилю, що пов'язаний з високою сформованістю процесів моделювання, швидким включенням у навчальну ситуацію, легкістю орієнтації в дуже динамічній обстановці, оперативністю врахування вимог викладачів і умов навчання, умінням знайти правильну тактику під час відповіді та виконання учбових завдань, теж пояснює використання таких типів психозахисту як інтелектуалізація і реактивне утворення (рис. 3).

Оперативність студентів-випускників дає їм можливість, залежно від ситуації, або «захищатися» реактивними утвореннями, або вдаватися до інтелектуалізації. Як у першому, так і у другому випадках їхнє Я не страждає. Дію першого механізму ми описали на прикладі автономних студентів, то ж розглянемо особливості дії інтелектуалізації.

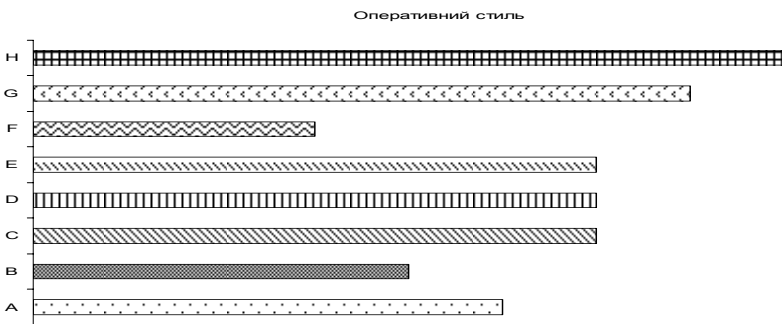

Рис. 3. Динаміка використання психозахисних механізмів студентами-випускниками з оперативним стилем саморегуляції

Механізм інтелектуалізації пов'язаний з витісненням емоцій. Інтелектуалізація стримує звичне переповнювання емоціями таким же чином, як ізоляція стримує травматичну надстимуляцію. Коли людина може діяти раціонально в ситуації, насиченій

емоційним значенням, це свідчить про значну силу Его, і в цьому випадку захист діє ефективно. Багато людей відчувають себе зрілішими, коли інтелектуалізують у стресовій ситуації, а не дають імпульсивну, «розмазану» відповідь. Відтак, досліджувані оперативного стилю саморегуляції ззовні завжди виглядають впевненими у собі, зваженими, можуть не переживати докорів сумління саме через силу власного Его. Через те вони найменше застосовують такий тип психозахисту як заміщення та витіснення.

Те саме характерно для стійкого стилю саморегуляції. Стійкість функціонування процесів оцінки результатів, строгість і стійкість критеріїв успішності в психологічно складних умовах, усвідомленість цілей і стійкість у ситуації напруги, в обстановці заниженої і підвищеної мотивації навчання, пояснює схильність досліджуваних із стійким стилем саморегуляції використовувати інтелектуалізацію та проекцію в якості захисних механізмів (рис. 4). Можливо це пояснюється надмірною опікою власного Я та боязню визнати свої слабкості, які у цієї групи досліджуваних пов'язані з пошуком і побудовою програм учбових дій, їх недостатня деталізація. Відтак закономірним є використання проекції як захисного механізму.

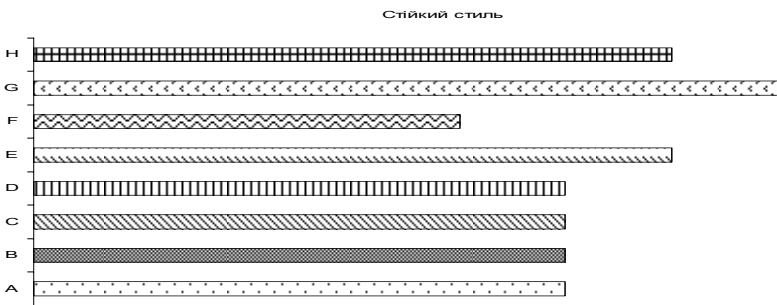

Рис. 4. Динаміка використання психозахисних механізмів студентами-випускниками із стійким стилем саморегуляції

Однак ці слабкі ланки саморегуляції вони компенсують за рахунок розвиненості процесів оцінки результатів: програми дій

в процесі занять контролюються і коректуються до тих пір, поки це не призведе до планованих результатів. З іншого боку, ці досліджувані рідше вдаються до таких типів психозахисту як заміщення, витіснення та регресія.

У досліджуваних з автономно-оперативним та стійко-оперативним стилем саморегуляції не спостерігається домінування одного чи декількох типів психозахисту. Вони однаково застосовують усі вісім типів психозахисту, за винятком заміщення. Він надзвичайно рідко спостерігається у досліджуваних із автономно-оперативним стилем саморегуляції. Це пояснюється, на наш погляд, тим, що увібравши в себе властивості різних стилів, вони почуваються більш комфортно і не гребують різними способами захисту власного Я для утримання на належному рівні цієї комфортності. Відтак вони є вельми гнучкими та непостійними у своїй поведінці, що, зрештою, допомагає їм краще адаптовуватися до різних життєвих ситуацій.

Висновки. Отже, результати проведеного дослідження дають можливість диференціювати досліджуваних нами студентів-випускників у виборі механізмів захисту Я за стилями саморегуляції. Хоча суб'єкти з різними стилями саморегуляції можуть застосовувати однакові механізми захисту, все ж змістова складова їх застосування є різною.

Перспективу подальшого дослідження ми бачимо у порівнянні отриманих даних щодо психозахисту з показниками рівня тривожності та агресивності.

1. Василюк Ф.Е. Методологический анализ в психологии / Ф.Е. Василюк. – М.: Смысл, МГППУ, 2003. – 240 с.

2. Василюк Ф.Е. Психология переживания: Анализ преодоления критических ситуаций / Ф.Е. Василюк. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – 200 с.

3. Карпинский К.В. Человек как субъект жизни / К.В. Карпинский. – Гродно: ГрГУ, 2002. – 278 с.

4. Леонтьев Д.А. Феномен ответственности: между недержанием и гиперконтролем / Д.А. Леонтьев // Экзистенциальное измерение в консультировании и психотерапии. – Бирштонас; Вильнюс: ВЕАЭТ, 2005. – Т. 2. – С. 7–22.

5. Моросанова В.И. Индивидуальная саморегуляция и характер человека / В.И. Моросанова // Вопросы психологии. – 2007. – № 3. – С. 59–68.

6. Моросанова В.М. Опросник «Стиль саморегуляции поведения – ССП-98» / В.М. Моросанова, Р.П. Сагиев // Вопросы психологии. – 2000. – № 2. – С. 118–127.

7. Lauster P. Lassen Sie sich nichts gefallen. Die Kunst, sich durchzusetzen / P. Lauster. – Wein und Dusseldorf: Econ Verlag, 1976.

8. Plutchik R. Emotions and psychotherapy: A psychoevolutionary perspective. / R. Plutchik, H. Kellerman (Eds.) / Emotion: Theory, research and experience: Vol. 5. – Academic Press, 1990. – P. 3. – 41.

9. Plutchik R. Emotions: A general psychoevolutionary theory / Plutchik R. In K.R.Scherer, P.Ekman (Eds.), Approaches to emotion. Hillsdale, NJ: Erlbaum, 1984. – P. 197–219.

Галян И.М. Проявление защитных механизмов личности в саморегуляции поведения будущими педагогами

Раскрывается взаимосвязь механизмов защиты Я личности и стиля саморегуляции поведения будущих педагогов. Характеризуются различные защитные механизмы в зависимости от развития того или иного компонента в системе саморегуляции. Сделан вывод о дифференцированности выбора механизмов защиты Я в зависимости от стиля саморегуляции.

Ключевые слова: саморегуляция, механизмы саморегуляции, стили саморегуляции, самосознание, защитные механизмы, отрицание, вытеснение, регрессия, компенсация, проекция, замещение, интеллектуализация, реактивное образование

Halyan I.M. Display of personal protective mechanisms in self-control behavior of future teachers.

The relationship between the self-protection mechanisms and the style of self-control behavior of future teachers is examined. Different protective mechanisms depending on the development of a component in the system of self-regulation are characterized. The conclusion is made on differentiation of the selection mechanisms I protection depending on the style of self-regulation. The conclusion is made about the selective differentiation of self-protective mechanisms depending on the style of self-regulation.

Key words: self-regulation, self-regulation mechanisms, self-regulation styles, self-protective mechanisms, denial, displacement, regression, compensation, projection, substitution, intellectualization, jet formation.

Стаття надійшла 16 квітня 2011 року

ПСИХІЧНА ДЕПРИВАЦІЯ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ

Уточнено сутність соціальної, емоційної, економічної, психокультурної, пізнавальної, духовної та психомоторної депривації, а також подано методiku їхнього виявлення і визначення рівня вираження у науково-педагогічних працівників на сучасному етапі розвитку українського суспільства.

Ключові слова: психічна депривація, види психічної депривації, коефіцієнт психічної депривації, рівень вираження психічної депривації.

Постановка проблеми. З депривацією зіштовхуються практично всі люди. Тому знання про психічну депривацію, її види та їхній вплив на науково-педагогічних працівників, їх свідомість, самосвідомість, самопочуття, психічне здоров'я, емоційне вигорання, поведінку тощо дасть можливість запобігти розвитку негативних явищ у педагогічному процесі й оптимізувати їхню професійно-педагогічну діяльність. Для того, щоб здійснити аналіз впливу психічної депривації на поведінку і професійно-педагогічну діяльність науково-педагогічного працівника, необхідно насамперед розробити методiku її виявлення та оцінювання рівня вираження.

Стан дослідження. Кількість наукових досліджень щодо вияву психічної депривації, її видів і впливу на життєдіяльність людей обмежена. Сюди належать дослідження О.Г. Алексеєнкової [1], Н.М. Ануфрієвої, Т.М. Зелінської та Н.О. Єрмакової [2], Е. Берна [3], М.Й. Варія [4], І. Лангмейєра і З. Матейчека [10] та ін. До цієї кількості праць входять і наші [5; 6; 7; 8; 9]. В попередніх дослідження ми обґрунтували сутність психічної депривації, її види та деякі аспекти впливу [5; 9].

Наявність і вплив психічної депривації на професійно-педагогічну діяльність науково-педагогічних працівників ніхто

не досліджував, оскільки сама проблема психічної депривації є малодослідженою.

Мета нашого наукового пошуку – емпірично виявити наявність і рівень вираження психічної депривації науково-педагогічних працівників сучасного українського суспільства.

Виклад основних положень. У ході попередніх досліджень ми обґрунтували сутність психічної депривації. Ми підтримуємо думку Ю.М. Варій про те, що *«психічна депривація – це недорозвинення чи недооформлення певних психічних утворень у психіці людини, або часткова чи повна їхня відсутність у ній, що перешкоджає її нормальному функціонуванню»* [9, с. 6].

Згідно з нашими науковими пошуками, психічна депривація поділяється на такі види: сенсорну, соціальну, емоційну, пізнавальну, духовну, психомоторну, економічну, психокультурну, психосексуальну [5; 9]. Отже, психічна депривація виникає тоді, коли зовсім або частково у психіці людини відсутнє внутрішнє психічне, яке не сформувалося (чи сформувалося частково, неповно) унаслідок відсутності (повної чи часткової) взаємодії із зовнішнім психічним. Можна уточнити сутність сенсорної, соціальної, емоційної, пізнавальної, духовної, психомоторної, економічної, психосексуальної та психокультурної депривації як видів психічної депривації.

Сенсорна депривація, як вид психічної депривації, – це недорозвинення чи недооформлення певних психічних утворень у психіці людини або повна їхня відсутність внаслідок повної чи часткової відсутності відчуттів із зовнішнього середовища.

Емоційна депривація – це недорозвинення чи недооформлення певних психічних утворень у психіці людини або повна їхня відсутність унаслідок відсутності або обмеження переживань особистістю різних емоцій і почуттів у результаті відсутності дії певних стимулів (сенсорних, соціальних, духовних, психокультурних та ін.).

Соціальна депривація, як вид психічної депривації, – це недорозвинення чи недооформлення певних психічних утворень

у психіці людини або повна їхня відсутність унаслідок повної чи часткової відсутності впливу навколишнього соціального середовища як зовнішнього психічного. Соціальна депривація поділяється на такі різновиди: а) за змістом на: вікову, престижну, самоствердження, свободи вибору, соціопротаркову, гендерну, утрати сенсу, утрачених надій, статусно-рольову, невизнання, спілкування і взаємодії, критично-сміслову; б) за чинниками соціального впливу на: сімейну, дошкільну, шкільну, вуличну, спеціалізаційну (школи-інтернати, колонії тощо), студентську, культову (конфесії, секти), органічну, етнічну, суспільну, професійну; в) за часом: короткотривалу, затяжну, довготривалу, довічну; г) за волевиявленням: добровільну, вимушену, примусову; д) за ступенем усвідомлення: усвідомлену, частково усвідомлену, неусвідомлену; е) за впливом на поведінку і діяльність: негативну, нейтральну, позитивну; є) за впливом на функціонування психіки: ускладнюючу, дестабілізуючу, руйнуючу; ж) за ступенем ізоляції: повну, часткову, відносну [9, с. 13].

Соціальна депривація може відбуватися у формі самоізоляції, ситуативної ізоляції або спеціалізації, уявної або реальної нестачі. За характером прояву вона може мати як відкриту, так і приховану форми.

Економічна депривація, як вид психічної депривації, – це недорозвинення чи недооформлення певних психічних утворень у психіці людини або повна їхня відсутність унаслідок відсутності або обмеження матеріальних засобів для уявної чи реальної нормальної життєдіяльності.

Психокультурна депривація – це недорозвинення чи недооформлення певних психічних утворень у психіці людини або повна їхня відсутність унаслідок повного чи часткового відчуження особистості від засвоєння суто людських культурних цінностей, насамперед творів мистецтва, літератури, фольклору, звичаїв, обрядів, традицій тощо.

Духовна депривація – це недорозвинення чи недооформлення певних психічних утворень у психіці людини або повна

їхня відсутність унаслідок повної чи часткової ізоляції особистості від впливу і засвоєння духовності.

Пізнавальна депривація – це недорозвинення чи недооформлення певних психічних утворень у психіці людини або повна їхня відсутність унаслідок ізоляції (самоізоляції) людини від процесів розв’язання різних мисленнєвих завдань.

Психомоторна депривація – це недорозвинення чи недооформлення певних психічних утворень у психіці людини або повна їхня відсутність унаслідок повної чи часткової відсутності необхідного для організму людини фізичного навантаження і певної сукупності фізичних вправ, спрямованих на розвиток її моторики.

Психосексуальна депривація – це недорозвинення чи недооформлення певних психічних утворень у психіці людини внаслідок повної чи часткової відсутності сексуального життя.

Оскільки проблема психічної депривації у психологічній науці розроблена недостатньо, то методики щодо її виявлення немає. Тому нами розроблена і опробована авторська «Методика виявлення психічної депривації в дорослих», яка придатна для дослідження науково-педагогічних працівників. Ця методика дозволяє виявити соціальну, економічну, емоційну, психокультурну, духовну, пізнавальну та психомоторну депривацію. (В методику з певних причин не включені сенсорна та психосексуальна депривації науково-педагогічних працівників).

Психічну депривацію науково-педагогічних працівників (без сенсорної та психосексуальної) можна визначити через коефіцієнт психічної депривації (Кп_ψ), який становить відношення суми коефіцієнтів різних її видів до загальної кількості видів:

$$КП_{\psi} = \frac{Кс_{\psi} + Ке_{\psi} + Кч_{\psi} + Ку_{\psi} + Кд_{\psi} + Кз_{\psi} + Км_{\psi}}{7} \quad (1)$$

де: Кс_ψ – коефіцієнт соціальної депривації;

Ке_ψ – коефіцієнт економічної депривації;

- Кчψ – коефіцієнт емоційної депривації;
 Куψ – коефіцієнт психокультурної депривації;
 Кдψ – коефіцієнт духовної депривації;
 Кзψ – коефіцієнт пізнавальної депривації;
 Кмψ – коефіцієнт психомоторної депривації.

Коефіцієнт будь-якого виду психічної депривації становить різницю між одиницею і відношенням суми набраних балів за цим видом депривації до максимальної суми балів, за якої відсутній цей вид депривації. Тоді:

$$K_{B\psi} = 1 - \frac{\sum Q_{\psi}(1,2,3\dots n)}{N_B} \quad (2)$$

- де: – $\sum Q_{\psi}(1,2,3\dots n)$ – сума балів, набраних за пунктами, що відображають певний вид психічної депривації або її відсутність;
 – N_B – максимально можлива сума балів при визначенні певного виду психічної депривації.

Нами доведено, що психічна депривація, як і будь-який її вид, може мати такі рівні вираження: найвищий, високий, середній, низький і дуже низький. Кожний рівень вираження того чи іншого виду психічної депривації та загалом психічної депривації визначається відповідною величиною коефіцієнта депривації, який лежить у межах: 1) дуже низький: $0 \div 0,2$; 2) низький: $0,21 \div 0,4$; 3) середній: $0,41 \div 0,6$; 4) високий: $0,61 \div 0,8$; 5) найвищий: $0,81 \div 1$.

Констатуючий експеримент проводився на факультеті психології Львівського державного університету внутрішніх справ. Вибіркова сукупність становила 52 науково-педагогічні працівники.

У результаті застосування «Методики визначення різних видів психічної депривації в дорослих» ми обчислили кількість

набраних балів кожним науково-педагогічним працівником за кожним видом психічної депривації. За відповідними формулами обчислили коефіцієнти різних видів психічної депривації.

У результаті аналізу даних у науково-педагогічних працівників установлена наявність певних видів депривації та рівнів їх вираження (див. табл. 1).

Таблиця 1

**Розподіл науково-педагогічних працівників
за рівнями вираження різних видів психічної депривації**

Види психічної депривації	Рівні вираження				
	дуже низький	низький	середній	високий	найвищий
Соціальна депривація	8	43	1	0	0
Економічна депривація	7	21	20	3	1
Емоційна депривація	7	32	13	0	0
Психокультурна депривація	24	25	2	1	0
Духовна депривація	8	30	14	0	0
Пізнавальна депривація	19	23	10	0	0
Психомоторна депривація	0	15	18	12	7

Стосовно соціальної депривації, то дуже низький рівень її вираження мають 8 (15,1%) науково-педагогічних працівників; низький – 43 (83%) науково-педагогічні працівники; середній – 1 (1,9%) науково-педагогічний працівник; а високий і найвищий рівень вираження у них відсутній.

Стосовно економічної депривації, то дуже низький рівень її вираження наявний у 7 (13,5%) науково-педагогічних працівників; низький – у 21 (40,3%) науково-педагогічного працівника; середній – у 20 (38,5%) науково-педагогічного працівника,

високий – у 3 (5,8%); найвищий – у 1 (1,9%) науково-педагогічних працівників.

Щодо емоційної депривації, то найбільше науково-педагогічних працівників – це 32 (61,5%) – мають низький рівень її вираження, 13 (25%) – середній рівень її вираження і 7 (13,5%) – дуже низький рівень її вираження.

Дуже низький рівень психокультурної депривації мають 24 (46,2%) науково-педагогічні працівники, низький – 25 (48%), середній – 2 (3,9%) і високий – 1 (1,9%) науково-педагогічний працівник.

Духовну депривацію мають 30 (57,8%) науково-педагогічних працівників – низький рівень вираження, 14 (27,1%) науково-педагогічних працівників – високий рівень її вираження і 8 (15,1%) науково-педагогічних працівників – дуже низький рівень її вираження.

Пізнавальну депривацію переживають 23 (44,4%) науково-педагогічні працівники – низький рівень її вираження. 19 (36,5%) – дуже низький рівень її вираження і 10 (19,1%) – середній рівень її вираження.

Психомоторну депривацію науково-педагогічні працівники переживають на низькому рівні її вираження – 15 (28,1%), на середньому рівні її вираження – 18 (34,5%), на високому рівні її вираження – 12 (23,1%), на найвищому рівні її вираження – 7 (13,5%).

Нами здійснений аналіз вираження різних видів психічної депривації залежно від віку науково-педагогічних працівників.

Стосовно соціальної депривації, то науково-педагогічні працівники віком 23–29 років найбільше переживають її на низькому рівні вираження – це 12 (92,3%); віком 30–36 років – на дуже низькому рівні вираження її переживають 2 (13,34%) науково-педагогічні працівники; низькому – 13 (86,66%) науково-педагогічних працівників; віком 37–43 роки – на дуже низькому рівні вираження її переживають 4 (30,8%) науково-педагогічні працівники; на низькому – 8 (61,5%) науково-педагогічних пра-

цівників і середньому – 1 (7,7%) науково-педагогічний працівник. Інші вікові групи найбільше переживають соціальну депривацію на низькому рівні.

Економічну депривацію найбільшою мірою переживають науково-педагогічні працівники віком від 23 до 50 років, причому на низькому рівні її вираження – 22 (42,3%) науково-педагогічні працівники, а на середньому – 13 (25%).

Емоційну депривацію найбільше переживають 11 (21,15%) науково-педагогічних працівників віком 30–36 років на низькому рівні її вираження та 5 (9,6%) науково-педагогічних працівників віком 37–43 роки на середньому рівні її вираження.

Психокультурна депривація більшою мірою переживається на низькому рівні науково-педагогічними працівниками віком 23–29 років – 10 (71%), віком 30–36 років – 5 (31,25%), віком 37–43 роки – 6 (37,5%). Найбільше психокультурну депривацію на дуже низькому рівні її вираження переживають 11 (68,75%) науково-педагогічних працівників віком 30–36 років.

Духовну депривацію науково-педагогічні працівники віком 23–29 років найбільше переживають на низькому рівні її вираження – 8 (61,4%), на середньому рівні вираження – (23, 07%); віком 30–36 років – на низькому рівні вираження її переживають 11 (78, 5%), на середньому рівні вираження – 3 (21, 42%); віком 37–43 роки – на низькому – 6 (42, 85%) і середньому – 6 (42, 85%).

Пізнавальну депривацію найбільше переживають 8 (50%) науково-педагогічних працівників віком 30–36 років на низькому рівні її вираження та по 5 (31, 35%) науково-педагогічних працівників віком 23–29 років на середньому і низькому рівні її вираження; віком 37–43 – по 5 (38, 46%) на середньому і низькому рівні її вираження.

Психомоторну депривацію науково-педагогічні працівники переживають на низькому, середньому, високому і найвищому рівнях. Для науково-педагогічних працівників віком 23–29 років найбільш виявляється середній рівень вираження психомоторної

депривації. Її переживають 6 (46, 15%) науково-педагогічних працівників. Середній і високий рівень вираження психомоторної депривації переживають по 5 (31,25%) науково-педагогічних працівників віком 30–36 років. 6 (46, 15%) науково-педагогічних працівників віком 37–43 роки переживають низький рівень психомоторної депривації, 4 (30,76%) – середній та 3 (23, 07%) – високий.

Виявлено прямий кореляційний зв'язок між шкалами «Емоційна депривація» та «Духовна депривація» ($r=0,28$, $p<0,05$). Це вказує на те, що науково-педагогічні працівники з високою духовною депривацією характеризуватимуться високими показниками емоційної депривації. Відсутність можливості постійного духовного зростання призводить і до бідності емоцій.

Висновки. Таким чином, у науково-педагогічних працівників виявлено наявність і різні рівні вираження усіх видів психічної депривації.

Доведено, що психічна депривація та різні її види визначаються через відповідні коефіцієнти, які обчислюються математично. Виявлено, що соціальну депривацію науково-педагогічні працівники переважно переживають на дуже низькому і низькому рівнях вираження, що становить 98,1%; економічну депривацію – на дуже низькому, низькому і середньому рівнях переживають 92,3% науково-педагогічних працівників; емоційну депривацію – на дуже низькому і низькому рівнях вираження переживають 75% науково-педагогічних працівників, на середньому 25% науково-педагогічних працівників; психокультурну депривацію – на дуже низькому і низькому рівнях вираження переживають 94,2% науково-педагогічних працівників, на середньому – 3,9% науково-педагогічних працівників; духовну депривацію – на дуже низькому і низькому рівнях вираження переживають 72, 9% науково-педагогічних працівників, на високому рівні – 27,1% науково-педагогічних працівників; пізнавальну депривацію на дуже низькому і низькому рівнях вираження переживають 80,9% науково-педагогічних працівників, на середньому – 19,1% науково-педагогічних працівників; пси-

хомоторну депривацію на низькому рівні вираження переживають 28,1% науково-педагогічних працівників, на середньому – 34,5% науково-педагогічних працівників, на високому і найвищому – 36,6% науково-педагогічних працівників.

Усі вікові групи науково-педагогічних працівників найбільше переживають соціальну та економічну депривації.

Різні види психічної депривації науково-педагогічні працівники переважно переживають на дуже низькому і низькому рівнях вираження, меншою мірою – на середньому рівні вираження і лише психомоторну депривацію одна третя частина досліджуваних науково-педагогічних працівників переживає високий і найвищий рівні вираження.

Подальшого наукового пошуку потребують питання впливу психічної депривації науково-педагогічних працівників на їхню свідомість, самосвідомість, мотивацію, спілкування, педагогічну культуру, самооцінку, ставлення до студентів тощо.

1. Алексеенкова Е.Г. Личность в условиях психической депривации: учеб. пособие / Е.Г. Алексеенкова. – СПб.: Питер, 2009. – 96 с.

2. Ануфрієва Н.М. Соціальна психологія: навч.-метод. посібник / Н.М. Ануфрієва, Т.М. Зелінська, Н.О. Єрмаков. – К.: Каравела, 2009. – 216 с.

3. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений; Люди которые играют в игры. Психология человеческой судьбы: перевод с английского / Э. Берн. – М.: ПРАМЕБ, 1992. – 384 с.

4. Варій М.Й. Загальна психологія: підр. для студ. вищ. навч. закл. / М.Й. Варій. – 3-тє вид. – К.: Центр навчальної літератури, 2009. – 1007 с.

5. Варій Ю.М. Психічна депривація студентської молоді України першого десятиліття ХХІ століття / Ю.М. Варій // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна: збірник наукових праць / головний редактор В.Л. Ортинський. – Львів: ЛьвДУВС, 2008. – Вип. 2. – С. 27–40.

6. Варій Ю.М. Психічна депривація молоді України – загроза національній безпеці / Ю.М. Варій // Психологічні аспекти національної безпеки: III матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. – Львів: ЛьвДУВС, 2009. – С. 27–30.

7. Варій Ю.М. Вплив економічної депривації на поведінку молоді / Ю.М. Варій // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна: збірник наукових праць / головний редактор В.Л. Ортинський. – Львів: ЛьвДУВС, 2009. – Вип. 2. – С. 18–31.

8. Варій Ю.М. Вплив психічної депривації на формування молодіжних злочинних груп / Ю.М. Варій // Психологічні аспекти національної безпеки: організована злочинність: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції; Львівський державний університет внутрішніх справ. – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – С. 31–34.

9. Варій Ю.М. Соціальна депривація як вид психічної депривації / Ю.М. Варій // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна: збірник наукових праць / головний редактор М.Й. Варій. – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – Вип. 2.

10. Лангмейер И. Психическая депривация в детском возрасте / И. Лангмейер, З. Матейчек. – Издание 1-ое русское. – Прага: Авице-нум, 1984. – 334 с.

Терлецкая Ю.М. Психическая депривация научно-педагогических работников

Уточнена сутність соціальної, емоціональної, економічної, психокультурної, пізнавальної, духовної і психомоторної депривації, а також подана методика їх виявлення і визначення рівня вираження в науково-педагогічних працівників на сучасному етапі розвитку українського суспільства.

Ключевые слова: психическая депривация, виды психической депривации, коэффициент психической депривации, уровень выражения психической депривации.

Terletska Y.M. Psychological deprivation of teachers

The essence of social, emotional, economic psycho-cultural, educational, spiritual, and psycho-motor deprivation is determined. The methods of its expression and determination of display level with teachers on the contemporary stage of the development of Ukrainian society are represented.

Key words: psychological deprivation, types of psychological deprivation, coefficient of psychological deprivation, level of display of psychological deprivation.

Стаття надійшла 18 квітня 2011 року

Розділ 3

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ВІКОВОЇ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 159.923.2 – 053.6

С.С. Доскач

АНАЛІЗ ПСИХОЛОГІЧНИХ ПЕРЕДУМОВ СТАНОВЛЕННЯ ВНУТРІШНЬОЇ ПОЗИЦІЇ ДОРΟΣЛОГО У ПІДЛІТКІВ

Запропоновано теоретичний аналіз сутнісних характеристик внутрішньої позиції дорослого як особистісного новоутворення підліткового віку. Висвітлено механізми становлення цього феномена у підлітків. Розкрито вплив внутрішніх і зовнішніх чинників на прояв дорослості у підлітковому віці.

Ключові слова: дорослість, почуття дорослості, позиція, внутрішня позиція.

Постановка проблеми. Підлітковий вік характеризується значними змінами в структурі особистості дитини. В їх основу покладена головна якість цього вікового етапу – становлення внутрішньої позиції дорослого. Таке центральне особистісне новоутворення виникає внаслідок значних змін у внутрішньому і зовнішньому плані дій.

Однак ці перетворення не еволюційний процес, а отже, становлення особистості на етапі підліткового онтогенезу та пов'язані з ними новоутворення проходять складний шлях формування. Визначення тих чинників, які позитивно впливають на появу важливих особистісних характеристик, виявляється вель-

ми важливим у контексті забезпечення психологічного супроводу особистісного становлення у цей період.

Стан дослідження. Психологічний зміст підліткового періоду пов'язаний з вимогою до інших ставитись до себе як до дорослої особистості. Це і є ознакою формування елементів особистісної дорослості. У внутрішньому світі підлітка виникає «почуття дорослості». Таке центральне особистісне новоутворення визначає спрямованість і активність підлітка, систему нових прагнень і переживань. Більшість українських психологів – Г.С. Костюк, М.Й. Боришевський, О.А. Проскура, О.Л. Кононко – схиляються до думки, що саме почуття дорослості є стрижневою особливістю особистості підлітка, «її структурним центром».

Однак, варто відзначити, що особистісний розвиток сучасних школярів відбувається у змінених соціальних умовах, що характеризуються кризою різних сфер життєдіяльності людини, втратою звичних смислів, інтересів, цінностей, тенденціями глобалізації, які негативно позначаються на вияві індивідуальності кожного. У зв'язку з цим виникає потреба у *детальному розгляді питань, які спрямовані на розкриття чинників і механізмів розвитку внутрішньої позиції дорослого на етапі підліткового віку, що і стало метою нашої статті.*

Почуття дорослості визначається об'єктивними умовами життя дитини і поступом у розвитку її психіки [6]. На думку І.С. Кона, індивід набуває стійкого морального «Я» тільки після того, як він утверджується в своїй позиції, яка не лише не змінюється від думки інших, але навіть не залежить від власної волі [3].

Аналіз проблеми розвитку внутрішньої позиції дорослого слід розпочати з визначення терміна «позиція», який трапляється у психологічній літературі в контексті вивчення міжособистісних стосунків (А.В. Брушлинський, Я.Л. Коломінський, А.В. Петровський та ін.) і пов'язаний з дослідженням

особливостей становлення особистості на різних етапах онтогенезу (С.Л. Рубінштейн, Л.І. Божович, Н.Г. Морозова, Л.С. Славіна, Д.Б. Ельконін, Т.А. Нежнова, Д.Й. Фельдштейн, М.Й. Боришевський, О.Л. Кононко).

У цьому контексті заслуговує на увагу концепція Д.Й. Фельдштейна. Категорія «позиція» фігурує у дослідженнях ученого, присвячених вивченню закономірностей порівневого становлення особистості в онтогенезі. Науковець підкреслює, що позиція Я людини стосовно суспільства – не кумулятивне утворення, яке є результатом її соціального розвитку і відображає «ступінь оволодіння нею соціальним досвідом, усвідомлення себе в суспільстві, бачення себе в інших людях, готовність до відповідних дій в навколишньому світі» [10].

Виклад основних положень. У подальшому аналізі проблеми нас цікавитиме поняття «внутрішня позиція дорослого». Саме бурхливий психічний розвиток особистості підлітка зумовлює суттєві зміни у поглядах на себе, на власне життя та навколишню дійсність. Насамперед, це проявляється у формуванні нової внутрішньої позиції дорослого, виникненні особливих потреб і прагнень, а саме прагнення подолати у своїй самореалізації межі школи, долучитися до життя та діяльності дорослих. На основі цих потреб підліток орієнтується на цілі, які він бачить за межами свого сьогодення, тобто на доросле майбутнє [8, с. 11].

На думку Т. Нежнкової, Т. Коннікової, П. Гальперіна, Н. Тализіної, розвиток і становлення особистості включає внутрішньоорганізовану позицію. Л.І. Божович вирішальне значення надає динаміці «внутрішньої позиції» дитини, яка складається з того, як вона на основі свого попереднього досвіду, своїх можливостей і прагнень ставиться до того об'єктивного становища, яке має в житті в цей час і яке становище прагне мати.

В. Штерн розглядав підлітковий вік як один із етапів формування особистості, впродовж якого виникає прагнення зрозуміти себе, розібратися у власному внутрішньому світі, у своїх

переживаннях, станах. Виникненню інтресу до власної особистості сприяє розвиток самосвідомості у підлітків. У процесі розвитку самосвідомості центр уваги підлітків поступово переноситься від зовнішньої сторони особистості до її внутрішньої організації, від більш або менш випадкових рис до стійкого характеру в цілому [7].

Природжені властивості підлітка до самовизначення і прагнення до самоздійснення становлять основні рушійні сили розвитку особистості. Це розуміння повністю відповідає контексту думок С.Л. Рубінштейна про те, що саморозвиток і самовиховання особистості полягають не в якійсь ізольованій медитативній «роботі над собою», а в активній реальній зовнішній діяльності [5].

Суб'єктивне переживання власної дорослості визначається рівнем розвитку у підлітка особистісних утворень: самостійності, відповідальності, дисциплінованості. Саме від відповідального вибору залежить позиція підлітка – вважатися дорослим, лише справляти враження чи насправді бути дорослим (самостійно приймати рішення, визнавати і вчасно виправляти свої помилки, правильно реагувати на критику і самому критично ставитись до себе й до інших людей, різних життєвих ситуацій, вміти не ухилятися від відповідальності за свою поведінку тощо). Якраз у цей період зростаюча особистість починає яскраво відчувати свою причетність до суспільного життя, до справ значущого оточення, до створення власної долі. Успіх від власних дій закріплює відчуття себе вже дорослим, неуспіх, навпаки, повертає до дитячих проявів, викликає переживання власної меншовартості.

Таким чином, почуття відповідальності сприяє поступовому переходу почуття дорослості в почуття зрілості. На думку М.В. Савчина, у спонукальній сфері відповідальність особистості проявляється як смисловий принцип, як своєрідний внутрішній закон, завдяки якому особистість виявляє для себе зміст конкретних завдань, доручень, обов'язків тощо [9].

Якраз нова внутрішня позиція підлітка проявляється у виникненні потреби відповідати не тільки вимогам інших (характерна для молодших школярів), а й власним вимогам та самооцінці. Соціум значною мірою впливає на формування самооцінки особистості. Ставлення людини до самої себе є утворенням, яке формується пізніше в системі ставлення людини до світу. Але, не дивлячись на це (а може, саме завдяки цьому), в структурі відносин особистості належить особливе місце [9].

Це пов'язано з особливістю соціальної ситуації розвитку, яка сприяє виникненню суперечності між зростаючою самостійністю та обмеженими можливостями її реалізації. Підліток починає ставитись до себе як до самостійної особистості, яка вчиться брати на себе відповідальність за власні вчинки. Він хоче, щоб до нього інші теж ставились як до дорослого, обстоює своє право на «дорослу» позицію, самостійність, незалежність, намагається відмежуватися від будь-якого зовнішнього контролю. Ця суб'єктивна складова почуття дорослості відображає особливу форму свідомості.

Отже, конкретним змістом процесу набуття підлітками дорослості є оволодіння ними певними знаннями, соціальними уміннями і навичками, особистісними якостями, а засвоєння принципів, цінностей і установок, які відповідають вимогам конкретного суспільства і дозволяють людині адаптуватися і ефективно функціонувати в ньому.

Поряд із почуттям дорослості існує так звана тенденція до дорослості (або претензія на дорослість) – прагнення виглядати та вважатися дорослим [1]. Тенденція до дорослості означає рух, перехід від нижчого до вищого рівня розвитку, що вказує на «траєкторію дорослішання» особистості.

Вона характеризується наступними ознаками свого становлення. Важливим проявом дорослості у підлітків є розвиток інтересів, які впливають на усі сторони життєдіяльності підлітка. Саме інтереси, на думку Виготського, виступають інтеграль-

ним утворенням у свідомості дитини, яка розвивається. «У підлітка з'являються не тільки нові інтереси, але й втрачаються старі, він не тільки починає захоплюватись чимось зовсім новим, але й втрачає цікавість до речей, якими він захоплювався раніше» [2].

Надмірна вираженість інтересів підлітків до чого-небудь може бути, на думку А.Е. Лічко, характеру захоплення. На його думку, захоплення утворюють найважливішу межу саме підліткового віку: «Підлітковий вік без захоплень подібний до дитинства без ігор» [4].

Зміни в емоційній сфері також впливають на розвиток внутрішньої позиції дорослого у підлітків, зокрема на зростання егоцентричних емпатійних переживань. У зв'язку з цим виникають: страждання, сум, страх, радість у відповідь на смуток і, навпаки, переживання заздрощів. Іноді підліток байдужий навіть до важливих подій, які відбуваються навколо, або зовсім байдужий до оцінки – хорошої чи поганої. В іншому випадку підліток може не відгукуватися на якусь важливу подію, на похвалу або навпаки, осуд, але бурхливо обурюватися за дрібниці [1].

Отже, на розвиток внутрішньої позиції дорослого підлітків впливають психологічні зміни у: самосвідомості, самооцінці, особистісних якостях та рисах (самостійність, відповідальність, ініціативність). Виникає інтерес до дорослого змісту життя – найважливіший центральний, але не єдиний показник внутрішньої позиції дорослого у підлітків.

На нашу думку, особистість підлітка – складна система властивостей, які впливають на формування внутрішньої позиції дорослого і задовільняє прагнення бути дорослим. Співвідношення і варіативність характеристик підліткового періоду розвитку детермінуються виникненням механізмів становлення внутрішньої позиції дорослого: 1) самооцінка; 2) особистісна рефлексія; 3) емпатія; 4) наслідування (рис. 1).

Рис. 1. Механізми становлення внутрішньої позиції дорослого у підлітків

Проаналізуємо кожен із цих механізмів детальніше.

Самооцінка характеризується внутрішніми (особистісними) і зовнішніми (соціальними) ознаками у проявах. Внутрішня її якість сприяє: формуванню уявлення підлітка про себе, визначенню ставлення до себе, оцінці власних можливостей, виробленню уміння визначати позитивні та негативні сторони свого характеру. Самооцінка сприяє утворенню ідеального образу про дорослу особистість, допомагає розвитку якостей та рис дорослого. Становлення інтегральної самооцінки спонукає до виникнення такого особистісного новоутворення як самоповага.

За соціальною ознакою самооцінка дозволяє підлітку оцінити своє становище серед людей. Сприяє виникненню соціальної відповідальності за виконання обов'язків і доручень, за власну поведінку, відповідальність за рідних і близьких їм людей. Критична оцінка підлітком властивостей і форм власної поведінки є особливістю прояву самооцінки. Завдяки самооцінці підліток критично ставиться до оцінки себе і набуває уміння бачити свою поведінку з боку інших.

Наступним механізмом становлення внутрішньої позиції дорослого є *особистісна рефлексія*. Вона сприяє усвідомленню підлітком власного внутрішнього світу. Дозволяє звернути увагу на розвиток властивостей та рис власного характеру. Рефлексія впливає на взаємовідносини людини з іншими і робить їх більш ефективними і конструктивними.

Рефлексія сприяє виникненню прагнення до самовиховання, критичного ставлення до себе. Розвиненість особистісної рефлексії дозволяє розуміти інших людей, розпізнавати їх характер, оцінювати їх поведінку. Зацікавленість у взаємовідносинах та спілкуванні з іншими людьми є головною характеристикою сформованої рефлексії.

Реалізація емпатії у поведінці особистості залежить від того, які мотиви (особистого добробуту – егоїстичні чи добробуту іншого – альтруїстичні) домінують у її поведінці. Співпереживання розглядаються як пасивна форма емоційного відгуку на

переживання іншого та намагання уникнути неприємних переживань. Співчуття виражається в готовності зрозуміти іншого, допомогти йому в критичній ситуації.

Особливістю становлення внутрішньої позиції дорослого є очікування підлітками особливо рідних, емоційно теплих, близьких стосунків від інших. Прагнення до розуміння інших в міжособистісному спілкуванні впливає на розвиток емпатійності (здатності до співчуття, співпереживання). Особливістю прояву емпатії виступає прагнення підлітків до налагодження емоційного контакту з однолітками, що вказує на його прагнення стати дорослим.

Особливістю підліткового періоду є наслідування. Це механізм, який включає внутрішню і зовнішню ідентифікацію. Адже неусвідомлене ототожнення себе з іншими, уподібнення себе є суттєвою ознакою дорослішання.

Аналіз цієї проблеми зумовив визначення зовнішніх і внутрішніх чинників становлення внутрішньої позиції дорослого.

До внутрішніх чинників належать: а) усвідомлення себе дорослим, уявлення про себе як про дорослого (прагнення знайти своє Я, самооцінка, створення Я-образу, здатність рефлексувати); б) фіксація дорослості в особистісних якостях і рисах (сформоване почуття відповідальності, розвинена самостійність, проявляється дисциплінованість); в) самостійна інтелектуальна активність, яка проявляється у прагненні до засвоєння знань, самоосвіти, досягнення когнітивної зрілості; г) дорослість у спонукальній сфері (ієрархічна будова системи мотивів, тенденція до формування свідомої і вольової регуляції поведінкою, свідомо поставлені цілі та усвідомлення прийнятого наміру).

Зовнішніми чинниками є: а) думки і оцінки інших (однолітків і дорослих); б) становлення особистості як «соціального суб'єкта», який включений у систему суспільно корисної діяльності; в) відповідальне ставлення до завдань, обов'язків, доручень, бажання нести соціальну відповідальність; г) реалізація у

поведінці цінностей і установок, які відповідають вимогам конкретного суспільства. Значущішими чинниками становлення внутрішньої позиції дорослого є внутрішні (особистісні), ніж зовнішні.

Почуття дорослості формується в міру розвитку індивідуальної свідомості під впливом виховних заходів сім'ї, школи, оточення. Воно реалізується у системі нових стосунків, зокрема, у стосунках взаємної відповідальності, що можливі у групах високого рівня розвитку, насамперед, колективі ровесників. Особливе значення набувають форми спільної діяльності дітей і дорослих, коли кожен несе відповідальність за свою частину спільної роботи [10].

Висновки. Почуття дорослості є центральним новоутворенням саме підліткового віку, тому що підліток відкриває для себе свій неповторний і мінливий внутрішній світ, починає пристрасно аналізувати власні переживання, особистісні риси, особливості стосунків із дорослими і ровесниками. Почуття дорослості впливає на уявлення про себе ідеального, на виникнення потреби у розумінні себе самого. Це ставлення підлітка до себе як до дорослого впливає на його уявлення або почуття себе певною мірою дорослим. Це самоставлення має не обов'язково усвідомлений характер.

Внутрішня позиція дорослого – це особистісне новоутворення, яке виникає на початку підліткового віку і характеризується якісними змінами в структурі особистості підлітка. Вона впливає на зміни в особистісній сфері, а саме: а) когнітивній (уміння самостійно думати, робити умовисновки, займатися самоосвітою тощо); б) спонукально-вольовій (ідеали, цінності, дорослі інтереси, захоплення, воля); в) самосвідомості (самопізнання, саморозкриття, самоставлення, самодетермінація); г) емоційній (переживання, настроїв, афективні стани).

Окреслені особливості розкривають можливості проведення подальших наукових розвідок у напрямку емпіричного

дослідження особливостей прояву внутрішньої позиції дорослого у взаємодії підлітків з навколишніми.

1. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Л.И. Божович. – М.: Просвещение, 1968. – 174 с.
2. Выготский Л.С. Проблемы возраста / Л.С. Выготский // Собр. соч.: в 6 т. – М.: Педагогика, 1983. – Т. 4. – С. 258.
3. Кон И.С. В поисках себя: личность и ее самосознание / И.С. Кон. – М.: Политиздат, 1984. – 335 с.
4. Личко А.Е. Психопатии и акцентуации характера человека у подростка / А.Е. Личко. – 2-е изд. доп. и перераб. – Л.: Медицина, 1983. – 256 с.
5. Максименко С.Д. Науково-психологічні основи формування особистості / С.Д. Максименко // Рідна школа. – 1991. – № 11. – С. 27–31.
6. Психологічний довідник учителя: в 4 кн. Кн. 3 / упоряд. В. Андрієвська. – К.: Главник, 2005. – 96 с.
7. Психологическое развитие: учебник для студентов высших психологических и педагогических учебных заведений / Т.М. Марютина, Т.Г. Стефаненко, К.Н. Поливанова. – М.: Академия, 2001. – 352 с.
8. Савчин М.В. Вікова психологія: навчальний посібник / М.В. Савчин, Л.П. Василенко. – Дрогобич: Відродження, 2001. – 287 с.
9. Савчин М.В. Психологія відповідальної поведінки / М.В. Савчин. – К.: Україна-Віта, 1996. – 130 с.
10. Фельдштейн Д.И. Психологическое становление личности / Д.И. Фельдштейн. – М.: Международная педагогическая академия, 1994. – 192 с.
11. Post G.V. Nutrient intake and biology maturation during adolescence: The Amsterdam growth and health longitudinal study / G.V. Post, H.C.G. Kemper // European journal of Clinical Nutrition, London. – 1993. – V.47. n.6. – P. 400–408.

Доскач С.С. Анализ психологических предпосылок становления внутренней позиции взрослого у подростков

Представлен теоретический анализ сущностных характеристик внутренней позиции взрослого как личностного новообразования подросткового возраста. Освещено механизмы становления данного феномена у подростков. Раскрыто влияние внутренних и внешних факторов на проявление взрослости в подростковом возрасте.

Ключевые слова: *взрослость, чувство взрослости, позиция, внутренняя позиция.*

Doskach S.S. Analysis of the psychological ground for formation of adult internal positions of juveniles

A theoretical analysis of the essential positions of an adult internal position as a new personal formation of juveniles is suggested. The mechanism of formation of this phenomenon of juveniles is described. The influence of internal and external factors on the adulthood display in adolescents is revealed.

Key words: *adult, a sense of adulthood, position, internal position.*

Стаття надійшла 20 квітня 2011 року

УДК 159.923.2

Н.І. Жигайло

**ПСИХОЛОГІЧНЕ МОДЕЛЮВАННЯ ПРОЦЕСУ
ДУХОВНОГО СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ
В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ**

Запропоновано авторську модель духовного становлення особистості в юнацькому віці. Доведено, що ціннісні орієнтації є одним із центральних особистісних утворень, що детермінують процес становлення духовності.

Ключові слова: *духовність, духовне становлення, моделювання, ціннісні орієнтації, надособистісні вартості, надособистісність.*

Постановка проблеми. Проблема становлення духовності особистості є актуальною як у науці, так і в суспільній практиці. На перехідних етапах історичного розвитку нації значущість духовності набуває особливої ваги. Ситуація, що склалася в сучасній Україні, є складною і суперечливою. Науковці констатують недостатній рівень поширення духовних цінностей серед української молоді, домінування в неї суто прагматичних інтересів.

Стан дослідження. У дослідженні реалізовано один із підходів до розкриття психологічних аспектів проблеми духовності. Спадщина мислителів Г.С. Сковороди, Т.Г. Шевченка, І.Я. Франка, В.О. Сухомлинського, Г.П. Вашенка, праці психологів Г.С. Костюка, О.М. Леонтєва, С.Л. Рубінштейна, С.Д. Максименка, М.Й. Боришевського, І.Д. Беха, М.Й. Варія, І.А. Зязюна, О.В. Киричука, Н.В. Чепелевої, М.І. Пірен, Е.О. Помиткіна, В.В. Рибалки, О.П. Саннікової, О.В. Сухомлинської, В.А. Семиченко, В.О. Татенка, Т.М. Титаренко, Т.С. Яценко становлять основу сучасних психологічних досліджень духовності особистості. Дослідженню духовності сприяло осмисленням складних психологічних реалій людського вчинку (В.А. Роменець, В.О. Татенко, Т.М. Титаренко), розвиток саморегулювання людини на особистісному рівні та самоактивності особистості (М.Й. Боришевський).

Педагогічний і народознавчий аспекти духовності досліджували П.Р. Ігнатенко, В.Л. Плужний, Н.І. Косарева, Л.В. Крицька, психолого-педагогічний – С.Д. Максименко, М.Й. Боришевський, В.П. Москалець, М.В. Савчин, В.Л. Зликов, О.В. Сухомлинська, І.В. Тисячник, К.І. Чорна та інші. Проте розуміння суті становлення духовності молоді у юнацькому віці залишається важливою дослідницькою проблемою. Відсутні дослідження, присвячені аналізу процесу становлення духовності у контексті самовдосконалення людини. Цей дефіцит безпосередньо позначається на розвитку не тільки фундаментальних, але й прикладних досліджень у галузі вікової та педагогічної психології.

Мета статті полягає у розкритті психологічних особливостей моделювання процесу духовного становлення особистості студента.

Намагаючись реалізувати вказану мету, ми зважали на те, що духовність, як інтегративна якість особистості, слугує однією з найбільш фундаментальних характеристик особистості як відкритої системи.

Виклад основних положень. Наявні психологічні трактування духовного становлення не відповідають сучасному рівню потреб методологічного осмислення. Виділення вихідної суперечності, що зумовлює різноманітність тенденцій духовного становлення, необхідно будувати на розгляді первинних концептуалізацій духовного становлення у філософському, психологічному та педагогічному аспектах, а також передбаченні розв'язання проблем керування становленням духовності.

Духовне становлення – це вища мета кожної особистості, адже на ґрунті духовності зростає і міцніє особистість як цілісна система.

Під *духовним становленням особистості* ми розуміли надбання духовних цінностей, релігійної свідомості та самосвідомості особистості; розвиток провідних характеристик людини, її духовних пріоритетів; обґрунтування системи цінностей, що можуть стати основою її життя, виступати на передній план усього процесу її соціалізації.

Акумулятором духовності слугують релігія, наука, мораль, мистецтво, педагогіка. Суспільство має забезпечити широкий спектр вибору свободи, волі людини через культурно-освітні, наукові та інші заклади.

Ми виходимо із положень підходу С.Д. Максименка, що складовими становлення особистості є: по-перше, становлення реальної особистості, конкретної людини. Вона пов'язана зі своєю власною історією, і становлення її – це власне той нескінченний процес самовдосконалення.

По-друге, становлення відбувається з ідеєю особистості, яка «поза її історією залишається незмінною». Ідея особистості виникає доволі повільно, разом зі становленням культури. Ідея особистості в античності, наприклад, кардинально відрізняється від ідеї особистості в наш час. Отже, розвиток особистості має історичний аспект.

По-третє, в особистості є те, що воістину керує всім становленням, а не лише його ідейним осмисленням. Це є першоо-

браз, дійсне втілення ідеї. Особистість у своєму розвитку керується прагненням до такого образу і, фактично, сама керує власним становленням.

Ми виокремлюємо із цієї концепції, що розвиток духовності залежить від соціально-психологічних очікувань, образу Я, рівня домагань, самооцінки – структурних компонентів самосвідомості. Вчені, чий дослідження торкаються складного процесу духовного становлення (С.Д. Максименко, М.Й. Боришевський, В.П. Москалець, М.В. Савчин, В.В. Антоненко, В.О. Васютинський, Е.О. Помиткін, Т.М. Яблонська та ін.), вважають, що умовою успішного розвитку духовності особистості слугує рання генеза, духовна позиція власне вихователів і визначеність їхніх ідеалів, розвиток духовних цінностей, релігійної свідомості та самосвідомості особистості.

На думку О.В. Сухомлинської, духовність – це складний психічний феномен самоусвідомлення особистості, внутрішнє сприймання, привласнення нею сфери культури, олюднення, вростання в неї і розуміння як власного надбання. Такий підхід передбачає розгляд духовної сфери як складової феномену культури.

На думку П.Р. Ігнатенка, В.Л. Поплужного, Н.І. Косарева, Л.В. Крицької, духовність є складним гармонійним поєднанням певних психічних та особистісних якостей людини. Як і будь-яке психічне явище, духовність виявляється у процесі взаємодії людини з довкіллям (природою, іншими людьми тощо), тобто має певні форми вияву, які можна досліджувати.

Завдяки розвитку духовності особистість стає здатною до таких проявів, як:

1. Подолання стереотипів і продукування оригінальних ідей, передумови семантичних зв'язків і трансформації знань та досвіду.

2. Руйнування ізоморфізму свідомості буття.

3. Автономна від впливу групи поведінка: посилюється здатність до незалежності і, відповідно, знижується сугестивність, навіюваність психіки.

4. Вироблення широких узагальнених поглядів на світ, які долають вузькоемпіричний рівень оцінок: мислення стає дещо системнішим, здатним до перспективного бачення та передбачення, планування та цілепокладання.

5. Надситуативна поведінка, яка орієнтована на найвищі цінності, долає вузькопрагматичні інтереси.

Духовне становлення особистості, на думку таких учених як С.Д. Максименко, М.Й. Боришевський, В.П. Москалець, Е.О. Помиткін, М.В. Савчин та ін., є процесом ієрархізації смислів. Ієрархія смислів як внутрішній світ людини є відкритою системою, здатною до самоорганізації. Особистість є ієрархією смислів, котра постає в ході імпліцитного привласнення вартостей, їхньої трансформації у смисли в процесі взаємодії внутрішнього світу людини зі світом зовнішнім та подальшої ієрархізації смислів згідно з їхньою значущістю для особистості. Ієрархія смислів у традиційному онтогенезі, який міститься в буттєвому і рефлексивному потоках психіки, бере за модель розвитку особистості соціальний контроль; в нетрадиційному онтогенезі, який міститься в духовному потоці психіки як мікрокосмосі, вона бере за взірець макрокосмос у вигляді межових позачасових вартостей, котрі вже не підводяться під більш загальні, родові.

Перебудова ієрархії смислів у всіх трьох потоках і на кожному із шаблів духовного розвитку провокується переломними переживаннями, ініціюється найзагальнішим і найвищим в ієрархії смислів сенсом виконання себе як особистості у світі, здійснюється психічним механізмом саморозвитку, фіксується новим смисловим полем взаємодії людини зі світом, яка є новою смисловою можливістю, новим покликанням.

На нашу думку, духовне становлення передбачає саморозвиток особи, що є багатомірним процесом, який виявляє себе на всіх етапах онтогенезу. Саморозвиток у своїй життєвій реалізації є нарощуванням міри безпосередності контакту особи з дедалі надособистіснішими вартостями, приблизно в такій послідовності нарощення надособистісності: життя, самість, Я-ідентичність, соціальна ідентичність у буттєвому потоці психіки; сума звичок і навичок, адаптація, корисність; картина світу, істинність і консонанс знань; статус, влада, володіння; Я-концепція, вибір, воля в рефлексивному потоці психіки; свобода, відповідальність; істина, краса і творчість; людина, добро, любов; віра, мудрість, Бог у духовному потоці психіки.

Саморозвиток особистості є її свідомим пошуком і творенням самої себе через породження просоціальних і нададаптивних життєвих актів, які реалізують надособистісні смисли.

У науковій літературі відсутні показники і критерії духовного становлення особистості, а також ефективні моделі та продуктивні програми духовного становлення студентської молоді. Розробка вищенаведених положень є необхідною не тільки як теоретичний внесок у педагогічну та вікову психологію, а й як практична допомога викладачам вищих навчальних закладів з метою підвищення якості навчально-виховного процесу.

У період юності соціальна ситуація розвитку постає як поріг дорослого життя та відповідно робить актуальним саморозвиток і свідоме самовдосконалення. Існує кілька психологічних критеріїв соціальної зрілості: особливості цілепокладання, здатність розводити ідеальні та реальні цілі (Б.С. Братусь), здійснювати особистісний вибір (О.Г. Асмолов), духовність (Т.О. Флоренська, А.В. Фурман), оптимальна самоорганізація діяльності (О.Г. Шмельов); здатність брати на себе відповідальність за власний розвиток (О.Г. Асмолов, В.Ф. Моргун), за

самоздійснення і реалізацію його у вчинку (М.М. Бахтін, В.А. Роменець, О.В. Киричук, В.О. Татенко). Щодо цього має існувати певний інтегративний показник, що містить всі ознаки зрілості. Як зазначав Б.Г. Ананьєв, прихід зрілості індивіда характеризується фізичною зрілістю, а особистості – духовною зрілістю. Отже, духовне становлення можна розглядати як синтетичний критерій особистісної зрілості (Б.Г. Ананьєв, В.О. Сухомлинський).

Вікові особливості духовного становлення в юнацькому віці характеризуються передусім тим, що юнацький вік – це своєрідний етап психічного розвитку, час, коли фізичний розвиток закінчується та інтенсивно формується особистість. Головним у юнацькому віці є самовизначення: професійне та особистісне. Особистісне самовизначення передбачає усвідомлення себе як дорослої людини, визначення орієнтирів, якими слід керуватися в житті: цінностей, переконань, установок, ідеалів, пріоритетних прагнень, цілей та реальних можливостей для їхнього досягнення.

Ціннісні орієнтації є компонентом не тільки свідомості, але й поведінки, життєвим здобутком індивіда, одним із центральних особистісних утворень, що детермінують процес становлення духовності, визначають мотивацію поведінки особистості, перебіг її діяльності (Б.Г. Ананьєв; І.С. Кон, Д.О. Леонтьєв, К.В. Шорохова). Цінності інтегрують розвиток когнітивно-інтелектуальної та емоційно-вольової сфер особистості, її поведінки в процесі духовного становлення (С.Д. Максименко, М.Й. Боришевський, В.П. Москалець, М.В. Савчин, О.В. Киричук, Т.М. Титаренко).

На думку цих учених, ціннісні орієнтації – це соціальні, економічні, політичні, моральні, релігійні, естетичні, гносеологічні, онтологічні та ідеологічні засади оціночних суджень суб'єкта про навколишню дійсність, які утворюють змістову сторону спрямованості особистості. Це явище динамічне, оскі-

льки кожне нове покоління засвоює цінності попереднього крізь призму власного сприйняття, додаючи власні цінності. Звичайно, процес зміни ціннісних орієнтацій безпосередньо пов'язаний зі змінами в економічному, культурному, політичному та інших сферах життя суспільства певної країни.

Спираючись на попередні дослідження, нами запропонована система базових цінностей – прагнення до істини, творчості, краси, орієнтація на добро, співчуття, честь і гідність. Вони складають ядро загальнолюдських цінностей. Їх ми поділили на три категорії:

1. Ті цінності, які для однієї людини є цінними, інша особа може недооцінювати, або зовсім не вважати за цінність. Таким чином, однією із найхарактерніших властивостей цінностей є її суб'єктивність.

2. Пріоритетне значення мають індивідуальні цінності людини над суспільними. Ієрархія індивідуальних цінностей є своєрідною ланкою, яка зв'язує окрему людину і суспільство. Тобто, є духовний світ людини і культура певного суспільства, які взаємопов'язані і взаємодіють за допомогою цінностей окремої людини.

3. Ще одна особливість полягає у тому, що ціннісні орієнтації не можуть бути заданими чи привнесеними кимось ззовні. Вони – результат діяльності конкретної людини. Ціннісні орієнтації – це певна сукупність ієрархічно пов'язаних між собою цінностей, які задають спрямованість людському життю.

Зниження значення духовних цінностей породжує у суспільстві серйозне занепокоєння, оскільки знижується рівень духовності, а відсутність ефективних програм формування духовності спонукає до їх створення і впровадження в практику. З цією метою нами виконано констатувальний етап дослідження, першим кроком якого є дослідження оцінки ціннісних орієнтацій для групи студентів. Контингент склали молоді люди, що навча-

лися у вищих навчальних закладах Львівщини: 305 осіб досліджено впродовж усіх років навчання у ВНЗ. До складу експериментальних груп (ЕГ) увійшло 105 осіб, до складу контрольних груп (КГ) увійшло 200 осіб.

Досліджуваним було запропоновано визначити свої ціннісні пріоритети за методикою «Ціннісні орієнтації М. Рокіча». Перед початком тестування давалася інструкція. Інтерпретацію даних за шкалою термінальних цінностей нами здійснено за допомогою відсоткового зрізу термінальних цінностей студентів.

Таблиця 1

Показники термінальних цінностей студентів (%)

№ з/п	Термінальна цінність	Низькі показники	Середні показники	Високі показники
1	Власний престиж	13	62	25
2	Високе матеріальне становище	10	35	55
3	Креативність	46	35	19
4	Активні соціальні контакти	50	30	20
5	Розвиток себе	52	34	14
6	Досягнення	16	70	14
7	Духовне задоволення	51	37	12
8	Збереження індивідуальності	16	32	52

На основі результатів відсоткового зрізу термінальних цінностей студентів побудовано графік зрізу термінальних цінностей студентів.

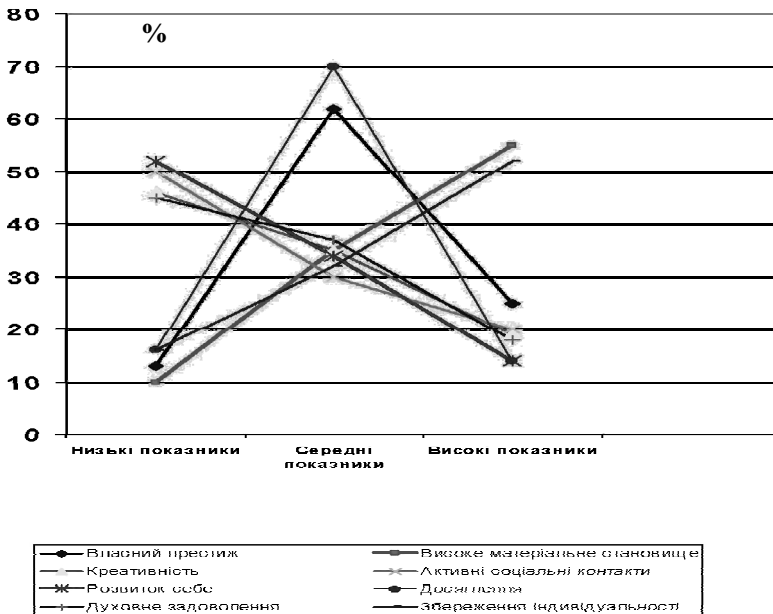

Рис. 1. Графік зрізу термінальних цінностей студентів

Результати, одержані за методикою «Ціннісних орієнтацій М. Рокича», аналізувалися так: були виділені 3 цінності, які респондент вибирав насамперед, як найвагоміші й найбільш значущі. Крім того, визначалася цінність, яку респондент виключав.

Аналіз термінальних цінностей у студентів експериментальної та контрольної групи до формуального експерименту показав перевагу у молодого покоління цінностей «Високе матеріальне становище» – 55%, «Збереження індивідуальності» – 52%, «Власний престиж» – 25%, «Активні соціальні контакти» – 20%. Найменше значення мала така цінність як «Духовне задоволення» – 12% тощо.

У структурі ціннісних орієнтацій групи досліджуваних простежується значущість цінностей матеріального забезпечення і цінностей приватного життя. Це може бути пов'язане найперше з матеріальною залежністю від старшого покоління та бажанням зміцнитися як самостійна і незалежна особистість за підтримки друзів. Проблеми матеріального забезпечення, фізичного виживання витісняють духовні потреби і запити молоді. Духовні цінності на другому місці.

Також для групи досліджуваних пропонувалось визначити (проранжувати) пріоритетні цінності за концепцією М. Лукашевича, який вважає, що людство поділяється на чотири головні групи. У першій групі пріоритетними є духовні цінності, у другій – матеріальні цінності, у третій – орієнтація на власне «Я», у четвертій – намагання поєднати цінності без визначення пріоритетних, що і становить «Хаос цінностей». Одержані результати, порівняльний аналіз яких відображено на рис. 3 і рис. 4, підтвердили доцільність наступного кроку нашого дослідження – проведення формувального експерименту. На першому етапі формувального експерименту нами запропоновано:

1) авторську модель духовного становлення особистості в юнацькому віці (рис. 2). У запропонованій авторській моделі духовного становлення особистості нами виокремлено когнітивний, потребнісно-мотиваційний та поведінковий компоненти. Показники до кожного з компонентів обрані такі, що мають загальний характер і які можна віднести як до кожної конкретної особистості студентської молоді в контексті її духовного становлення, так і до будь-якої особистості в юнацькому віці взагалі;

2) тренінг формування ціннісних орієнтацій, зміст якого становили вправи, спрямовані на відрефлексування реально діючих мотивів-цінностей, постановку оперативних і віддалених цілей, актуалізацію духовних інтенцій і породження життєвих перспектив.

Після формувального експерименту досліджуваним експериментальної групи було запропоновано повторно дослідити ціннісні орієнтації за допомогою методик М. Рокича та М. Лукашевича. Кінцеві результати відрізнялись від початкових.

Рис. 2. Авторська модель духовного становлення особистості в юнацькому віці

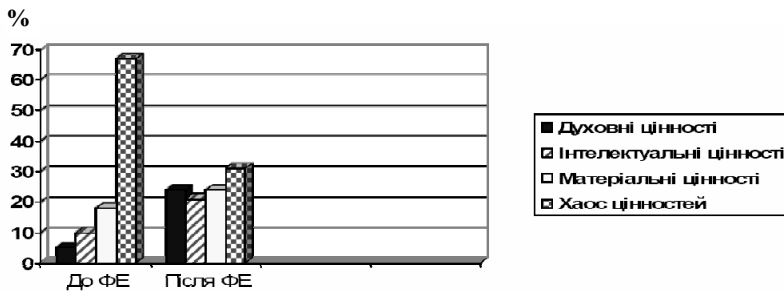

Рис. 3. Ціннісні орієнтації досліджуваних до і після формувального експерименту

Аналізуючи отримані результати, можна зробити висновок, що тренінг формування ціннісних орієнтацій позитивно вплинув на групу досліджуваних. Так, показник «Духовні цінності» зріс на 20%, а також показник «Хаос цінностей» знизився на 35%. Зміст та структура ціннісних орієнтацій вибірок студентів експериментальної та контрольної групи, отримані за допомогою різних методик (М. Рокича та М. Лукашевича), в цілому виявилися подібними. Отримані результати дозволяють стверджувати, що студентська молодь має систему ціннісних орієнтацій та ідеалів, яка характеризується незавершеністю та схильністю до трансформацій за нових життєвих обставин, що супроводжується процесом подальшого ціннісно-мотиваційного самовизначення, подальшим вибором моральних, політичних, соціальних та духовних цінностей-орієнтирів.

Висновки. У результаті дослідження визначені динамізм змісту та структури ціннісних орієнтацій студентів як еталона майбутньої діяльності та визначального чинника розвитку особистості, що потребує особливої уваги до їх формування в навчально-виховному процесі вищої школи. Зважаючи на те, що формування особистості зумовлюється не тільки генетично, але й соціальними умовами розвитку, необхідно зазначити, що результативність соціального розвитку особистості, і особливо етапу її становлення (юність), значною мірою визначається рівнем компетентності та професіоналізму педагогічних колективів навчально-виховних закладів. Таким чином, отримані результати надають дослідженню методичного характеру, оскільки дозволяють викладачам та кураторам студентських груп більш цілеспрямовано створювати організаційно-педагогічні умови формування ціннісних орієнтацій молоді.

Процес духовного становлення не завершується в юності, а продовжується впродовж усього життя, що потребує розробки проекту сприяння духовного розвитку особистості у різних вікових періодах. Основні перспективи подальшого дослідження з психології духовного становлення передбачають зосередження

на врахуванні суперечливих аспектів взаємодії особистості, яка розвивається, і соціального середовища; на розробці та теоретичному обґрунтуванні програм духовного становлення як у студентської молоді, так і викладачів вищих навчальних закладів з різним досвідом роботи, (а також молоді загалом) та їхньої апробації в експерименті.

1. Боришевський М.Й. Національна самосвідомість у громадянському становленні особистості / М.Й. Боришевський. – К.: Наукова думка, 2000. – 64 с.

2. Варій М.Й. Психологія особистості: навч. посібник / М.Й. Варій. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 592 с.

3. Васянович Г.П. Педагогічна етика: навч.-метод. посібник / Г.П. Васянович. – Львів: Норма, 2005. – 344 с.

4. Максименко С.Д. Основи генетичної психології / С.Д. Максименко. – К.: НПУ Перспектива, 1998. – 320 с.

5. Москалець В.П. Психологія релігії: посібник / В.П. Москалець. – К.: Академвидав, 2004. – 240 с.

6. Острозька біблія: вступи, гравюри, дослідження. – Львів: Благодійний Фонд «Книга», 2005. – 124 с.

7. Психологія. 3 викладом основ психології релігії / за ред. О. Макселона; пер. з пол. Т. Чорновіл. – Львів: Свічадо, 1998. – 320 с.

8. Савчин М.В. Вікова психологія: навч. посібник / М.В. Савчин, Л.П. Василенко. – К.: Академвидав, 2005. – 360 с.

9. Фромм Э. Психоанализ и религия / Э. Фромм // Сумерки богов. – М.: Политиздат, 1989. – С. 143–221.

Жигайло Н.И. Психологическое моделирование процесса духовного становления личности в юношеском возрасте

Представлена авторская модель духовного становления личности в юношеском возрасте. Доказано, что ценностные ориентации является одним из центральных личностных образований, детерминирующих процесс становления духовности.

Ключевые слова: *духовность, духовное становление, моделирование, ценностные ориентации, надличностные ценности, надличностность.*

Zhyhailo H.I. Psychological modeling of personal spiritual formation at adolescent age

The author's model of personal spiritual formation at adolescent age is suggested. It is proved that valuable orientations is one of the main personal new formations that determine the process of spiritual formation.

Key words: *spirituality, spiritual formation, modeling, valuable orientations, subpersonal values, subpersonality.*

Стаття надійшла 4 травня 2011 року

УДК 316.723: 316.624.3

С.С. Макаренко

**ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ЗАЛУЧЕННЯ МОЛОДІ
ДО КРИМІНАЛЬНОЇ СУБКУЛЬТУРИ**

Розкрито психологічні чинники виникнення і функціонування кримінальної субкультури в молодіжному середовищі. Розглядаються питання особливостей прояву ознак кримінальної субкультури та їх вплив на формування особистості підлітка.

Ключові слова: *субкультура, кримінальна субкультура, група підлітків, чинники кримінальної субкультури.*

Постановка проблеми. Актуальність дослідження проблеми впливу кримінальної субкультури на формування особистості молоді у сучасних умовах пояснюється не лише відсутністю прийнятої теоретичної концепції на державному рівні, але і необхідністю боротьби з її негативними проявами, що принижують людську гідність та розбещують школярів, особливо неповнолітніх. Кримінальна субкультура є основним механізмом криміналізації молодіжного середовища. Вона виступає чинником об'єднання злочинних груп, утруднює, спотворює або блокує процес позитивної соціалізації особистості, а також стимулює кримінальну поведінку неповнолітніх, що визначає її соціа-

льну шкідливість. Прояви кримінальної субкультури (манери поведінки, одягу, спілкування) у представників сучасних молодіжних субкультур і її атрибутів не поодинокі. Йдеться про представленість окремих елементів субкультур в установах і навчальних закладах різного типу та виникнення тенденції до їх впорядкування і систематизації з формуванням певної системи в масштабах усієї країни.

Стан дослідження. Вивченням кримінальної субкультури, її структури, елементів, механізмів функціонування, впливу на особистість, методів вивчення і способів профілактики займаються видатні вчені, письменники, практики. Опис структурних елементів субкультури можна знайти у Г. Андрєєвої, М. Варія, Б. Валігура, М. Герінга, П. Карпова, А. Кучинського, Я. Корчака, А. Макаренко, Г. Мединського, А. Петровського, М. Корнєєва, М. Костицького, А. Коваленко, А. Ратинова, Ю. Михайлова, В. Медведєва, Ю. Трофимова та ін. Глибокому розумінню кримінальної субкультури особливо сприяли твори художньої літератури А. Безуглова, Л. Габишева, Н. Думбадзе, А. Дріппе, Б. Лепкого, А. Солженіцина, А. Шведова, В. Шаламова. Проте сучасний етап розвитку психології девіантної поведінки вимагає нового погляду на проблемні питання щодо змісту і проявів кримінальної субкультури та тих соціально-психологічних і особистісних характеристик молоді, які сприяють її залученню до кримінального середовища.

У зв'язку з цим **метою** статті є розкриття тих психологічних чинників кримінальної субкультури, які визначають її формування в молодіжному середовищі.

Виклад основних положень. Злочинність загалом і молодіжна злочинність зокрема – це об'єктивний закономірний суспільний процес. Саме в неофіційній сфері відносин розкриваються механізми виникнення і функціонування кримінальної субкультури в молодіжному середовищі. Кримінальне середовище є елементом організованого суспільства. Пристосовуючись до суспільства і намагаючись домінувати в ньому, кримінальне

середовище існує за власними звичками та нормами, має свою субкультуру і стратифікацію. Кримінальне середовище прагне до об'єднання, узгодженості дій, жорсткого контролю за поведінкою своїх членів. Це призводить до виникнення різноманітних кримінальних структур, основу яких завжди становлять групи. Саме група є первинним, реальним осередком кримінального середовища, повноважним його представником, носієм і провідником кримінальних ідей [1; 6; 11].

У чинному законодавстві України значна увага приділяється групі як суб'єктові злочину. Так, Кримінальний кодекс (статті 27, 28, 30, 67, 255, 257 та ін.) вирізняє низку груп, що вчиняють злочин: група осіб без попередньої змови, група осіб за попередньою змовою, організована група, злочинна організація, банда, терористична група, воєнізоване та збройне формування. Розрізняються ролі та участь у злочині членів групи – організатор, керівник, підбурювач, посібник, виконавець і співвиконавець [7; 8; 10].

Вплив кримінальної субкультури на формування особистості підлітка залежить від його індивідуальних особливостей та системи відносин. Школяр одночасно знаходиться в декількох сферах відносин. Одна з них формальна (офіційна), пов'язана з суспільним обов'язком, який регламентований обов'язковим відвідуванням навчального закладу. У ньому, поряд із формальною сферою відносин і впливу на підлітка, існує й інша сфера відносин – неофіційна (неформальна). Вона пов'язана з перебуванням неповнолітнього в середовищі однолітків: в сім'ї, гуртках, спортивних секціях, де використовуються інші заходи впливу на особистість. Природно, кожна з цих сфер відносин має свою шкалу цінностей, престижності особистості й оцінки її поведінки [11, с. 32].

На противагу формальним організаціям існують неформальні, що політизуються в асоціальні (або антисоціальні), або просоціальні організації. Отже, можна припустити, що обидві сфери відносин, в яких перебуває неповнолітня молода особа,

абсолютно по-різному впливають на формування її особистості і поведінку. Досвід показує, що саме молодь із девіантними проявами в поведінці шукає свого самовираження (самоствердження) в неофіційній (неформальній) обстановці [3; 5].

Щоб дослідити внутрішню сутність злочинного світу, а водночас і субкультуру, яку він продукує, проаналізувати типові норми і цінності, групові установки сучасних кримінальних співтовариств та розкрити чинники виникнення і функціонування кримінальної субкультури в молодіжному середовищі, розглянемо класифікацію чинників, які впливають на статус і становище особи в кримінальній групі (рис. 1).

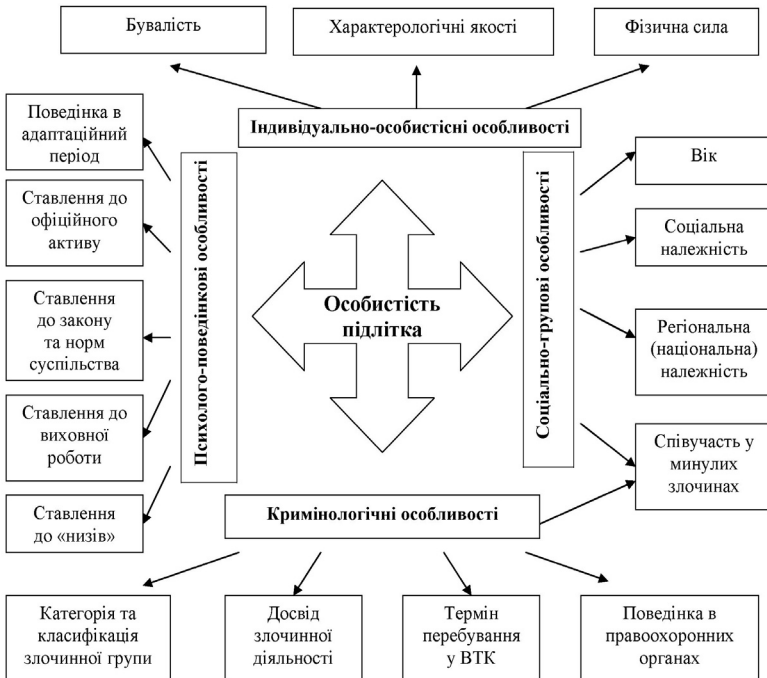

Рис. 1. Класифікація чинників, що впливають на статус і положення особи в кримінальній групі (за В. Пірожековим)

На особистість підлітка, який перебуває під впливом кримінальної групи, впливає низка чинників, а саме: індивідуально-особистісні, психолого-поведінкові, соціально-групові та кримінологічні особливості особистості [4]. З усіх наведених чинників неповнолітні підлітки насамперед цінують у неформальних групах індивідуально-особистісні якості лідера, тобто життєвий, злочинний досвід набутий ним у пенітенціарних закладах під час відбування покарань. Неформальний лідер формує групи, або злочинні угруповання, де починає проявлятися взаємна підтримка і психологічний захист. Об'єднавшись, підлітки відчувають свою силу і перевагу. Якщо спробувати роз'єднати таку групу, вона чинитиме опір шляхом посилення внутрішньогрупової солідарності.

Такий асоціальний тип об'єднань характеризується розмитістю моральних норм, кримінальними цінностями і установками. До таких об'єднань входять готи, панки, хіпі, металісти, скінхеди, фріки, «гопники» тощо. В усіх випадках, якщо таке об'єднання молоді переростає в кримінальне, або відразу стає таким, то у ньому змінюються норми, цінності і установки «нормальної молодіжної субкультури». Кримінальні групи виникають на основі неформальних об'єднань по-різному і їх формування значною мірою залежить від складу груп і ситуації, яка склалася в середині групи [1; 2; 7]. В них цілеспрямовано культивуються норми, цінності, атрибути, які реабілітують злочинний характер діяльності, що забезпечує єдність у досягненні кримінальної мети. Такі норми, цінності, установки, атрибути, пізнавально-знакова система і жаргон є змістом особливої субкультури.

Кримінальна субкультура – це стиль життєдіяльності неповнолітніх і молоді, що об'єдналися в кримінальні групи [4; 12]. Кримінальна субкультура привертає підлітків тим, що в кримінальних групах не існує заборон на будь-яку інформацію, у тому числі на інтимну, що особливо простежується в умовах так званої «сексуальної революції». Засвоєння її норм і ціннос-

тей відбувається порівняно швидко, оскільки підлітки зосереджені на її атрибутах із від'ємним відтінком емоційного забарвлення, псевдоромантикою, таємничістю, незвичністю у статевих стосунках тощо.

Контроль з боку держави відсутній і тому життєдіяльність осіб, що входять до асоціальних і кримінальних груп, значною мірою прихована від педагогів і дорослих. Не випадково місцями функціонування цієї субкультури є шкільні вбиральні, під'їзди будинків, підвали, горища, віддалені парки, сквери, місця «тусовок». Це місця, які малоконтрольовані адміністрацією школи і правоохоронними органами.

Особливість кримінальної субкультури полягає в тому, що в ній постійно обновлюються, удосконалюються норми і цінності злочинного середовища. Традиційні замінюються новими, трансформуючись відповідно до вимог сьогодення [5; 9].

У наш час, як зазначає А. Гуров, нерідко кримінальна субкультура паразитує на загальнонародських нормах, а також на цінностях нашого суспільства. Так, почуття цивільного обов'язку підміняється поняттям боргу злочинного, товариство – круговою порукою, дружба – відданістю лідеру або злочинній групі («кримінальній сім'ї») [4, с. 34].

Розглядаючи питання особливостей прояву ознак кримінальної субкультури та їх впливу на формування особистості підлітка, потрібно чітко розмежовувати критерії вікової періодизації підлітків та прояви кримінальної субкультури. Для цього необхідно аналізувати кожен критерій окремо. Простежуючи, наприклад, внутрішньогрупову ієрархію в групах, потрібно з'ясувати, що за нею стоїть, які взаємини існують між лідером і підлітками в групах, яке ставлення в них до аутсайдерів.

Для дослідження проблеми рівня насиченості ознак криміналізованого характеру у молодіжних групах нами було проведено дослідження школярів віком від 14 до 18 років, які навчалися у спеціальних школах-інтернатах та відбували покарання у виховних колоніях. Для збору фактичного матеріалу вико-

ристано контент-аналіз друкованих видань, в яких висвітлювалась асоціальна поведінка, особисте листування злочинців, соціо- і референтометрію формувань неповнолітніх і молоді, довірчі бесіди, анкетування та інтерв'ювання представників правоохоронних органів, вчителів, вихователів, психологів, включене і невключене спостереження за молоддю в різних навчальних, виховних і виправних закладах.

З метою виявлення контингенту молодих людей, що беруть участь у неформальних кримінальних організаціях, нами було опитано 168 юнаків і дівчат. Результати засвідчили, що з них 25% – школярі, 13% – навчаються в ПТУ, 12% – в технікумі, 6% – ВНЗ, 3% – зайняті на виробництві, 16% – без визначеного роду занять.

Дослідженням встановлено, що 28% опитаних проводять вільний час на «тусовці» щодня; у кожної п'ятої молодій людини, що прийшла туди, немає батька або він не живе з сім'єю, а у кожного десятого немає матері; кожен третій перебуває або перебував на обліку в інспекції у справах неповнолітніх; особиста справа кожного п'ятого розглядалася в комісії у справах неповнолітніх; 7% опитаних частково підтвердили свою участь у скоєнні правопорушень; 60% учасників «тусовки» психологічно готові до вживання алкоголю, 8% – наркотиків, 6% – токсичних речовин; лише 16% опитаних мають самостійний заробіток.

Проведене опитування щодо ставлення неповнолітніх до матеріальних і духовних цінностей в межах цієї ж вибірки показало, що:

1. Найбільш значущими є такі цінності, як гроші, порнографія і секс, автомашини, відвідини ресторанів, відпочинок на престижних курортах (рис. 2).

2. З усіх видів діяльності їх якнайбільше привертають комерція, робота в охороні, рекет. Втратили свою привабливість такі цінності, як здобуття освіти, отримання професії, створення міцної сім'ї.

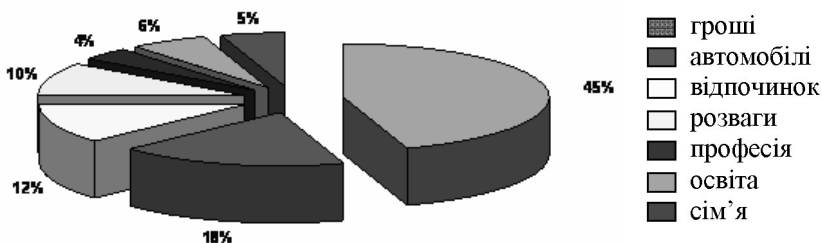

Рис. 2. Ієрархія цінностей у молодіжній кримінальній субкультурі

Наступним чинником вступу до неформальних організацій кримінального характеру є привабливість стратифікації.

Розподіл людей на ієрархічні групи (стратифікація) існує в суспільстві в цілому і в середині різних співтовариств. Підстави, за якими стратифікуються люди різні: соціальне походження (розподіл людей на класи), вік (вікова класифікація), освіта, професія [4; 9; 12]. Не становлять винятки і злочинні співтовариства, в яких люди класифікуються за певними категоріями (прошарки, касти). Кожна з них живе своїми законами, своєю мораллю. Злочинні групи належать до співтовариств, стратифікація в яких підпорядковується характеру і особливостям злочинної діяльності. В умовах, коли злочинність набуває дедалі організованішого, корумпованішого характеру, великого значення набуває розподіл людей за ступенем і характером участі в злочинній діяльності. Ієрархія представлена структурою: покровитель в структурі офіційної влади – «хрещений батько», організатор, виконавці, група прикриття, збуту, скупники тощо. Це є своєрідним «соціальним ліфтом», у якому більш агресивні, девіантні, жорстокі здобувають більший статус і при цьому не докладають значних інтелектуальних зусиль. А певний соціальний статус у цьому світі передбачає отримання матеріальних благ.

Стратифікація неповнолітніх і молоді в кримінальній субкультурі впливає на психологію особи, якій притаманні такі властивості, як жорсткий розподіл на «своїх» і «чужих», а також однозначне визначення статусів і ролей неповнолітніх і молоді у навчальних закладах і в «своїй групі» з однозначним визначенням прав і обов'язків. Підтвердженням може слугувати і термінологія, яка використовується неповнолітніми правопорушниками для позначення становища особи в груповій ієрархії («господар», «директор», «шишка», «пан», «старшак», «бос», «авторитет», «автор») [5, с. 13].

Стратифікація неповнолітніх та молоді в кримінальній субкультурі, яка впливає на психологію особистості, має такі властивості:

1. Жорсткий поділ на «своїх» і «чужих», а також однозначне визначення статусів і ролей неповнолітніх та молоді у навчальних закладах та у «своїй» групі з однозначним визначенням прав і обов'язків.

2. Соціальне клеймування. Порівнявши, для прикладу, стратифікацію в армії («дід», «черпак»), можна стверджувати, що стигматизація в кримінальній субкультурі – неодмінно жорстке (навіть жорстоке) правило.

3. Автономність існування кожної «касти», ускладненість, а частіше неможливість дружніх контактів між їх представниками через загрозу зниження соціального статусу.

4. Ускладненість пересування вгору при одночасній полегшеності мобільності вниз, яка означає те, що зміна соціальних ролей і статусів (з нижчих на вищі) утруднена, а для низки категорій неповнолітніх та молоді виключена. При цьому зміна соціальних ролей з вищих на нижчі полегшена. Щоб стати неофіційним «начальством» у групі або піднятися на сходинку вище в груповій ієрархії (мобільності вгору), необхідно як мінімум: пройти жорстку систему відбору; мати покровителя з вищої касти; мати «вислугу років» або особливі заслуги в кримінальній діяльності. Щоб вибитися вгору, часто необхідно зробити особливо зухвалий злочин.

5. Сувора субординація в міжособистісних відносинах «верхів» і «низів», нещадна експлуатація та утиски «низів» «верхами». Розроблена ціла система принижень і знущань, яким піддаються «низи». Це призводить до «закону бумерангу», у якому необхідно бачити одне з умов живучості кримінальної субкультури, саморозвитку і «самовдосконалення» стратифікації людей у асоціальному, злочинному середовищі.

6. Наявність у «верхів» певних звичаїв, умовних знаків, табу, цінностей, привілеїв. Ця система, яка ставить «паханів» у привілейоване становище, що підкреслює їх винятковість, вельми приваблива для «низів» і викликає шалений опір «верхів», якщо на неї хтось зазіхає.

7. Стійкість статусу. Спроби позбутися від нього, наприклад, при переїзді неповнолітнього на нове місце проживання або переведення в інший навчальний заклад, жорстко караються [1; 6; 7].

Таким чином, жорстка стратифікація та особлива нормативність поведінки кримінальної субкультури є привабливими для підлітків та молоді, що не «прижились» в інших, соціально спрямованих субкультурах.

Спираючись на дослідження фахівців із цієї проблеми, які розглядають кримінальну субкультуру як об'єктивну реальність, як певний соціальний інститут, наші дослідження виявили, що вона відрізняється від звичайної підлітково-юнацької субкультури асоціальним і кримінальним змістом, яскраво вираженими тоталітарними способами впливу на поведінку людей. Завдяки своєму емоційному і грайливому характеру, потаємності і незвичності, помилковій романтиці, вона легко засвоюється і швидко розповсюджується найперше в середовищі педагогічно заведених підлітків і молоді.

Висновки. Вивчення кримінальної субкультури неповнолітніх та молоді дозволяє зробити висновок про те, що вона безпосередньо пов'язана з спільнотами неповнолітніх та молоді, що мають кримінальну спрямованість і зайняті злочин-

ною діяльністю. Кримінальна субкультура виступає умовою живучості, цілісності та згуртованості кримінальних співтовариств, ефективності їх злочинної діяльності. Водночас норми і цінності кримінальної субкультури є потужними регуляторами індивідуальної поведінки неповнолітніх правопорушників і злочинних груп, володіють високим ступенем референтності через дії механізмів психічного зараження, наслідування, і особливо пресингу, постійно створюють для молодого людини ситуацію фрустрації і психічної травми. Вступ неповнолітнього в кримінальну групу пов'язаний з прийняттям її норм, цінностей і установок.

Виникненню кримінальної субкультури сприяє девальвація етичних цінностей злочинного середовища й падіння моралі в суспільстві, що відбувається за двома напрямками:

– знецінення результатів праці людей, крайня неповага до приватної та державної власності і як результат – зростання корисливих злочинів і крайніх проявів вандалізму;

– знецінення людського життя і як результат – зростання насильницьких злочинів, а також агресивності та рівня жорстокості щодо жертви.

Проведене нами дослідження дозволяє виділити такі чинники залучення молоді до кримінальної субкультури:

1. Пошук особою психологічного і фізичного захисту в новому середовищі. Як наслідок – спротив нормам, правилам, стилям поведінки, ідеалам і цінностям суспільства.

2. Внутрішньогрупове покарання й утиск слабких, що виступає в якості основного мотиву створення субкультур у неповнолітніх і є наслідком виникнення та переживання потреби у самостверженні своєї індивідуальної неповторності.

Визнання реальності кримінальної субкультури не означає, що з її існуванням треба змиритися. Істотно зменшити шкоду кримінальної субкультури цілком ймовірно. Тому подальші дослідження доцільно здійснювати у напрямку визначення впливу на формування особистості підлітків закономірностей і

витоків національної української культури з її ментальними традиціями та обрядами, які побудовані на основах християнської моралі та традиціях, що визначають українську ментальність та культуру.

1. Башкатов И.П. Психология групп несовершеннолетних нарушителей / И.П. Башкатов. – М.: Прометей, 1993. – 240 с.
2. Башкатов И.П. Психология неформальных подростково-молодежных групп / И.П. Башкатов. – М.: Информпечать, 2000. – 336 с.
3. Виденеев И.А. Психология девиантного поведения / И.А. Виденеев. – Харьков: Б.И., 1997. – 67 с.
4. Гуров А.И. Профессиональная преступность: прошлое и современность / А.И. Гуров. – М.: Юридическая литература, 1990. – 442 с.
5. Гернет М.Н. Социальные факторы преступности [Электронный ресурс] / М.Н. Гернет. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/Gern/index.php
6. Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх: Закон України від 24 січня 1995 р. № 20/95-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 2.
7. Кучинский А.В. Преступники и преступления. Законы преступного мира. Паханы, авторитеты, воры в законе: энциклопедия / А.В. Кучинский. – Донецк: Сталкер, 1997. – 432 с.
8. Медведев В.С. Кримінальна психологія: підручник / В.С. Медведев. – К.: Атіка, 2004. – 368 с.
9. Пирожков В.Ф. Законы преступного мира молодежи (криминальная субкультура) / В.Ф. Пирожков [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.e-reading.org.ua/bookreader.php/75561/Pirozhkov.html>
10. Прикладная юридическая психология / под ред. А.М. Столяренко. – М.: Юнити-Дана, 2000. – 639 с.
11. Ратинов А.Р. Жестокость как правовая и нравственно-психологическая проблема / А.Р. Ратинов, Ю.М. Михайлова // Юридическая психология / сост. Т.Н. Курбатова. – СПб.: Питер, 2001. – С. 159–171.
12. Юридичний словник-довідник / за ред. Ю.С. Шемшученка. – К.: Феміна, 1996. – 696 с.

Макаренко С.С. Психологические факторы приобщения молодежи к криминальной субкультуре

Раскрываются психологические факторы возникновения и функционирования криминальной субкультуры в молодежной среде. Рассматриваются вопросы проявления признаков криминальной субкультуры и их влияние на формирование личности подростка.

Ключевые слова: субкультура, криминальная субкультура, группа подростков, факторы криминальной субкультуры.

Makarenko S.S Psychological factors of youth involvement in criminal subculture

Psychological factors of appearance and functioning of criminal subculture among young people are analyzed. The problems of display peculiarities of criminal subculture features and their influence on a teenager formation are considered.

Key words: subculture, criminal subculture, group of teenagers, factors of the criminal subculture.

Стаття надійшла 6 червня 2011 року

УДК 376 – 056.36:316.77

О.І. Проскурняк

**СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ
ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ
КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ ЗІ ЗНИЖЕНИМ
РОЗУМОВИМ РОЗВИТКОМ**

Доводиться актуальність розвитку комунікативних якостей та формування комунікативної компетентності учнів зі зниженим розумовим розвитком, аналізуються наукові підходи до вивчення комунікативної компетентності, яку автор розглядає як результат розвитку комунікативної діяльності, визначаються психологічні, психофізіологічні та соціальні детермінанти формування комунікативної

компетентності учнів зі зниженим інтелектуальним розвитком та аналізується їх зміст, окреслюються напрями оптимізації формування комунікативної компетентності цієї категорії учнів.

Ключові слова: *комунікативна компетентність, комунікативна діяльність учнів зі зниженим інтелектуальним розвитком, психологічна детермінанта, психофізіологічна детермінанта, соціальна детермінанта.*

Постановка проблеми. Концепція спеціальної освіти визначає основні орієнтири оновлення змісту виховної та освітньої системи в межах освітніх закладів. Вона орієнтує на особистісну своєрідність кожної дитини, на встановлення партнерських відносин, розширення світогляду дитини, реформування предметного середовища, забезпечення самостійної та спільної діяльності дітей згідно з їхніми бажаннями та здібностями. Однією із основних цілей корекційного навчання й виховання є забезпечення процесу неперервного розвитку дитини, що ставить за мету виховання особистості, яка зможе інтегруватися в соціум.

Сучасний освітній процес характеризується своєю спрямованістю на комунікативне виховання дитини, від успішності його реалізації залежить успіх мовленнєвого розвитку та створюються передумови для активної участі дитини в суспільному житті – дитина набуває необхідні в особистому житті навички комунікативної поведінки, культуру мовленнєвого розвитку. За таких умов проблема формування комунікативної компетентності учнів зі зниженим інтелектуальним розвитком набуває дедалі більшої актуальності у сфері навчання та виховання, оскільки від рівня сформованості комунікативної компетентності залежить характер соціалізації дитини.

Стан дослідження. У сучасній психології існують різні підходи до розуміння комунікативної компетентності. Слід зазначити, що в більшості випадків психологи (як вітчизняні, так і зарубіжні) дотримують неоднозначних підходів до розуміння та

розв'язання цієї проблеми. Назвемо основні з цих підходів (використані тут терміни лише підкреслюють домінуючу серед інших позицію науковця щодо трактування суті спілкування і комунікативної компетентності):

– діяльнісний підхід (Л. Виготський, Г. Костюк, О. Леонтєв, М. Лісіна, Б. Ломов, С. Рубінштейн, О. Смірнова та ін.);

– змістовий підхід (Г. Костюк, Н. Кузьміна, Л. Петровська та ін.);

– комунікативна компетентність як готовність (установка) до діяльності (Ю. Азаров, М. Коць, Н. Кузьміна, Л. Петровська, Д. Узнадзе та ін.);

– особистісний підхід – комунікативна компетентність як комплекс особистісних якостей (Г. Айзенк, П. Горностай, В. Зливков, Р. Кеттел, М. Молоканов, Г. Оллпорт, Л. Петровська та ін.);

– розуміння комунікативної компетентності через Я-стан (Е. Берн, П. Єршов, М. Молоканов, Л. Петровська та ін.);

– комунікативна компетентність як здібності особистості, як уміння – компонент здібностей (В. Гаркуша, М. Заброцький, Л. Петровська, К. Платонов та ін.);

– діалогічний підхід (М. Бахтін, Л. Виготський, С. Дмитрієва, А. Копйов, О. Матюшкін та ін.).

У загальній психології, спеціальній психології та корекційній педагогіці досліджувалися особливості розвитку соціальної, психологічної компетентності, комунікативної активності, комунікативних здібностей (Е. Чернишова, С. Ігнатєва, Н. Кузьменкова, Л. Іюдіна, Н. Волошин, Ю. Корольова, В. Серова, С. Тарасюк, Т. Пироженко та ін.), особливості психологічного розвитку та навчання дітей зі зниженим розумовим розвитком досліджували українські та зарубіжні вчені (Ю. Бистрова, В. Бондар, Н. Гончарова, Н. Коломинський, М. Матвєєва, В. Синьов, В. Печерський, В. Тарасун, О. Хохліна, та ін.).

Водночас, потребує розширеного і поглибленого вивчення проблема аналізу соціально-психологічних детермінант форму-

вання комунікативної компетентності учнів зі зниженим розумовим розвитком.

Метою статті є аналіз підходів визначення поняття комунікативної компетентності, її структури, детермінант формування комунікативної компетентності учнів зі зниженим розумовим розвитком.

Виклад основних положень. Під комунікативною компетентністю розуміють здатність встановлювати та підтримувати необхідні контакти з іншими людьми, певну сукупність знань, умінь і навичок, що забезпечують ефективне спілкування. Вона передбачає вміння змінювати глибину і коло спілкування, розуміти і бути зрозумілим для партнера по спілкуванню. Комунікативна компетентність, як зазначає Т. Гончар, формується в умовах безпосередньої взаємодії, тому є результатом досвіду спілкування між людьми. Цей досвід набувають під час не тільки безпосередньої взаємодії, а й опосередкованої, з літератури, театру, кіно, з яких людина отримує інформацію про характер комунікативних ситуацій, особливості міжособистісної взаємодії і засоби їх вирішення. У процесі опанування комунікативної сфери людина запозичує з культурного середовища засоби аналізу комунікативних ситуацій у вигляді словесних і візуальних форм [1].

На нашу думку, доцільнішим є визначення комунікативної компетентності за О. Корцем, котрий розуміє її як інтегральну якість індивіда, що забезпечує йому успішність діяльності в умовах, які постійно змінюються. Відтак комунікативна компетентність має забезпечувати успішну організацію взаємодії для ефективного вирішення завдань, що постають перед людиною, готовність до партнерства [3].

Якщо ґрунтуватися на прийнятій у соціальній психології структурі спілкування, що включає перцептивний, комунікативний та інтерактивний аспекти, то комунікативну компетентність можна розглядати як складову спілкування. Тоді комунікативний процес, на думку Т. Гончара, розуміється як «інформацій-

ний процес між людьми як активними суб'єктами, з урахуванням стосунків між партнерами». Тобто виникає «вузьке» поняття «комунікація». Однак часто «комунікацію» розуміють як синонім спілкування, підкреслюючи, що «комунікативний вплив є ... психологічним впливом одного комуніканта на іншого з метою зміни його поведінки» [1]. Це означає, що відбувається зміна самого типу відносин, що склався між учасниками комунікацій. Існує й широке розуміння «комунікації», яке застосовується у зв'язку з розвитком системи масових комунікацій у суспільстві.

О. Корець виокремлює такі складові комунікативної компетентності:

- орієнтованість у різноманітних ситуаціях спілкування, яка ґрунтується на знаннях і життєвому досвіді індивіда;

- здатність ефективно взаємодіяти з оточенням завдяки розумінню себе й інших при постійній видозміні психічних станів, міжособистісних відносин і умов соціального середовища;

- адекватна орієнтація людини – у власному психологічному потенціалі, потенціалі партнера, в ситуації;

- готовність і вміння будувати контакт із людьми;

- внутрішні засоби регуляції комунікативних дій;

- знання, вміння і навички конструктивного спілкування;

- внутрішні ресурси, необхідні для побудови ефективної комунікативної дії у визначеному колі ситуацій міжособистісної взаємодії [3].

Таким чином, комунікативна компетентність – структурний феномен, що містить складові цінності, мотиви, настанови, соціально-психологічні стереотипи, знання, уміння, навички.

У структурі комунікативної компетентності, як ієрархічно організованого психічного утворення, розрізняють мотиваційно-спонукальну, функціональну та особистісну складові.

Мотиваційно-спонукальна ланка структури комунікативної компетентності в спілкуванні представлена такими компонентами, як мотиви, настанови, здібності.

Функціональна ланка представлена такими якостями, як уміння встановлювати контакти з іншими, пропонувати та вирішувати конфлікти, знаходити адекватні засоби впливу на партнера, що у сукупності утворюють стиль спілкування. У ланці особистісних якостей: комунікабельність, соціально-психологічна спостережливість, емпатія.

Отже, комунікативну компетентність розглядаємо як певний рівень розвитку особистості, що передбачає сформованість цілісної системи мотиваційно-спонукальних явищ, особистісних якостей та функціональних проявів, які реалізують емоційні, когнітивні, поведінкові сфери особистості.

Комунікативна компетентність розумово відсталих учнів пов'язана з розвитком комунікативної діяльності: чим краще розвинута комунікативна діяльність – тим вищий рівень комунікативної компетентності. Комунікативна компетентність є результатом розвитку комунікативної діяльності учнів із розумовою відсталістю.

Аналізуючи дослідження М.П. Матвєєва, В.М. Синьова, О.П. Хохліної та ін., визначимо компоненти особистості, що впливають на розвиток комунікативних якостей, компетентності розумово відсталих учнів:

- емоційний компонент (стан особистості в ситуації міжособистісної взаємодії, невміння керувати своїм емоційним станом у передконфліктних і конфліктних ситуаціях);

- вольовий компонент (нездатність особистості до самоконтролю).

- пізнавальний компонент (суб'єктивність, невміння аналізувати і прогнозувати ситуацію);

- мотиваційний компонент (відображає стан внутрішніх сил, які не сприяють адекватній поведінці в конфлікті і вирішенню проблеми);

- психомоторний компонент (невміння володіти своїм тілом, керувати жестикуляцією і мімікою) [4].

Ґрунтуючись на доробках О. Наконечної, Г. Шевчук, А. Шевчук, серед детермінант, що впливають на формування комунікативної компетентності учнів зі зниженим розумовим розвитком, визначимо:

– детермінанти, пов’язані з психофізіологічними особливостями розвитку (травми мозку або інфекції, спадкові хвороби, відставання розумового розвитку, особливості нервової системи, зокрема процесів збудження і гальмування);

– власне психологічні детермінанти – особливості особистості (статеві, вікові особливості, ситуація внутрішньосімейного розвитку, рівень самооцінки, акцентуації характеру);

Відповідно до визначення поняття «комунікативна компетентність» ця детермінанта включає соціальний досвід учнів зі зниженим розумовим розвитком»: соціальну некомпетентність (недостатній рівень способів соціального реагування), вплив освітніх закладів, засобів масової інформації тощо.

Визначені соціально-психологічні детермінанти певною мірою впливають на формування комунікативної компетентності розумово відсталих учнів, тобто мають певну ієрархічну структуру.

На наш погляд, чільне місце мають психофізіологічні та психологічні детермінанти. Органічні враження центральної нервової системи спричиняють відхилення у пізнавальній сфері розумово відсталих дітей. Визначають такі особливості вищої нервової діяльності: слабкість замикальної функції кори головного мозку (повільно формуються нові умовні зв’язки, на яких ґрунтуються навчання та виховання), труднощі диференціації, їх мала стійкість (погане орієнтування в навколишньому середовищі, невміння застосовувати на практиці ті чи інші правила), слабкість, інертність нервових процесів, порушення рівноваги процесів збудження та гальмування. Також особливості вищої нервової діяльності школярів виявляються в дефектах пізнавальних процесів – уваги, пам’яті, сприйняття, мислення, мовлення.

Серед основних недоліків уваги учнів зі зниженим розумовим розвитком визначають порушення концентрації, стійкості тощо.

Відчуття та сприйняття при розумовій відсталості, як наголошує М. Матвеева, слабко диференційовані, характеризуються неточністю, вузькістю, недостатньою усвідомленістю. Особливого значення при корекційному впливі набуває організація сприйняття, мовленнєва регуляція перцептивної діяльності, встановлення міжсенсорної взаємодії [4].

Щодо особливостей пам'яті, то в учнів зі зниженим розумовим розвитком порушені запам'ятовування (недостатня осмисленість), збереження (дитина швидко забуває) і відтворення (неточність).

Мислення характеризується повільністю, найбільші порушення спостерігаються в мовно-логічному мисленні, порівняно збереженим є наочно-дійове мислення. Недорозвинення вищих (абстрактних) форм мислення спостерігається в самостійній діяльності та відображається на особистості розумово відсталої дитини [4].

Значні порушення емоційно-вольової сфери також є особливістю дітей зі зниженим розумовим розвитком, що визначається слабкістю регуляції емоцій, їх недостатня диференційованість, полярність, невідповідність зовнішнім впливам за змістом, порушення в розвитку вищих (інтелектуальних, моральних, естетичних) почуттів, низький рівень емоційної вираженості. Водночас при розумовій відсталості спостерігаються розлади почуттів: роздратованість, ейфорія, апатія тощо.

У структурі спрямованості особистості розумово відсталих дітей визначають інтереси, потреби, переконання. Інтереси в тієї категорії дітей недостатньо диференційовані та інтенсивні. Формування соціально зрілих потреб вимагає більше часу, ніж у нормі. Переконання при інтелектуальній недостатності поверхневі, діти не завжди можуть їх обстоювати, не орієнтуються на них у повсякденному житті, але при корекційному впливі можливо виховати в них соціально значущі інтереси та потреби, сформувані певні переконання. У більшості учнів зі зниженим інтелектуальним розвитком неадекватна самооцінка (знижена

або підвищена), що негативно впливає на їхню комунікативну діяльність.

До загальних недоліків діяльності учнів зі зниженим інтелектуальним розвитком є порушення мотивації та цілеспрямованості, слабкість орієнтування, невміння планувати діяльність та передбачати її наслідки, некритичне ставлення до результатів діяльності, невміння бачити та виправляти помилки.

Про рівень психічного розвитку дитини також свідчить рівень розвитку мови, тому що це не тільки засіб комунікації, але й регулятор вищих психічних функцій. Особливості мовленнєвої сфери досліджували такі корифеї дефектологічної науки, як А. Лурія, М. Гнездилов, В. Петрова, М. Певзнер та ін. У дітей зі зниженим інтелектуальним розвитком бідний словниковий запас, порушення звукосприйняття та звуковідтворення, узагальнення що ускладнює їхню комунікативну діяльність. Перехід до самостійного висловлювання в цих дітей уповільнений. Розумово відсталі учні часто не усвідомлюють необхідність чітко передавати зміст певних подій, тобто вони не орієнтуються на співрозмовника.

На розвиток соціальної компетентності учнів зі зниженим розумовим розвитком значною мірою впливають соціальні детермінанти, зокрема ситуація внутрішньосімейного розвитку. Сім'я вирішальним чином визначає умови життя дитини, з одного боку, попереджаючи шкідливі наслідки, а з іншого – є найкращим джерелом його вражень і переживань. Криза в сім'ї призводить до викривлення ідеалів, що провокує порушення в комунікативній поведінці, нехтування соціальними еталонами.

Ґрунтуючись на визначенні та аналізі детермінант, що впливають на формування комунікативної компетентності учнів зі зниженим розумовим розвитком, корекційна робота з вирішення цієї проблеми має здійснюватися за такими напрямками:

– психологічний, що передбачає корекцію пізнавальних можливостей, активізацію мовлення, розширення словникового запасу, мотивацію на комунікативну взаємодію, встановлення

міжособистісних зв'язків, розвиток комунікативної активності, формування комунікативних навичок тощо;

– соціальний, що передбачає створення умов для оптимізації формування комунікативної компетентності учнів із розумовою відсталістю через ознайомлення батьків із особливостями комунікативної діяльності їх дітей, залучення засобів масової інформації (створення спеціального циклу програм з метою розширення їх соціального досвіду), активізацію роботи фахівців навчальних закладів щодо розробки та впровадження спеціально орієнтованих програм.

Висновки. Таким чином, комунікативну компетентність ми розуміємо як інтегральну якість індивіда, що забезпечує йому успішну діяльність в умовах, що постійно змінюються. До структури комунікативної компетентності входять мотиваційно-спонукальна, функціональна та особистісна складові. Аналіз особливостей формування комунікативної компетентності учнів зі зниженим розумовим розвитком допоміг визначити психофізіологічні, психологічні та соціальні (мікро- та макро- фактори) детермінанти, що впливають на її ефективність, з урахуванням яких були окреслені психологічний та соціальний напрями роботи з оптимізації формування комунікативної компетентності учнів зі зниженим розумовим розвитком.

Перспективою подальшого дослідження є вивчення особливостей комунікативної компетентності учнів зі зниженим розумовим розвитком у контексті їхньої комунікативної діяльності, визначення критеріїв її сформованості, розробка і впровадження програми з формування комунікативної діяльності цієї категорії учнів у закладах освіти.

1. Гончар Т.І. Комунікативна компетентність: суть, структура, розвиток / Т.І. Гончар [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.knukim.edu.ua/articles_gonchar.htm

2. Кобзар Т.Л. Комунікативна компетентність: психологічний підхід до проблеми / Т.Л. Кобзар [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eprints.zu.edu.ua/375/2/C1B26889.pdf>

3. Корець О.М. У пошуках шляхів формування комунікативної компетентності дітей старшого дошкільного віку (на матеріалі іноземної мови) / О.М. Корець [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrdeti.com/2005/1_a6_2005.html

4. Матвеева М.П. Психологія розумово відсталої дитини / М.П. Матвеева, В.М. Синьов, О.П. Хохліна. – К.: Знання, 2008. – 359 с.

5. Наконечная О.В. Психологические детерминанты конфликтности подростков / О.В. Наконечная, Г.А. Шевчук, А.С. Шевчук [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://student.km.ru/ref_show_frame.asp

Проскурняк А.И. Социально-психологические детерминанты формирования коммуникативной компетентности учащихся со сниженным умственным развитием

Обосновывается актуальность развития коммуникативных качеств и формирования коммуникативной компетентности учащихся со сниженным умственным развитием, анализируются научные подходы к изучению коммуникативной компетентности, которую автор рассматривает как результат развития коммуникативной деятельности, выделяются психологические, психофизиологические и социальные детерминанты формирования коммуникативной компетентности учащихся со сниженным умственным развитием, очерчиваются направления оптимизации формирования коммуникативной компетентности у этой категории учащихся.

Ключевые слова: коммуникативная компетентность, коммуникативная деятельность учащихся со сниженным интеллектуальным развитием, психологическая детерминанта, психологическая детерминанта, социальная детерминанта.

Proskurnyak O.I. Social-psychological determinants of the formation of the communicative competence of students with lower mental development

The article deals with the actuality of the development of communicative skills and communicative competence forming of students with lower

mental development, the of analyzes the scientific approaches to the study of communicative competence, which the author sees as the result of the communicative activities, also highlighted the psychological, physiological and social determinants of forming communicative competence of students with lower mental development and analyzes its contents., outlines the direction of optimizing the formation of communicative competence in this category of students.

Key words: *communicative competence, communicative activities, students with low intellectual development, psychological determinants, psychophysiological determinants, social determinants.*

Стаття надійшла 9 червня 2011 року

Розділ 4

ТРИБУНА ЗАРУБІЖНИХ УЧЕНИХ

УДК 159.9+343.95

Bożena Gołota

TERRORYZM A BEZPIECZEŃSTWO PAŃSTWA*

Autorka publikacji wskazuje cechy charakterystyczne związane z bezpieczeństwem państwa oraz potencjalnym ryzykiem zagrożenia terrorystycznego. W publikacji zostały również przedstawione czynniki wpływające na podniesienie poziomu ryzyka wystąpienia ataków terrorystycznych w Polsce.

Słowa kluczowe: *terroryzm, bezpieczeństwo, zagrożenie, współdziałanie.*

Wiek dwudziesty, a także początek wieku dwudziestego pierwszego, to okres wzrostu terroryzmu na świecie. Terroryzm stał się zagrożeniem globalnym. Przedsięwzięcia podjęte przez państwa przyjęły również wymiar międzynarodowy.

Słownik wyrazów obcych PWN definiuje «terroryzm jako stosowanie terroru, zwłaszcza działalność niektórych ugrupowań eksternistycznych usiłujących za pomocą zabójstw politycznych, porwań zakładników, uprowadzeń samolotów i podobnych środków, zwrócić uwagę opinii publicznej na wysuwane przez siebie hasła lub wymusić na rządach państwa określone ustępstwa czy świadczenia na swoją korzyść» [8]. Definicja zawarta w encyklopedii powszechnej PWN określa terroryzm jako «różne umotywowanie ideologiczne, planowanie i zorganizowanie działania pojedynczych

* В авторській редакції

osób lub grup skutkujące narzuceniem istniejącego porządku prawnego, podjęte w celu wymuszenia od władz państwowych i społeczeństwa określonych zachowań, często narzucające dobra osób postronnych; działania te realizowane są z całą bezwzględnością, za pomocą różnych środków (nacisk psychiczny, przemoc fizyczna, użycie broni i materiałów wybuchowych), w warunkach zagrożonego regionu i celowo stworzonego w społeczeństwie lęku» [6]. Inny autor, amerykański psycholog F. Hacker, pojęcie terroryzmu odnosi do przemocy stosowanej przez «jednostki lub małe grupy konspirantów» [2]. Spośród polskich politologów B. Bolechów, twierdzi, że «terroryzm jest formą przemocy politycznej, polegającej na stosowaniu morderstw lub zniszczenia w celu wywołania szoku i ekstremalnego zastraszenia jednostek, grup, społeczeństw lub rządów, czego efektem mają być wymuszenia pożądanых ustępstw politycznych, sprowokowanie nieprzemyślanych działań, lub/i zademonstrowanie/ nagłośnienie politycznych przekonań» [3].

Terroryzm, jako problem międzynarodowy, wywiera wpływ na kształtowanie zachowań, opinii jednostek, określonych podmiotów. Biorąc pod uwagę ogólny podział terroryzmu, można wyróżnić:

1. terroryzm klasyczny,
2. superterroryzm (wykorzystujący broń masowego rażenia),
3. cyberterroryzm (zwany też infoterroryzmem) [1].

Uwzględniając używane do zamachu środki walki, terroryzm dzielimy na:

1. terroryzm konwencjonalny;
 - a) broń biała lub inne niebezpieczne narzędzia,
 - b) broń strzelecka,
 - c) środki wybuchowe;

terroryzm niekonwencjonalny

- a) jądrowy,
- b) chemiczny,
- c) biologiczny,
- d) elektroniczny (infoterroryzm, impuls elektromagnetyczny).

Inni autorzy (np. P. Wilkinson) wyróżniają:

1. terroryzm międzynarodowy,
2. terroryzm ponadnarodowy,
3. terroryzm polityczny,
4. terroryzm państwowy (oficjalny),
5. terroryzm neofaszystowski,
6. terroryzm niepolityczny,
7. terroryzm kryminalny [5].

Analizując terroryzm, który może spowodować zagrożenie bezpieczeństwa państwa, należy dokonać analizy pojęcia bezpieczeństwa oraz bezpieczeństwa narodowego.

Współczesne definicje leksykalne określają bezpieczeństwo jako «stan pewności, spokoju, zabezpieczenia oraz jego poczucia oraz wskazują na brak zagrożenia i ochronę przed niebezpieczeństwami» [8]. Bezpieczeństwo narodowe to «jedna z najważniejszych potrzeb człowieka szeroko rozumianego, a więc: ekonomicznego, psychicznego, osobistego, militarne, ekologicznego, energetycznego, informacyjnego i socjalnego. Potrzeba bezpieczeństwa wynika ze skłonności człowieka do życia we wspólnocie» [7].

W naukach społecznych bezpieczeństwo w ogólnym znaczeniu obejmuje zaspokojenie takich potrzeb jak: istnienie, przetrwanie, całość, tożsamość, niezależność, spokój, posiadanie i pewność rozwoju. «Bezpieczeństwo ma charakter podmiotowy, a będąc naczelną potrzebą człowieka i grup społecznych, jest zarazem podstawową potrzebą państw i systemów międzynarodowych; jego brak powoduje niepokój i stan zagrożenia. Dlatego każdy z wymienionych podmiotów stara się oddziaływać na swoje otoczenie zewnętrzne i sferę wewnętrzną, aby usuwać lub przynajmniej oddalać zagrożenia i eliminować własny lęk, obawy, niepokój, niepewność. Polska, poprzez upoważnione do tego organy państwa, prowadzi swą politykę bezpieczeństwa, zmierzającą do zapewnienia optymalnych warunków życia swoich obywateli» [4].

Najważniejszą wartością dla każdego państwa jest bezpieczeństwo, a co za tym idzie suwerenność, niezależność i integralność terytorialna [9].

Funkcje państwa w dziedzinie bezpieczeństwa można podzielić na: wewnętrzną, gospodarczo – organizatorską, socjalną, kulturalno – wychowawczą i zewnętrzną.

Funkcja wewnętrzna wiąże się zapewnieniem bezpieczeństwa i porządku publicznego, ochroną mienia, zdrowia i środowiska oraz zabezpieczeniem trwałości w wewnętrznej strukturze – właściwych stosunków społecznych.

Funkcja zewnętrzna to zapewnienie bezpieczeństwa państwa na zewnątrz, rozwijanie stosunków politycznych, gospodarczych i kulturalnych z innymi państwami, a także kontaktów międzynarodowych.

W Strategii Bezpieczeństwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej przyjęto, że Polska polityka bezpieczeństwa jest zgodna z prawem międzynarodowym i skorelowana jest ze strategiami sojuszniczymi, tj. Koncepcją Strategiczną NATO oraz Europejską Strategią Bezpieczeństwa. Strategia (...) stanowi podstawę do opracowania strategii sektorowych, odnoszących się do poszczególnych dziedzin bezpieczeństwa narodowego oraz wykonywanych dyrektyw strategicznych, w tym Polityczno – Strategicznej Dyrektywy Obrony RP.

Spółeczeństwo musi być świadome, że bezpieczeństwo nie jest osiągnięte raz na zawsze, należy je kształtować, systematycznie modyfikować, adaptować do zmieniających się warunków zewnętrznych i wewnętrznych.

Oceniając zagrożenie terrorystyczne w Polsce należy stwierdzić, że istnieje realne niebezpieczeństwo zagrożenia terrorystycznego w Polsce. Terytorium Polski może zostać wykorzystane do prowadzenia działań o charakterze logistycznym, mogących wspierać działalność terrorystyczną prowadzoną w innych krajach.

Wśród czynników wpływających na podniesienie poziomu ryzyka wystąpienia ataków terrorystycznych w naszym kraju należy między innymi wymienić:

1. skuteczność osiągnięcia celów w wyniku stosowania terroru,

2. prozachodnią politykę naszego państwa, zwłaszcza strategiczny sojusz ze Stanami Zjednoczonymi Ameryki Północnej,
3. uczestnictwo w koalicji antyterrorystycznej,
4. udział w misjach pokojowych i stabilizacji (w szczególności w Iraku oraz w Afganistanie),
5. przynależność Polski do NATO,
6. przynależność do Unii Europejskiej i strefy Schengen,
7. systematycznie powtarzane informacje medialne na temat funkcjonowania w Polsce tajnych więzień CIA,
8. stałe docieranie do społeczności muzułmańskiej w Polsce przedstawicieli ortodoksyjnych organizacji islamskich, niejednokrotnie identyfikowanych jako sympatyzujące z ugrupowaniami eksternistycznymi,
9. pogłębianie radykalnych poglądów więźniów, przebywających z innymi więźniami wyznania islamskiego i wykorzystania motywów religijnych i eksternistycznych.

Wśród ekspertów ds. bezpieczeństwa panuje przekonanie, że terroryzm jest zjawiskiem, które będzie występowało w przyszłości z większym nasileniem. Świadczą o tym liczne sygnały o zamachach nadchodzące z różnych państw. Pojawienie się nowych organizacji terrorystycznych dowodzi, że terroryzm nie znika. Rolą wszystkich państw i całej społeczności międzynarodowej jest odpowiednie przygotowanie się do skutecznej walki z terroryzmem.

Reasumując, należy stwierdzić, że terroryzm jest zjawiskiem, które występuje w wielu postaciach. Współczesny terroryzm charakteryzuje się tym, że grupy terrorystyczne działają z wielu pobudek oraz za przyzwoleniem władz państwowych. Uderzają one najczęściej w podstawy ustrojowe państw demokratycznych, zaś walka z nimi jest utrudniona z uwagi na to, że znaczna część grup terrorystycznych formalnie nie jest związana z żadnym państwem, co wyklucza użycie sił zbrojnych w odwecie. Co więcej, współczesne grupy terrorystyczne nie odczuwają strachu przed odwetem oraz groźbą użycia przeciwko nim broni. Ponadto atakom terrorystycznym sprzyjają procesy demograficzne oraz urbanizacyjne, związane z

rozwojem miast. Dla ugrupowań terrorystycznych sprzyjające jest skupienie znacznej części danej populacji w jednym miejscu. Działania terrorystyczne wymierzone w duże aglomeracje mogą na jakiś czas sparaliżować funkcjonowanie państwa.

Polska do tej pory była wolna od zamachu terrorystycznego. Mając na uwadze pojawienie się tego typu wydarzeń na świecie, powinniśmy być świadomi, że nasz kraj również jest narażony na ataki terrorystyczne.

1. Aleksandrowicz T. Terroryzm międzynarodowy. – Warszawa: Wydawnictwo Akademickie I Profesjonalne, 2008. – s. 24.

2. Bernard A. Strategia terroryzmu / A. Bernard. – Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1978. – s. 12.

3. Bolechów B. Terroryzm w świecie podwubiegunowym / B. Bolechów – Wyd: Adam Marszałek, – Toruń, 2003. – s. 25.

4. Kaczmarek W. Prognoza możliwych zagrożeń o charakterze militarnym i niemilitarnym determinujących potrzeby w zakresie tworzenia wojsk OT [obrony terytorialnej] / W. Kaczmarek. – Warszawa, 2000. – s. 51.

5. Muszyński J. Terroryzm polityczny / J. Muszyński. – PWN. – Warszawa, 1981. – s. 22.

6. Nowa encyklopedia powszechna PWN / red. Bartłomiej Kaczorowski. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1998. – XIV. – 2030 s.

7. Ostojski J. Konspekt nr 2/2007 / J. Ostojski. – Kraków, 2007. – s. 29.

8. Słownik języka polskiego. – PWN, – Warszawa, 1982. – s. 147.

9. Śmiałek W. System bezpieczeństwa Polski / W. Śmiałek. – Warszawa, 1993. – s. 29.

10. Współczesne postrzeganie bezpieczeństwa. – WSA, Bielsko Biała. – 2007, s. 184–188.

Божена Голота. Тероризм і безпека держави

Вказано на характерні риси, пов'язані з безпекою держави і потенційним ризиком, викликаним терористичною загрозою. Йдеться про фактори, що впливають на підвищення рівня ризику, пов'язаного з можливістю появи терактів у Польщі.

Ключові слова: *тероризм, безпека, загроза, спільні дії.*

Божена Голота. Тероризм и безопасность государства

Указується на характерные черты, связанные с безопасностью государства и потенциальным риском, вызванным террористической угрозой. Говорится о факторах, влияющих на повышение уровня риска, связанного с возможностью появления терактов в Польше.

Ключевые слова: *терроризм, безопасность, угроза, совместные действия.*

Bożena Golota. Terrorism and the state security

The author points to the characteristic features associated with state security and the potential risk caused by the terrorist threat. The article says about the factors affecting the increase in the level of risk associated with the possibility of terrorist attacks in Poland.

Key words: *terrorism, security, threat, joint action.*

Стаття надійшла 2 червня 2011 року

УДК 159.942.5

Jerzy Szafrński

**WSPÓŁPRACA POLICJI POLSKI
Z MILICJĄ UKRAINY PODCZAS MISTRZOSTW
EUROPY UEFA «EURO 2012» ***

Autor publikacji wskazuje cechy charakterystyczne dla imprez masowych o wysokim potencjale ryzyka oraz prawdopodobne zagrożenia związane z organizacją i przebiegiem Mistrzostw Europy w piłce nożnej «EURO 2012». W publikacji zostały również przedstawione obszary współdziałania Policji polskiej i ukraińskiej w kontekście zapewnienia bezpieczeństwa jej uczestnikom. Istotne w publikacji jest wskazanie zasad organizacji współdziałania i dowodzenia siłami uczestniczącymi w operacji zabezpieczenia imprezy masowej tej rangi.

Słowa kluczowe: *impreza masowa, bezpieczeństwo, zagrożenie, współdziałanie, koordynacja.*

* В авторській редакції

Państwo zobowiązane jest zapewnić swojemu społeczeństwu poczucie szeroko pojętego bezpieczeństwa. Szczególne miejsce w tym katalogu zajmuje bezpieczeństwo publiczne zarówno w życiu codziennym obywateli (praca, szkoła, zakupy) jak i podczas wypoczynku lub zabawy na imprezach masowych. Każdy uczestnik imprezy masowej ma prawo wymagać godziwej rozrywki, dobrej atmosfery, a przede wszystkim bezpieczeństwa, bez względu na to kto w tym miejscu i czasie za nie odpowiada. Uczestnicy w imprezy masowej mają więc zawsze przekonanie, że jej organizator dopełnił wszystkich obowiązków w tym zakresie.

Każda impreza masowa narażona jest na szereg zagrożeń, z którymi musi poradzić sobie organizator oraz służby porządkowe. Im większą ilość osób skupia impreza masowa, im wyższa jest jej ranga i większe zainteresowanie medialne, tym więcej stwarza problemów związanych z zabezpieczeniem. W szczególności imprezy o charakterze międzynarodowym stanowią ogromne wyzwanie dla wszystkich podmiotów zaangażowanych w zapewnieniu jej bezpieczeństwa.

Doświadczenia innych państw wskazują, że każde zaniedbanie, brak prawidłowej analizy ryzyka i zagrożeń, brak spójności systemu bezpieczeństwa i reagowania kryzysowego oraz pomijanie czy wręcz bagatelizowanie zagrożeń, nawet tych o niskim potencjale, może stymulować niewyobrażalne w skutkach wydarzenia, godzące w życie i zdrowie wielu ludzi.

Mistrzostwa Europy w piłce nożnej «EURO 2012» niewątpliwie są imprezą szczególną, nie tylko ze względu na jej rangę, ale także ze względów organizacyjnych. Mistrzostwa te stanowią wyjątkowe przedsięwzięcie dla organizatorów z powodu dużego potencjału zagrożeń.

Charakterystyczne dla tej imprezy są:

- czas trwania – mistrzostwa te będą trwać cztery tygodnie, co wywoła konieczność zaangażowania sił i środków porządkowych w długim przedziale czasowym;
- duża liczba uczestników, w tym z innych krajów – przyjadą na nią nie tylko kibice i goście polscy, ale także wiele osób z innych

krajów, co wywołać może problemy komunikacyjne, językowe, kulturowe, czy na gruncie różnic w uregulowaniach prawnych poszczególnych państw;

– przemieszczanie uczestników po terenie kraju – stosownie do odbywających się meczów i imprez towarzyszących uczestnicy mistrzostw będą się przemieszczali po terenie kraju, co wywoła szereg problemów w komunikacji publicznej (duży ruch samochodów, obciążenie publicznych środków transportu, obciążenie parkingów);

– gromadzenie się kibiców i gości w różnych miejscach poza stadionami, w tym na imprezach towarzyszących (koncentracja dużej ilości osób w miejscach publicznych);

– naruszenia prawa mogące wynikać z różnic pomiędzy prawem obowiązującym w Polsce a w krajach, z których przybyli uczestnicy, różnic kulturowych, a także i emocji towarzyszących mistrzostwom, które będą przenoszone ze stadionów na ulice;

– atrakcyjność imprezy dla organizacji terrorystycznych – impreza takiej rangi skupiająca tysiące ludzi na niedużym obszarze jest doskonałym celem dla terrorystów.

Wymienione wyżej cechy sprawiają, że organizatorzy oraz służby porządkowe Polski i Ukrainy będą musiały sprostać zagrożeniom i wyzwaniom o bardzo dużym potencjale ryzyka. Państwa posiadające o wiele większe możliwości organizacyjne nie potrafiły poradzić sobie z podobnymi wyzwaniami¹.

¹ Przykładem SA Igrzyska olimpijskie w Monachium, gdzie 5 września 1972 r. grupa Palestyńczyków z organizacji «Czarny Wrzesień» wdarła się przez mur do wioski olimpijskiej około godziny 4:00, zostali zauważeni przez pracowników poczty. Pracownicy ci widząc grupę ubraną w dresy, pomyśleli, że są to sportowcy wracający z nocnej zabawy, dlatego nie włączyli alarmu. Palestyńczycy weszli do budynku zamieszkiwanego przez izraelskich sportowców, których wzięli jako zakładników. Terrorysty domagali się uwolnienia Palestyńczyków, przetrzymywanych w Izraelu. Po nieudanej akcji odbicia zakładników przez policjantów zostało zabitych 11 sportowców izraelskich, 5 terrorystów i jeden niemiecki policjant.

Obiekty sportowe z uwagi na gromadzenie na niewielkim obszarze dużych skupisk osób, nierzadko wielonarodowych, są się coraz częściej potencjalnym celem zamachów terrorystycznych. Zdarzenia tego typu miały miejsce w Somalii w 2005 roku, na Ukrainie w 1995 roku, w Chorwacji w 2008 roku, Hiszpanii w 2002 roku i Monaco w 2004 roku².

Analiza zamachów terrorystycznych ostatniej dekady wskazuje, że z roku na rok terroryści doskonalią swoją taktykę działania. Do osiągnięcia swojego celu wykorzystują wszystkie zdobyte techniki, w tym także wojskowej. Groźba przeprowadzenia zamachu terrorystycznego w trakcie «Euro 2012» stanowi z pewnością większe zagrożenie niż agresywne zachowania pseudokibiców.

Zabezpieczenie imprezy takiej rangi jest przedsięwzięciem, na które trzeba przygotowywać się już dziś. Polska i Ukraina muszą nie tylko wybudować wiele nowych stadionów i hoteli oraz tysiące kilometrów autostrad i szybkich tras kolejowych – muszą również opracować, wdrożyć i przygotować do działania efektywny system ochrony porządku publicznego tych krajów, gdyż do rozpoczęcia mistrzostw EURO 2012 został niewiele czasu.

Szczególne problemy i zagrożenia, jakie mogą się pojawić w związku z organizacją imprezy masowej, to:

– w ruchu drogowym – wywołane zwiększonym natężeniem ruchu, zwiększeniem obciążenia parkingów samochodowych w otoczeniu imprezy, koniecznością zmiany organizacji ruchu, koniecznością wydzielenia tras i stref parkingowych dla autokarów, zwiększeniem liczby pieszych na drodze, w tym ich kolumn, itd.,

– w komunikacji publicznymi środkami transportu – wywołane wzrostem liczby pasażerów wymagających przewiezienia w rejon organizowanej imprezy a po jej zakończeniu do domu lub hotelu,

² A. Mroczek, Zamachy bombowe na terenie obiektów sportowych..., «Terroryzm» 2008, nr 4, s. 15–16.

– gromadzenie się uczestników poza miejscem imprezy (przed i po niej) na ulicach, w lokalach gastronomicznych, w sklepach czy w innych miejscach (np. parkach, hotelach, obiektach religijnych czy kultury); towarzyszyć temu mogą problemy w postaci przekraczania tradycyjnych norm zachowania obowiązujących w tych miejscach, a charakterystycznego natomiast dla uczestników danej imprezy; mogą to być również naruszenia prawa, w tym najczęściej przez osoby pod wpływem alkoholu (np. zakłócanie spokoju i porządku publicznego, dewastacje ulicznego wyposażenia, graffiti, starcia różnych grup, itd.),

– gromadzenie się osób zainteresowanych imprezą w lokalach gastronomicznych i innych miejscach bezpośredniej transmisji – np. strefach kibica – fan zone, public viwing, gdzie zorganizowane będą telebimy,

– duże grupy uczestników w rejonie bram wejściowych (wyjściowych) – przy ich otwarciu oraz przy opuszczaniu miejsca imprezy, mogące wywołać zagrożenie specyficzne dla tłumu (np. tratowanie uczestników czy przygniecenie do ogrodzenia), jak i podstawowe naruszenia prawa w postaci np. wejścia osoby nieuprawnionej, posiadającej alkohol lub broń, czy inne zachowania naruszające regulamin imprezy lub obiektu,

– w czasie trwania imprezy – może dojść zarówno do incydentów, których uczestnikami są pojedyncze osoby, jak i sytuacji z udziałem dużych grup; szczególnie niebezpieczne są te o charakterze typowo kryzysowym (pożar, zawalenie fragmentu budowli, skażenie chemiczne) wymagające ewakuacji uczestników i powodujące tym samym bardzo duże zagrożenie paniką, a także niektóre kryminalne, jak np. starcia antagonistycznych grup uczestników, atak na służby porządkowe organizatora imprezy czy inne formy zamachu, stanowiące zagrożenie dla wielu osób,

– konieczność bezpiecznego rozśrodkowania uczestników po imprezie – drogami, środkami transportu publicznego, pieszo – wówczas wystąpi ich gromadzenie się na parkingach, przystankach, dworcach, drogach, itd.,

– przemieszczenie się uczestników imprezy w inne miejsca na drodze do domu i tam kontynuowanie zabawy, a tym samym związana z tym ewentualna potrzeba interwencji czy konwojowania części z nich,

– zachowania uczestników charakterystyczne dla tłumu.

Osoby odpowiedzialne za organizację zabezpieczenia muszą uwzględnić zarówno zagrożenia wewnętrzne jak i zewnętrzne, które mogą zakłócić przebieg planowanych meczów. Do zagrożeń wewnętrznych zaliczyć należy te, które mogą powstać z winy uczestników, organizatorów lub służb porządkowych i policji.

Należą do nich np.:

– zbiorowe zakłócenie porządku publicznego z różnych przyczyn (wandalizm, starcia antagonistycznych grup uczestników oraz inne formy zamachu, stanowiące zagrożenie dla wielu osób);

– pożary instalacji elektrycznej, w obiektach, w których będą przebywali kibice, czy spowodowane przez używanie środków pirotechnicznych (race),

– zawalenie się fragmentów budowli,

– ataki na służby porządkowe organizatora imprezy i policję,

– chaos i panika będące skutkiem różnych sytuacjach mogące powodować traktowanie uczestników lub przygnięcie do ogrodzenia,

– wejścia na imprezę osoby nieuprawnionej, posiadającej alkohol lub broń, czy inne zachowania naruszające regulamin imprezy lub obiektu

– prowokacyjne zachowania służb porządkowych lub policji;

Natomiast zagrożenia zewnętrzne, które należy uwzględniać mogą zostać wywołane przez czynniki lub osoby nie związane z imprezą np. zdarzenia wywołane siłami natury lub spowodowane przez osoby nie będące uczestnikami, a których celem będzie zakłócenie imprezy (terrorysty, demonstranci, psychopaci).

Dla zapewnienia bezpieczeństwa «Euro 2012» przyjęto filozofię 3 x T której elementami są:

– **troska**, rozumiana jako służebna rola policjantów wobec kibiców, polegająca na sprawowaniu swoistej opieki nad kibicami, uzupełniona o zadania informowania o przyjętych rozwiązaniach komunikacyjnych, porządkowych, ułatwieniach i możliwych trudnościach;

– **tolerancja**, rozumiana jako wyrozumiałość dla często głośnych i odbiegających od standardowych zachowań sposobów wyrażania emocji przez kibiców, którzy w głównej mierze będą «bawić się» na ulicach polskich i ukraińskich miast; polscy i ukraińscy policjanci działający w pełni poszanowania prawa nie powinni w czasie «EURO 2012» reagować w sposób bezwzględny «służbowy» na drobne wykroczenia, szukając dialogu z kibicami i starać się zrozumieć tę specyficzną atmosferę święta sportowego,

– **tłumienie**, czyli będące ostatecznością szybkie i profesjonalne działanie pododdziałów zwartych prewencji Policji, polegające na «chirurgicznej» interwencji w sytuacjach zbiorowych zakłóceń porządku publicznego, połączone z zatrzymywaniem osób łamiących prawo i przejawiających agresję.

Zapewnienie bezpieczeństwa podczas Mistrzostw Europy w piłce nożnej «EURO 2012» jest priorytetem współpracy pomiędzy Polską a Ukrainą. Istotny w organizacji współpracy jest fakt, że Ukraina nie jest członkiem Unii Europejskiej ani obszaru Schengen. Współpraca pomiędzy Polską a Ukrainą w zakresie dotyczącym bezpieczeństwa «EURO 2012» odbywa się na podstawie przyjętych umów, porozumień i deklaracji. W ramach bieżących kontaktów uzgodniono z właściwymi służbami tych krajów oficjalne kanały i osoby odpowiedzialne za organizację kontaktów, a także potwierdzono utrzymanie placówek oficerów łącznikowych delegowanych do partnerstwa.

Działania związane z zabezpieczeniem Mistrzostw Europy «EURO 2012» realizowane będą przez Policję polską w ramach operacji. Operacją zarządzać będzie Komendant Główny Policji, natomiast podoperacjami obejmującymi swym zasięgiem

poszczególne miasta w których rozgrywane będą spotkania dowodzić będą Komendanci Wojewódzcy Policji.

Zgodnie z Ustawą o bezpieczeństwie imprez masowych³, stadiony oraz Strefy Kibiców zabezpieczane będą przez prywatne firmy ochrony osób i mienia. Policja zabezpieczać będzie jedynie teren wokół imprezy masowej. Dopiero w sytuacji, w której zaangażowane przez organizatora imprezy siły porządkowe nie będą w stanie zapewnić bezpieczeństwa i porządku, odpowiedzialność przejmą służby porządku publicznego.

Zgodnie z projektem «Zintegrowanej koncepcji bezpieczeństwa UEFA EURO 2012» z dnia 15 listopada 2009» roku przygotowanej przez Spółkę PL.2012 strategia działań Policji opierać się ma na gruntownej wiedzy na temat kształtu przestrzeni publicznej przygotowanej w miastach oraz obsługiwanym przez pracowników cywilnych systemie informacji i serwisu dla gości. Policja ma być z jednej strony elementem systemu zapewnienia sprawnego przebiegu całokształtu imprez odbywających się na terenie miast, a drugiej stanowić komponent odpowiedzialny za przywrócenie bezpieczeństwa i porządku publicznego w przypadku jego zakłócenia.

Mając na uwadze potrzebę zapewnienia prawidłowej współpracy oraz wymiany informacji pomiędzy poszczególnymi jednostkami oraz komórkami organizacyjnymi Policji, a także współpracę Policji z innymi służbami i podmiotami odpowiedzialnymi za bezpieczeństwo «EURO 2012» w tym służbami z Ukrainy, Główny Sztab Policji Komendy Głównej Policji podjął kroki mające na celu utworzenie Sztabu Dowódcy Operacji. Zadaniem Sztabu będzie koordynacja współdziałania wszystkich sił i środków zaangażowanych w ramach operacji oraz wymiany informacji, również na płaszczyźnie międzynarodowej.

³ Ustawa o bezpieczeństwie imprez masowych z 20 marca 2009 r., Dz. U. z 2009 r., nr 62, poz. 504.

W wyniku podjętych działań na bazie obiektów i pomieszczeń Centrum Szkolenia Policji w Legionowie, powstanie – Centrum Dowodzenia Operacją, w tym Centrum Wymiany Informacji. Zorganizowany w oparciu o strukturę sztabu, zgodnie z zarządzeniem 213/2007 Komendanta Głównego Policji⁴, pracujący w Centrum Dowodzenia Operacją w tym Centrum Wymiany Informacji zespół policjantów i pracowników Policji, zobowiązany będzie do zapewnienia ciągłości dowodzenia siłami i środkami będącymi w operacyjnym podporządkowaniu dowódcy operacji, a także do zbierania analizowania meldunków oraz informacji w obszarze bezpieczeństwa i porządku publicznego, wynikającego z jego zakresu działania. W ramach funkcjonowania Centrum Wymiany Informacji prowadzona będzie współpraca i wymiana informacji z innymi służbami i podmiotami odpowiedzialnymi i zaangażowanymi w zapewnienie bezpieczeństwa i porządku publicznego w tym także z służbami działającymi na Ukrainie. Utworzenie ww. centrum umożliwi realizację i koordynację wszystkich, planowanych w związku z zabezpieczeniem przebiegu turnieju przedsięwzięć organizacyjno – logistycznych i operacyjnych. Obsadę centrum stanowić będą policjanci z jednostek organizacyjnych Policji z terenu kraju oraz policjanci Komendy Główniej Policji.

Jednocześnie, zgodnie z międzynarodowymi uregulowaniami prawnymi, polska Policja współpracować będzie i prowadzić międzynarodową wymianę informacji z innymi policjami i służbami porządku publicznego, w tym ze stroną ukraińską na rzecz bezpiecznego przeprowadzenia Turnieju finałowego, zarówno na terenie Rzeczypospolitej Polskiej, jak i Ukrainy. Powyższa współpraca prowadzona będzie w oparciu o wdrażane sukcesywnie bilateralne protokoły (deklaracje) o współpracy z innymi państwami w związku z organizacją «EURO 2012».

⁴ Zarządzenie nr 213 z 28 lutego 2007 r. w sprawie metod i form przygotowania i realizacji zadań Policji w przypadkach zagrożenia życia i zdrowia ludzi lub ich mienia albo bezpieczeństwa i porządku publicznego.

Z dotychczasowych rozważań wynikają istotne wnioski dla organizacji współdziałania organizowanego w ramach zabezpieczenia imprezy masowej rangi «EURO 2012». Przede wszystkim efekt współdziałania będzie pozytywny wówczas, gdy autonomiczne podmioty uznają jeden cel główny i podporządkują jego osiągnięciu niezbędną część swojego wysiłku. Ponadto owo współdziałanie determinować będą: cel działania, autonomiczność jego uczestników i wola wzajemnej pomocy oraz szeroko rozumiana informacja.

We wspólnym działaniu ważnym jest określenie reguł (zasad) współdziałania, by nie krępowały one swobody działania poszczególnych jego uczestników, a jednocześnie były na tyle uniwersalne aby zachowywały swoją aktualność niezależnie od sytuacji (zagrożenia). Musi je zatem cechować duży stopień ogólności. Powinny one dotyczyć kooperacji autonomicznych podmiotów, dostrzegających we wspólnym działaniu szansę sprawniejszego osiągnięcia wytyczonego celu⁵.

Wobec tak rozumianego współdziałaniu przyjąć należy następujące zasady:⁶

- podstawą współdziałania jest sprawnie funkcjonujący obieg informacji;
- wysiłek współdziałania powinno się koncentrować wokół celu, podejmowanych działań;
- pełne wykorzystanie specjalnych predyspozycji poszczególnych współdziałających podmiotów i ich możliwości;
- zapewnienie uczestnikom swobody decydowania o sposobie wykonywania stojących przed nimi zadań;
- utrzymanie szeroko rozumianych rezerw (odwodów) sił i środków;
- wzajemne powiązanie współdziałających elementów.

⁵ Por. W. Lidwa, współdziałanie wojsk operacyjnych z siłami obrony terytorialnej w działaniach na obszarze kraju, AON Warszawa, 1999, s. 117–118.

⁶ Szerzej na ten temat: A. Aponowicz, Współdziałanie, Warszawa, 1970, s. 73–80.

Praktyka wskazuje, że nawiązanie współdziałania między autonomicznymi podmiotami możliwe jest tylko wówczas, gdy między nimi występuje sprawny obieg informacji. Informacja stanowi bowiem fundament racjonalnych działań i jest niezbędna w procesie decyzyjnym, w którym dane o sytuacji stanowią podstawę budowania koncepcji działania. Niezbędna jest także do nawiązywania współdziałania oraz w procesie dowodzenia operacją zabezpieczenia imprezy masowej. Dlatego też, informację należy rozumieć szeroko. Nie tylko jako pozyskiwanie i gromadzenie danych rozpoznawczych, ale także informowanie o wykonanych zadaniach, sposobach ich realizacji, oraz czasie i miejscu wykonania zadań, które mogą mieć istotne znaczenie dla współdziałającego⁷.

Osiągnięcie efektu synergii podczas wspólnych działań jest między innymi wynikiem wykorzystania specjalnych predyspozycji współdziałających podmiotów. Integrowanie działań różnych podmiotów pod względem możliwości taktycznych opierać się powinno na maksymalnym wykorzystaniu predyspozycji każdego z partnerów. Wzajemne uzupełnianie się powinno dawać lepsze efekty w osiąganiu celu głównego, jakim jest bezpieczeństwo osób uczestniczących w imprezie masowej.

Zespalande wysiłków dla osiągnięcia wspólnego celu nie powinno oznaczać narzucania partnerom sposobu wykonywania zadań podczas prowadzonych operacji w ramach zabezpieczenia imprez masowych rangi mistrzostw Europy. Uzgodnieniom powinny podlegać przedsięwzięcia, czas i miejsce ich realizacji, natomiast sposób ich wykonania pozostawić należy w gestii działających podmiotów.

Doświadczenia innych państw w zakresie zabezpieczenia imprez masowych o charakterze międzynarodowym pozwalają postawić następujące tezy. W odniesieniu do współdziałania polskiej i ukraińskiej policji, w działaniach związanych z zabezpieczeniem EURO 2012, instytucjami kompetentnymi do nawiązania współdziałania powinny być uzgodnione wcześniej, odpowiednie szczeble dowodzenia. Ponadto,

⁷ W. Lidwa, *Współdziałanie...*, op. cit., s. 100.

współdziałanie musi być koordynowane na odpowiednim szczeblu w zależności od rodzaju podejmowanych wspólnie działań. Organizatorem współdziałania winien być zawsze podmiot, który ze względu na rodzaj działań będzie wiodący. Podstawę współdziałania stanowić powinna szeroko rozumiana, rzetelna informacja, uzyskana poprzez prowadzone wspólnie rozpoznanie lub w wyniku wspólnego stałego monitorowania potencjalnych zagrożeń. Zdobywanie informacji na potrzeby koordynacji działań powinno bazować na danych pozyskiwanych wszystkimi możliwymi sposobami. Mimo rosnącego znaczenia techniki, źródłem danych o zagrożeniach powinny być informacje, uzyskane od celowo tworzonych elementów rozpoznawczych wykorzystujących podstawowe techniki obserwacji terenowego systemu rozpoznania⁸ oraz pozyskanych przez Policję (na potrzeby realizowanej operacji) osobowych źródeł informacji. Podjęte uzgodnienia dotyczące współdziałania muszą zapewniać współdziałającym podmiotom swobodę koncepcji realizacji zadań. Przy organizowaniu współdziałania należy również uwzględnić powstawanie wzajemnych powiązań, dla zapewnienia lepszego zaangażowania współdziałających w wykonywanie powierzonych zadań. Dla zwiększenia skuteczności wspólnych działań należy opracować procedury postępowania, w zależności od rodzaju zagrożenia oraz uwzględnić organizację wspólnych ćwiczeń, treningów i szkoleń dla wszystkich uczestników działań.

Organizując współdziałanie polskiej i ukraińskiej policji w ramach EURO 2012 należy mieć na względzie zapewnienie najwyższych standardów bezpieczeństwa uczestnikom, przy jednoczesnym zachowaniu przyjaznej atmosfery. Właściwa realizacja zadań przez wszystkie podmioty zaangażowane w organizację tego przedsięwzięcia, pozwoli na osiągnięcie celów związanych z poczuciem bezpieczeństwa oraz spokojem i porządkiem na stadionach i ulicach miast, w których będą odbywały się zawody.

⁸ Tamże, s. 104.

Ежи Шафраньскі. Співпраця поліції Польщі з міліцією України під час Чемпіонату Європи UEFA «EURO 2012»

Вказується на характерні риси масових заходів, що відрізняються високим потенціалом ризику, і можливі загрози, пов'язані з організацією та ходом Чемпіонату Європи з футболу «EURO 2012». Йдеться також про сфери та принципи спільних дій поліції Польщі з міліцією України в контексті гарантування безпеки її учасникам.

Ключові слова: масовий захід, внутрішня безпека, спільні поліцейські дії, координація.

Ежи Шафраньски. Сотрудничество полиции Польши с милицией Украины в ходе Чемпионата Европы UEFA «EURO 2012»

Указываются на характерные черты массовых мероприятий, отличающихся высоким потенциалом риска, и возможные угрозы, связанные с организацией и ходом Чемпионата Европы по футболу «EURO 2012». Говорится также о сферах и принципах совместных действий полиции Польши с милицией Украины в контексте гарантирования безопасности её участникам.

Ключевые слова: массовое мероприятие, внутренняя безопасность, совместные полицейские действия, координация.

Jerzy Szafranski. The cooperation of Polish and Ukrainian police during the UEFA EURO-2012 Cup

The author of this article points to the characteristic features of mass events, which differ by the high risk potential, and the possible threats connected with the organization and the course of the UEFA EURO-2012 Football Cup. The article also deals with the spheres and principles of the joint action of the Polish and Ukrainian police in the context of guaranteeing the safety of its participants.

Key words: mass events, internal security, joint police actions, coordination.

Стаття надійшла 28 травня 2011 року

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

ЗАХИСТ ДИСЕРТАЦІЙ

14 січня 2011 року на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.007.01 у Національній академії внутрішніх справ (м. Київ) відбувся захист дисертації доцента кафедри теорії і методики практичної психології факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ Савки Ірини Мар'янівни на тему «Установка як чинник кумулятивного фізіологічного афекту у судово-експертному дослідженні», поданої на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук зі спеціальності 19.00.06 – «юридична психологія».

Науковий керівник – кандидат психологічних наук, доцент Александров Денис Олександрович, начальник кафедри практичної психології Навчально-наукового інституту підготовки кадрів громадської безпеки та психологічної служби Національної академії внутрішніх справ.

7 квітня 2011 року на засіданні спеціалізованої вченої ради К 20.051.04 у державному вищому навчальному закладі «Прикарпатський державний університет ім. В. Стефаника» відбувся захист дисертаційної роботи старшого викладача кафедри теорії і методики практичної психології факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ Зубрицької-Макоти Ірини Володимирівни на тему «Психологічні умови формування уявлень про моральні норми у дітей дошкільного віку», поданої на здобуття наукового ступеня кандидата психо-

логічних наук зі спеціальності 19.00.07 – «педагогічна та вікова психологія».

Науковий керівник – доктор психологічних наук, професор Савчин Мирослав Васильович, завідувач кафедри психології Дрогобицького державного педагогічного університету.

20 квітня 2011 року на засіданні спеціалізованої вченої ради К 20.051.04 у державному вищому навчальному закладі «Прикарпатський державний університет ім. В. Стефаника» відбувся захист дисертації старшого викладача кафедри теорії і методики практичної психології факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ Басюк Олександри Борисівни на тему «Особливості Я-концепції осіб юнацького віку з високим рівнем невротичності», поданої на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук зі спеціальності 19.00.07 – «педагогічна та вікова психологія».

Науковий керівник – доктор медичних наук, професор Маренко Борис Сергійович, професор кафедри психології Львівського національного університету ім. Івана Франка.

Редколегія Наукового вісника вітає Савку Ірину Мар'янівну, Зубрицьку-Макоту Ірину Володимирівну, Басюк Олександру Борисівну з вагомими науковими здобутками і бажає нових творчих успіхів у науково-педагогічній діяльності.

**ІНФОРМАЦІЯ
ЩОДО ПРОВЕДЕННЯ КРУГЛИХ СТОЛІВ
НА КАФЕДРАХ ФАКУЛЬТЕТУ ПСИХОЛОГІЇ
У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 2011 РОКУ**

4 лютого 2011 року на факультеті психології Львівського державного університету внутрішніх справ відбувся круглий стіл на тему «**Протидія проявам ксенофобії, расової та етнічної дискримінації в Україні**». Організатор цього наукового заходу – кафедра педагогіки і соціальної роботи.

У роботі круглого столу взяли участь 57 осіб – науково-педагогічні працівники факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ, Львівського національного університету ім. Івана Франка, Національного університету «Львівська політехніка», педагогічного коледжу, психологи системи ОВС (внутрішніх військ, державної служби охорони, центру практичної психології), військових частин тощо.

Учасники круглого столу у своїх виступах висвітлювали: соціальну сутність, форми прояву та негативні наслідки ксенофобії в контексті національної безпеки України (професор **М.Й. Варій**), видову характеристику ксенофобії в мас-медіа України: проблеми, соціальні та психологічні наслідки (професор **О.Д. Кузнєцова**), поняття ксенофобії: до постановки проблеми (ст. викладач **В.Й. Шишко**), ксенофобія: від поняття до психології витіснення (доцент **М.П. Козирев**), соціально-психологічні аспекти проявів ксенофобії та расизму серед молоді (доцент **Л.Й. Гуменюк**), особливості проявів ксенофобії в Україні (доцент **С.С. Макаренко**), ксенофобія як причина виникнення суспільних конфліктів (викладач **Н.М. Кравець**), етнічні конфлікти: суть, умови та причини виникнення (ст. викладач **Н.М. Калька**), особливості націоналістичних проявів

та шляхи їх подолання в Україні на міжрегіональному рівні (викладач **П.М. Гетьманчук**); расизм, шовінізм, ксенофобія та етнічна дискримінація в АР Крим (професор **М.І. Слободян**), формування правосвідомості та правової культури молоді як запобігання проявам ксенофобії і расизму (доцент **О.Б. Демків**).

У результаті обговорення теми круглого столу її учасники зробили висновок про те, що проблема расової та етнічної дискримінації, ксенофобії, яка спостерігається в різних сферах життєдіяльності окремих регіонів України, є актуальною науково-практичною проблемою, оскільки саме цивілізованість, демократичність, гуманістичність суспільства свідчить про правове, світоглядно-ідеологічне, морально-психологічне забезпечення честі та гідності будь-якого громадянина незалежно від його расової, етнічної, соціальної, релігійної, гендерної, професійної тощо при належності. Соціально-психологічна готовність представників різних етносів, що представляють народ України, які компактно проживають в окремих регіонах, до співпраці, спілкування, захисту держави, творення майбутнього України свідчить про відкритість суспільства, в якому живемо, розвиток і поширення демократичних цінностей, дотримання на практиці свобод і прав громадян України.

Особлива увага приділяється і працівникам ОВС щодо збереження й захисту цих надбань та цінностей демократичного розвитку суспільства, соціальних спільнот і особистості, і особливо захисту свобод і прав громадян, представників різних етносів, що є громадянами України.

Актуальними стають окреслені проблеми в умовах докорінних суспільних змін, реформування всіх сфер та інституцій суспільства.

Учасники круглого столу прийняли такі пропозиції:

1. З метою оптимізації та підвищення ефективності діяльності працівників і органів МВС щодо боротьби з проявами ксенофобії, расової та етнічної дискримінації проводити постійний

моніторинг стану та форм вияву громадської думки населення України з цього питання.

2. На рівні МВС України розробити заходи щодо формування правосвідомості та правової культури працівників ОВС, практичних вмінь і навичок протидії проявам расизму та ксенофобії як з боку громадян, так і окремих установ та організацій, а також попередження та недопущення протиправних дій працівників ОВС на ґрунті расової та етнічної нетерпимості.

3. У системі вишів МВС здійснювати формування у викладачів та студентів свідомого ставлення щодо формування і розвитку власної полікультурної картини світу, проведення навчально-виховної діяльності на засадах поваги честі, достоїнства, прав і свобод кожної особистості.

4. Забезпечити співпрацю працівників ОВС західного регіону та науково-педагогічних працівників факультету психології щодо проведення тренінгових занять з метою формування високої полікультурності правоохоронців у службовій і повсякденній діяльності.

5. Сприяти створенню умов для профілактики насильства, примирення, попередження та врегулювання етнічних і расових конфліктів між громадянами, між громадянами і працівниками МВС винятково на правовій основі.

Круглий стіл на тему **«Психологічні аспекти формування позитивної громадської думки щодо міліції в українському суспільстві»** відбувся на факультеті психології Львівського державного університету внутрішніх справ 1 квітня 2011 року. Організатор цього наукового заходу – кафедра психології управління.

У роботі круглого столу взяли участь близько 65 осіб – науково-педагогічні працівники, працівники ОВС, керівники установ, закладів освіти, курсанти і студенти.

Учасники круглого столу у своїх виступах висвітлювали: психологічні аспекти (професор **М.Й. Варій**), соціально-психологічні чинники (доцент **І.В. Сулятицький**) формування позитивної громадської думки щодо правоохоронних органів; психологічні чинники іміджу (доцент кафедри **І.І. Семків**), психологічні чинники довіри (доцент **Н.І. Жигайло**), психологію становлення працівників органів внутрішніх справ (канд. юрид. наук **О.М. Балинська**); подолання стресових розладів (доцент кафедри **Н.А. Карпенко**), психологічні особливості формування синдрому емоційного вигорання (магістрант **Н. Підлісна**), протидії посадовим зловживанням (ст. викладач **О.М. Лозинський**), професійної деформації працівників ОВС (магістрант **Г.Я. Мельник**); офіційне та неофіційне ставлення до права у професійній діяльності міліції (доцент **В.І. Горбань**); маніпуляції суспільною свідомістю в ході формування громадської думки щодо міліції (методист **М.М. Варій**) тощо.

В обговоренні теми круглого столу активну участь взяли військовослужбовці внутрішніх військ МВС України **А.М. Шевчук, Н.Б. Кульчицька, Ю.Б. Ваврисяк та інші**.

У результаті обговорення теми круглого столу її учасники зробили висновок про те, що важливим аспектом розвитку незалежної Української держави є налагодження конструктивної взаємодії різних складових українського суспільства – громадян, органів державного управління, місцевого самоврядування, правоохоронних органів з метою захисту конституційного устрою, соціального спокою, життя і здоров'я громадян України. Ці завдання можливі за умови формування належного рівня правової і політичної культури в суспільстві та позитивного сприйняття громадянами дій влади, працівників ОВС.

Працівники міліції, перебуваючи у щоденному контакті з громадянами, утілюють у свідомості більшості авторитет української держави, її політики у сфері дотримання законності та захисту прав та інтересів громадян. З огляду на це, ґрунтовні дослідження психологічних аспектів формування громадської

думки щодо міліції є важливим завданням науково-педагогічних працівників, оскільки це дає можливість проаналізувати стан громадської думки, суспільні настрої, а також засоби покращення іміджу правоохоронців.

Учасники круглого столу прийняли такі пропозиції:

1. З метою оптимізації та підвищення ефективності діяльності працівників та органів МВС проводити постійний моніторинг стану та форм вияву громадської думки населення України щодо їхньої ролі в суспільному житті.

2. На рівні МВС України розробити заходи щодо доведення до широкої громадськості результатів боротьби з корупцією, злочинністю тощо, а також попередження та недопущення протиправних дій працівників ОВС.

3. На державному рівні розробити заходи щодо покращення правового і матеріально-технічного забезпечення діяльності, служби і життя працівників МВС.

4. Забезпечити співпрацю практичних працівників Центру практичної психології та викладачів факультету психології щодо проведення тренінгових занять із працівниками ОВС з метою формування позитивного іміджу та громадської думки про органи МВС.

5. Сприяти створенню умов для профілактики насильства, примирення, попередження та врегулювання конфліктів між громадянами і працівниками МВС винятково на правовій основі.

За матеріалами роботи круглого столу підготовлено та видано збірник тез «Психологічні аспекти формування позитивної громадської думки щодо міліції в українському суспільстві». – Львів: Ліга-Прес, 2011. – 112 с.

НАШІ АВТОРИ

- Белей М.Д.** кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та експериментальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
- Борисюк О.М.** викладач кафедри психології управління факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Варій М.Й.** доктор психологічних наук, професор, декан факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Галян І.М.** кандидат психологічних наук, доцент кафедри теорії та методики практичної психології факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Доскач С.С.** кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології факультету психології та соціальної роботи Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
- Жигайло Н.І.** доктор психологічних наук, професор кафедри менеджменту Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Козирєв Н.І.** кандидат філософських наук, професор кафедри педагогіки і соціальної роботи Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Кравець Н.М.** викладач кафедри психології управління факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Куций О.А.** доцент кафедри психології управління факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ.

- Макаренко С.С.** професор кафедри психології управління факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Макота Т.В.** викладач кафедри теорії та методики практичної психології Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Мицько В.М.** кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогічної та вікової психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
- Проскурняк О.І.** кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної педагогіки Харківської державної академії культури, кандидат психологічних, наук докторант-здобувач Інституту спеціальної педагогіки НАПН України.
- Сікорська Л.Б.** доцент кафедри теорії та методики практичної психології факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Терлецька Ю.М.** викладач кафедри теорії і методики практичної психології Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Bożena Golota** підінспектор Вищої школи поліції м. Щитно, Республіка Польща.
- Jerzy Szafranski** молодший інспектор Вищої школи поліції м. Щитно, Республіка Польща.

З М І С Т

Розділ 1 ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПСИХОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Варій М.Й.	Психологічні механізми чи пси-програми?.....	3
Белей М.Д.	Духовність особистості в контексті найбільш важливих психологічних умов та засобів її формування	19
Борисюк О.М.	Емоційно-вольові особливості конформних осіб	32
Козирєв М.П.	Мотив у психологічній структурі злочину	44
Кравець Н.М.	Аналіз основних напрямів вивчення довіри як соціально-психологічного феномена.....	56
Мицько В.М.	Специфіка дистанційного психологічного консультування в мережі Інтернет	68

Розділ 2 ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ПСИХОЛОГІЇ ПРАВООХОРОННОЇ ТА ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Куций О.А.	Домінуючі соціально-психологічні чинники професійної деформації у працівників ОВС.....	81
Макота Т.В.	Особливості долаючої поведінки військовослужбовців із високим рівнем емоційного вигорання.....	94
Сікорська Л.Б.	Зміст комунікативної компетентності працівників ОВС та її розвиток.....	106

Гаян І.М.

Вияв захисних механізмів особистості у саморегуляції поведінки майбутніми педагогами.....119

Терлецька Ю.М.

Психічна депривація науково-педагогічних працівників134

**Розділ 3
АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
ВІКОВОЇ ПСИХОЛОГІЇ**

Доскач С.С.

Аналіз психологічних передумов становлення внутрішньої позиції дорослого у підлітків145

Жигайло Н.І.

Психологічне моделювання процесу духовного становлення особистості в юнацькому віці.....156

Макаренко С.С.

Психологічні чинники залучення молоді до кримінальної субкультури170

Проскурняк О.І.

Соціально-психологічні детермінанти формування комунікативної компетентності учнів зі зниженим розумовим розвитком182

**Розділ 4
ТРИБУНА ЗАРУБІЖНИХ УЧЕНИХ**

Golota Bożena

Terroryzm a bezpieczeństwo państwa194

Szafrański Jerzy

Współpraca policji Polski z milicją Ukrainy podczas Mistrzostw Europy Uefa «Euro 2012»200

НАУКОВЕ ЖИТТЯ213

НАШІ АВТОРИ220

ДО ВІДОМА АВТОРІВ

1. До публікації в Науковому віснику Львівського державного університету внутрішніх справ приймаються рукописи наукових статей, що відповідають тематичній спрямованості збірника.

2. Рукописи статей відповідно до постанови Президії ВАК України від 15.01.03 р. № 7-05/1 мають містити:

а) УДК, анотацію та ключові слова українською мовою;

б) постановку проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;

в) аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на яку спирається автор;

г) виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття; формування мети і завдань статті;

д) виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;

е) висновки з даного дослідження;

є) перспективи подальших розвідок у даному напрямі;

ж) окремо російською та англійською мовами прізвище, ініціали автора, назву статті, анотацію і ключові слова.

3. Обов'язковою для авторів без наукового ступеня є наявність однієї завіреної позитивної рецензії фахівця з науковим ступенем або витягу з протоколу засідання кафедри про рекомендацію статті до друку. *Автори, які мають наукові ступені кандидата чи доктора наук, рецензії та витяги з протоколів засідання кафедр не подають.*

4. Обсяг рукопису статті не повинен перевищувати 0,5 др. арк. (до 12-ти стор. машинописного тексту); примірник має бути набраним через 1,5 інтервали і видруктованим на папері формату 210×297,5 мм (A4), на сторінці – не більше 30-ти рядків, кегель

14 пт. Чисті поля навколо тексту повинні бути: зліва від тексту – 2,5 см, справа – 1 см, зверху – 2 см, знизу – 2,5 см.

5. Окремо до рукопису слід надати довідку про автора (авторів): прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи, посаду, контактний телефон, електронну адресу.

6. До рукопису додається диск (дискета) з текстовим файлом статті. Електронні варіанти малюнків і таблиць подаються окремими файлами у форматі 148×210 мм (A5). Вказівки про те, куди необхідно помістити конкретні ілюстрації або графічний матеріал, повинні бути на лівому полі машинописного оригіналу. Щоб забезпечити правильність складання формул, останні вписують в оригінал повністю від руки з точним розташуванням їх по рядках. Особливу увагу слід звертати на написання надрядкових та підрядкових індексів.

7. Список використаної літератури, що подається в кінці статті, має бути оформлений відповідно до державних стандартів. Він повинен охоплювати всі наведені у тексті посилання, які подаються у квадратних дужках із зазначенням порядкових номерів джерела та сторінки. Рукопис має бути підписаний автором.

8. Рукописи, подані з порушенням зазначених вимог та істотними мовностилістичними огріхами, до друку не приймаються.

9. Редакційна колегія зберігає за собою право, в разі необхідності, скорочувати і редагувати тексти статей.

ПОРАДНИК-РЕКОМЕНДАЦІЯ авторові публікації

На виконання вимог постанови ВАК України від 15.01.2003 р. авторів, який готує статтю до публікації у фаховому виданні, слід дотримуватися таких порад:

1. Над чітко сформульованою назвою (бажано небагатослівною) вказуються ініціали та прізвище автора (у правому куті); в цьому самому рядку напроти проставляється УДК (у лівому куті).

2. Під назвою – коротка (2–3 речення) **анотація** українською мовою щодо суті проблеми, яка розглядається, далі – **ключові слова** (поняття, на яких акцентується у публікації (до 7-ми одиниць).

3. Вступна частина повинна містити такі компоненти:

а) **постановка проблеми** (5–8 речень) – характеристика доцільності її висвітлення, обґрунтування науково-теоретичної і практичної актуальності;

б) **стан дослідження проблеми** (огляд і аналіз праць з цієї ж тематики; короткий виклад основних положень провідних науковців);

в) виділення автором прогалін або дискусійних моментів;

г) **мета** пропонованої статті та стисло (2–3 речення) – завдання, які поставив перед собою автор публікації для досягнення вказаної мети.

4. **Виклад основного матеріалу** повинен містити аналіз дискусійних положень, думок опонентів, обґрунтування власної позиції автора щодо результатів свого дослідження; обсяг – 7–9 аркушів.

5. **Висновки** – чітко сформульовані результати авторської пропозиції (обсяг – 1–2 абзаци) – повинен відповідати поставленій меті й завданням;

6. **Перспективи** подальших наукових пошуків (якщо, на думку автора, такі є) вказати в останньому абзаци.

7. **Список використаної літератури** має бути оформлений відповідно до встановлених вимог бібліографічного опису (до списку недоцільно включати законодавчі, урядові, відомчі акти або загальновідомі офіційні документи).

P.S. Запропонована структура є орієнтиром для науковця, який прагне, щоб його публікація була визнана науковою працею.

Додаткову інформацію та довідки можна отримати за контактними телефонами:

Головний редактор –

Варій Мирон Йосипович: 8-050-900-97-92.

Відповідальний секретар –

Козирєв Микола Петрович: 8-097-447-48-46.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

НАУКОВИЙ
ВІСНИК
ЛЬВІВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Серія психологічна

Випуск 1

Редактор

А.С. Кузьмич

Комп'ютерна верстка

Г.І. Пастушок

Друк

А.М. Ходачок

Здано до набору 05.09.2011 р. Підписано до друку 27.09.2011 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Умовн. друк. арк. 13,25.
Зам. 149-11. Наклад 100 прим.

Львівський державний університет внутрішніх справ
Україна, 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 2541 від 26 червня 2006 р.